Маньгора Таміла Василівна

Політико-правові погляди А. І. Яковліва

Монографія

Вінниця
Нова Книга
2020

УДК 340.15(477)
М24

Рекомендовано до друку вченою радою
Вінницького національного аграрного університету
(протокол № 10 від 31.03.2020 року)

Рецензенти:

Гончаренко Володимир Дмитрович, доктор юридичних наук, професор, академік-секретар відділення теорії та історії держави і права Національної академії правових наук України, завідувач кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, дійсний член (академік) НАПрН України.

Довгань Олександр Дмитрович, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, перший заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту інформатики і права НАПрН України.

Левчук Костянтин Іванович, доктор історичних наук, завідувач та професор кафедри історії України і філософії Вінницького національного аграрного університету.

Маньгора Т. В.

М24 Політико-правові погляди А. І. Яковліва : монографія / Маньгора Таміла Василівна. – Вінниця : Нова Книга, 2020. – 184 с.

ISBN 978-966-382-826-8

У монографії на основі вивчення життєвого шляху А. Яковліва розглянуто становлення його як юриста та історика права, проаналізовано процес трансформації політико-правових поглядів А. Яковліва. Внаслідок вивчення праць А. Яковліва виокремлено його погляди щодо джерел українського права, українсько-московських договорів, української нації та держави. Обґрунтовано внесок вченого в українську правову науку та проаналізовано значення його політико-правових поглядів для сучасного правотворення та правозастосування.

УДК 340.15(477)

ISBN 978-966-382-826-8

© Маньгора Т. В., 2020
© Нова Книга, 2020

ЗМІСТ

Передмова.....4

Розділ 1. Стан наукового опрацювання проблеми та джерельна база дослідження.....6

1.1. Історіографія проблеми.....6

1.2. Характеристика джерел дослідження.....15

1.3. Бібліографія праць А. Яковліва.....19

Висновки до першого розділу.....41

Розділ 2. Життєвий шлях та становлення А. Яковліва як юриста і історика права.....43

2.1. Формування правничих поглядів А. Яковліва.....43

2.2. Державницька та політична діяльність А. Яковліва під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.....47

2.3. Емігрантський період життя та наукової діяльності вченого.....80

Висновки до другого розділу.....95

Розділ 3. Наукова спадщина А. Яковліва.....97

3.1. Характеристика джерел українського права А. Яковлівим.....97

3.2. Аналіз А. Яковлівим українсько-московських договорів XVII–XVIII ст.....111

3.3. Погляди А. Яковліва на етноісторичні традиції української державності.....139

Висновки до розділу 3.....153

Висновки.....156

Список використаних джерел.....161

ПЕРЕДМОВА

Поглиблення демократичних процесів в українському суспільстві, можливість доступу дослідників до раніше закритих документів та матеріалів створили сприятливі умови до відновлення в національній пам'яті забутих або сфальсифікованих подій минулих часів. Нині дослідники відкривають все нові й нові імена призабутих чи замовчуваних державно-політичних та культурно-наукових, визначних українських діячів, правників, провідних патріотичних постатей.

Сучасні політичні події в Україні характеризуються складними внутрішньополітичними та міжнародними проблемами та вимагають детального вивчення політико-правових поглядів діячів національно-визвольного руху початку XX ст., вчених-емігрантів міжвоєнного періоду: А. Волошина, О. Гайманівського, М. Грушевського, Р. Лащенка, В. Липинського, О. Лотоцького, С. Шелухіна, А. Яковліва та інших, які розробили концепції державно-правового розвитку України, визначили роль української нації в цих процесах, окреслили місце України, як суб'єкта у міжнародних відносинах, з метою уникнення помилок минулого, вирішення державно-правових завдань, визначення заходів збереження територіальної цілісності України.

Андрій Іванович Яковлів — відомий український політичний діяч, учений-правознавець, історик українського права, член Української Центральної Ради (УЦР), директор канцелярії УНР, дипломат, ректор Українського Вільного Університету (УВУ), фундатор багатьох еміграційних українських осередків, автор численних праць з історії держави і права, звичаєвого, конституційного, цивільного, торгового, процесуального, порівняльного, морського, річкового права. Його теоретична та практична діяльність має важливе значення для розвитку юридичної науки і потребує вивчення.

У своїй дослідницькій роботі до праць А. Яковліва зверталось чимало авторів, прямо чи опосередковано йому присвячені публікації учених-юристів, істориків, політологів, зокрема: Б. Андрусишина, М. Андрусяка, О. Апанович, Я. Бирича, М. Бедрій, О. Бетлій, О. Бирковича, І. Бойка, С. Віднянського, І. Верби, В. Верстюка, М. Газізова, О. Гараніна, І. Головацького,

В. Горака, Т. Гошко, С. Дністрянського, М. Жовтобрюха, А. Жуковського, С. Ісакова, В. Кавунника, М. Кобилецького, І. Краснодемської, Ю. Крикун, С. Кривенка, С. Кудіна, К. Лісової, О. Макаренко, В. Масненка, І. Матяш, Ю. Михайлюка, М. Мушинки, С. Наріжного, О. Оглоблина, Л. Окіншевича, Т. Осташко, М. Палієнко, А. Петрика, М. Петріва, В. Піскун, Н. Полонської-Василенко, Я. Попенка, В. Потульницького, В. Пруса, М. Савки, Н. Сизої, В. Соловйової, В. Старосольського, Н. Стецюк, Г. Стрельського, Т. Тороповської, Я. Турчин, І. Усенка, Ю. Шемшученка, О. Яся та ін.

Проте, аналіз наукових праць з даної проблеми свідчить, що в Україні немає спеціального наукового дослідження, яке б розглядало політико-правові погляди А. Яковліва. Актуальність теми обумовлюється потребою глибокого, об'єктивного й неупередженого вивчення життя, діяльності та наукової спадщини А. Яковліва в українській правничій науці, її впливу на розвиток сучасного правознавства.

Хронологічні межі дослідження, враховуючи його специфіку, охоплюють увесь період життя А. Яковліва — від народження (1872) до смерті (1955).

Розділ 1

СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Дослідженню біографії А. Яковліва присвячено праці І. Верби, В. Верстюка, І. Головацького, В. Горака, А. Жуковського, С. Ісакова, С. Кривенка, С. Крищенка, В. Ластовського, О. Оглоблина Л. Окіншевича, Т. Осташко, А. Петрика, Я. Попенка, Н. Стецюк, О. Трощинської, В. Ульяновського, І. Усенка.

Більшість дослідників в основу своїх публікацій беруть автобіографію А. Яковліва, яка знаходиться в особистому фонді 4438 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві.

Найбільш розширену біографію А. Яковліва подає у своїй статті «Андрій Яковлів (1872–1955): нарис життя та діяльності» — А. Петрик. Він розглядає основні етапи наукової, громадської та політичної діяльності видатного українського вченого, дипломата, юриста, однієї з визначних особистостей українського національного руху першої половини двадцятого сторіччя — Андрія Яковліва [100].

Дослідження В. Горака є найбільш фундаментальним. В ньому автор, подає біографічні дані, аналізує наукову спадщину, здійснює бібліографію праць А. Яковліва. В. Горак, на основі вивчення праць А. Яковліва, робить висновок, що вчений належить до державницького напрямку у вітчизняній історіографії держави і права, займаючи в цьому списку одне з найяскравіших місць [27, с. 297].

І. Верба, В. Верстюк, І. Підкова, Г. Стрельський, А. Трубайчук, І. Усенко подають коротку інформацію про біографію видатного українського державного діяча, дипломата, вченого, юриста на сторінках довідкових видань.

Інформація про А. Яковліва міститься в енциклопедичних виданнях: «Юридична енциклопедія» (І. Усенко), «Мала енциклопедія етнодержавства» (І. Усенко), «Українська загальна енциклопедія», «Енциклопедія українознавства» (В. Маркусь), «Енциклопедія історії України» (Т. Осташко), «Довідник з історії України» (І. Підкова), «Українська мала енциклопедія» (М. Ветухів).

В. Ульяновський в своїх працях подає біографічні довідки про А. Яковліва [146–148]. Детально описує його діяльність під час Другої світової війни, пов'язану з дослідженням надання грамот і привілеїв на магдебурзьке право містам України.

Діяльність А. Яковліва в науково-культурних установах під час перебування в Чехословаччині розглядають в своїх працях Т. Андрусяк, О. Бетлій, С. Віднянський, Л. Винар, М. Женченко, Я. Калакура, І. Краснодемська, С. Наріжний, О. Оглоблин, М. Петрів, Н. Полонська-Василенко, С. Ульяновська, В. Ульяновський.

Інформаційний матеріал про громадсько-культурну діяльність А. Яковліва в Празі подає С. Наріжний в працях «Українська еміграція» (1942 р.) [83; 84]; «15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1938)» (1940 р.) [82]. С. Наріжний розглядає діяльність А. Яковліва в Музеї визвольної боротьби України (МВБУ) в Празі, в Українській Могилянсько-Мазепинській академії наук, Українській бібліотеці імені С. Петлюри, в Союзі українських журналістів і письменників на чужині [84], в Українському історично-філологічному товаристві. Подано перелік тем доповідей професора А. Яковліва на засіданнях історично-філологічного товариства [83].

О. Оглоблин в праці «Українська історіографія 1917–1956» [87] розглядає діяльність А. Яковліва в Науковому товаристві імені Т. Шевченка (НТШ) в УВУ в Празі, в Українському науковому інституті у Варшаві, Українській Могилянсько-Мазепинській академії наук. Також О. Оглоблин подає біографічну та бібліографічну довідку.

Я. Турчин в своїх працях: «Розвиток політико-правової думки в Чехословаччині: міжвоєнний період (1918–1945 рр.)» [135], «Напрями української політичної думки міжвоєнного періоду (1918–1945 рр.)» [134] розглядає діяльність українських наукових центрів у міжвоєнній Чехословаччині (1918–1945 рр.), аналізує теоретично-науковий спадок А. Яковліва у галузі політико-правової думки, вважає, що А. Яковлів разом з Р. Лащенком і

М. Чубатим став засновником української історико-правової науки в діаспорі [135, с. 226].

Ряд публікацій в газеті «Свобода» (США) Я. Падоха [94–99], М. Ветухіва [20] присвячені пам'яті А. Яковліва, надруковані зразу після його смерті. Вони відзначають його як одного з будівничих Української держави та вказують на важливе значення діяльності, як історика права та узагальнюють його вклад в науку.

Ранні краєзнавчі праці А. Яковліва досліджували Ю. Михайлюк, А. Петрик, Ю. Фартушний, І. Усенко, П. Усенко.

П. Усенко в статті ««Українська» трилогія Андрія Яковліва» [148] розглядає історіографію проблем, піднятих А. Яковлівим у статтях: «Бунтъ черкасцевъ и каневцевъ въ 1536 году (Эпизодъ изъ жизни украинскихъ городов въ XVI в.)», «З історії регистрації українських козаків в 1-й пол. XVI в., «Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в.» і визначає його вклад у краєзнавчих дослідженнях.

Стаття «Краєзнавчі дослідження у науковій спадщині А. І. Яковліва (1872–1955» [102] А. Петрика присвячена ранньому етапу наукового шляху видатного українського вченого та державного діяча, одного з засновників української дипломатії періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр. А. Яковліва, який на зорі своєї наукової кар'єри займався проблемою розвитку українських земель під владою Великого Князівства Литовського та Польської Корони.

Ю. Фартушний розглядає свободу козацтва, як вимір свободи нації за мотивами ранніх творів А. Яковліва «Бунт черкасців та канівців в 1536 році» та «З історії реєстрації українських козаків в І-й половині 16 ст.», вказує, що «свобода була невід'ємною складовою свободи української нації. І прагнення козацтва до свободи необхідно розглядати вкупі із прагненням всього українського народу до неї, що, власне, і показав Андрій Яковлів у своїх ранніх творах, не відриваючи від інших представників українського народу (міщан), а розглядаючи їх разом, як частини однієї нації» [152, с. 8].

Ю. Михайлюк, досліджуючи державне управління та громадське самоуправління на Південній Київщині в 60-х рр. XVI ст., зазначає, що вагомий внесок у дослідження черкаських і канівських старостств здійснив історик А. Яковлів, який, базуючись на виключно документальних матеріалах, вперше у вітчизняній історіографії наводить досить докладний і

послідовний перелік керівників черкаської адміністрації кінця XV–XVI ст. із зазначенням періоду обіймання ними посад [77, с. 12].

Дослідженню звичаєвого права у працях А. Яковліва присвячені праці М. Бедрія, В. Горака, Ю. Крикун, С. Кудіна, Н. Сизої, Н. Стецюк.

М. Бедрій розглядає питання копного судочинства в історико-правових дослідженнях А. Яковліва [9; 10].

О. Івановська звертає увагу, що А. Яковлів одним з перших почав дослідження власне українського права [48].

О. Крикун на дисертаційному рівні розглядає звичаєве право українців в наукових дослідженнях 1920-х — на початку 1930-х рр., досліджує наукову спадщину А. Яковліва, вказує, що вагомий внесок у дослідження звичаєвого права здійснили вчені української діаспори Р. Лащенко, Я. Падох, А. Яковлів, С. Дністрянський, дослідження яких базувалися переважно на архівних матеріалах, на вивченні давніх історичних пам'яток, зазначає, що в своїх роботах А. Яковлів намагався підкреслити роль звичаєвого права у суспільно-політичному житті українського народу, аналізує праці А. Яковліва, які присвячені звичаєвому праву Литовсько-Польської доби, копним судам [56].

Судам і кримінальному судочинству України в добу Гетьманщини присвячені праці Н. Сизої, в яких вона критично оцінює діяльність українських копних судів на основі досліджень А. Яковліва [120; 121].

М. Жовтобрюх у своїй дисертації «Звичаєве право: сутність, ґенеза, чинність» розглядає феномен звичаєвого права з погляду його національної специфіки, як вияву певної ментальності та особливостей психічного складу народу, аналізує окремі аспекти та проблеми звичаєвого права у працях А. Яковліва [39].

С. Кудін в статті «Дослідження історії вітчизняного кримінального права XI–XVIII ст. у працях А. І. Яковліва» [58] розглядає вивчення А. Яковлівим історії вітчизняного кримінального права XI–XVIII ст., доводить, що основою дослідження вченим кримінального права є національно-державний характер його наукової творчості, діалектико-матеріалістичний підхід до історії права, орієнтація на провідні ідеї історичної школи права, зазначає, що найбільш розробленим А. Яковлівим є кримінальне право Гетьманщини за Кодексу 1743 р., що відобразилося у визначенні вченим джерел кримінального права і його характерних ознак, підкреслює, що А. Яковлів зробив значний внесок у дослідження української історико-правової науки,

складних проблем історії кримінального права Київської Русі та українських земель, які перебували у складі Литовсько-Руської держави.

В праці «Сравнительно-исторические правовые исследования в трудах А. И. Яковлива» [57] С. Кудін досліджує основні риси та характер проведених А. Яковлівим порівняльно-історичних правових досліджень, доводить, що одним із основних методологічних підходів вченого був порівняльний, він активно застосовував діахронний і синхронний види порівняльно-історичного методу при вивченні проблем українського звичаєвого процесуального права, копного судочинства, питань рецепції норм іноземного права в правові пам'ятки українських земель XV—XVIII ст., також доводить, що вчений обґрунтував положення про значний вплив в XV—XVIII ст. на українське право норм чеського та німецького права.

Т. Остапенко в своїх працях: «Вплив німецького міського права на розвиток правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII — 80-х рр. XVIII ст.» [90] і «Основні напрямки історіографічного дослідження правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII — 80-х рр. XVIII ст.» [91] також вивчає дослідження А. Яковлівим рецепції німецького права на правову систему України в XV—XVIII ст., він зазначає, що А. Яковлів показав історію рецепції німецького права, охарактеризував його основні пам'ятки, впливи, роль і значення цього права у судовій практиці, зупинився на опрацюваннях німецького права українськими юристами XVIII ст. і довів його вплив на кодифікацію права в Україні, прагнув довести, що оскільки при складанні зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ» використовувалися Статути Великого князівства Литовського і магдебурзьке право, то цей звід необхідно вважати одночасно пам'яткою кодифікації німецького права, яке український народ втілив у власний національний кодекс [93, с. 63], також намагався довести вплив німецького права і німецької мови на право ще з часів введення в Україні магдебурзького права [92].

Дослідженню поглядів А. Яковліва щодо магдебурзького права присвячені праці Т. Гошко, М. Кобилецького, Т. Остапенко, В. Ульяновського.

Т. Гошко в своїй статті «До історії німецького права в Україні» [28] розглядає історіографічні дослідження над німецьким правом в Україні протягом першої половини XIX ст. Дослідниця характеризує праці А. Яковліва, в яких він розглядає влив на українське право німецького права та магдебурзького права.

Т. Гошко вважає, що А. Яковлів чи не найбільше зробив серед вчених-емігрантів для дослідження питання магдебурзького права [28, с. 363], ніхто (у всякому випадку, в українській історіографії XX ст.) не зробив для вивчення міського самоврядування в Україні так багато і не написав так кваліфіковано і академічно, як він [28, с. 369].

Т. Гошко доводить, що А. Яковлів займався дослідженням «німецьких впливів» на слов'ян і ця робота ані не почалася, ані не закінчилася разом із офіційною політикою німецьких властей під час Другої світової війни. Вона вважає, що можна говорити лише про вдале використання політичної ситуації українськими вченими для активізації і реалізації (принаймні, часткової) своїх давніх наукових інтересів, що безумовно збагатило нашу науку [28, с. 369].

Погляди щодо українсько-московських договорів А. Яковліва об'єктом свого дослідження мали О. Апанович, К. Лісова, В. Степанков, В. Щербак.

О. Апанович у своїй монографії «Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність» вказує, що у політичній та історичній оцінці договору А. Яковлів багато в чому дотримується концепції М. Грушевського. Однак, безперечно, його великою заслугою є професійно проведений докладний, глибокий аналіз юридичної природи договору, а також розгляд і класифікація оцінок і думок інших дослідників — попередників А. Яковліва. А ряд вчених, які писали після А. Яковліва, спираються саме на його аналіз статей 1654 р. [8, с. 38].

О. Ясь в своїх працях розглядаючи погляди А. Яковліва щодо українсько-московських договорів XVII — XVIII ст., вказує що праця «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.» — є однією з найгрунтовніших праць з наукової літератури навколо теми Переяслава [319, с. 320], звертає увагу на історико-юридичне визначення Переяславської угоди, порівнює його погляди з О. Оглобліним. О. Ясь, зазначає, що праця А. Яковліва «Українсько-московські договори в XVII –XVIII ст.», цікава, насамперед, своїми вступними узагальненнями над станом досліджень цієї теми та авторськими спостереженнями стосовно українсько-московських відносин протягом XVII–XVIII ст. [319, с. 582].

К. Лісова вважає, що однією з основних ідей праць А. Яковліва є ідея про повноцінність Української держави, що виникла в результаті подій Визвольної війни середини XVII ст. Вона зазначає, що Переяславський договір в очах правознавця-емігранта виступає як двобічний акт виявлення

волі двох рівноправних сторін. Угода 1654 р. лише незначною мірою обмежила зовнішню незалежність України й зовсім не торкнулася її внутрішньої автономії. Дослідження А. Яковліва, вважає К. Лісова, розкривають справжній характер договорів гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського з московськими царями. Ретельно зіставляючи й аналізуючи тексти цих документів, учений показує динаміку їх змін, напрям яких залишався одним і тим самим — до поступового, але неухильного обмеження автономних прав України [63, с. 15].

В. Степанков поділяє думку А. Яковліва, що «основна ідея цілого проекту договору (1654) — це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Москвою, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так, особливо, внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів» [125, с. 20].

В. Щербак зазначає, що відомий вітчизняний науковець А. Яковлів, аналізуючи зміст і правове значення договору 1654 р., наголошує на цілковитій самостійності козацької України напередодні Переяславських переговорів, адже Білоцерківську угоду 1651 р. із Річчю Посполитою було анульовано. Військо Запорізьке не визнавало над собою іншої влади, крім гетьманської. Відповідно, вступаючи у союз із Московією, воно висувало свої вимоги, сприйняті в цілому іншою стороною, що й було зафіксовано у «Березневих статтях». За буквальним змістом договору, — відносини між Україною та Москвою дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату» [198, с. 12].

А. Петрик у статті « Українсько-російські відносини часів гетьманування Івана Виговського у висвітленні Андрія Яковліва» розглядає поставлену проблему через призму дослідження А. Яковлівим дискусійних питань вітчизняного державотворення, а саме — відносини української держави з іншими суб'єктами міжнародного права через систему міждержавних договорів [103, с. 62].

Стаття А. Петрика «Реалізація інкорпораційних планів Росії щодо Гетьманщини в першій половині XVIII століття у висвітленні А. І. Яковліва» [104] присвячена дослідженню історіографії питання взаємовідносин Гетьманської України і Російської держави у першій половині XVIII ст. (1709–1750 рр.). Особливе місце приділено працям Андрія Яковліва, в яких досліджено правовий статус Держави Війська Запорізького в 1709–1764 рр.,

роль міждержавних договорів у питанні реалізації задумів Російської держави щодо України, покликаних ліквідувати залишки її суверенності.

А. Петрик, розглядаючи військо і державу Гетьманщини у працях А. Яковліва, вказує, що він перший з українських вчених, хто спробував вирішити питання статусу армії і держави України середини XVIII ст. у полі міжнародних відносин Східної Європи, шляхом докладного вивчення юридичних джерел, якими є міждержавні договори, укладені Військом Запорізьким з Річчю Посполитою, Московським царством, Шведським королівством, Трансільванським князівством [101, с. 43–44].

Дослідженню наукової спадщини вченого, в тому числі і «Основи Конституції У.Н.Р.», присвячені праці В. Горака, Н. Стецюк, М. Чубатої.

В роботі зроблено оцінку змісту й характеру основ Конституції УНР. При цьому, на думку Н. Стецюк, основний аспект робився не на оцінці ролі суб'єктивного фактора в цьому процесі (що, на жаль, не можна сказати про більшість мемуарних досліджень і не тільки), а на правових підставах останнього [126, с. 61]. Об'єктивні висновки, зроблені А. Яковлівим, зумовлені тим, що він був свідком та безпосереднім учасником політичних подій, проаналізованих в працях.

В. Горак зазначає, що у монографії «Основи Конституції У.Н.Р.» А. Яковлів досить вичерпно розкриває конституційно-правові засади автономії Україні (з березня по жовтень 1917 р.), а також української держави, що з перервами існувала у листопаді 1917 — квітні 1918 рр. та з грудня 1918 по листопад 1919 рр. [27, с. 293].

М. Чубата зазначає, що значний вклад в осмислення досвіду національного законотворення доби Української революції 1917–1921 рр. здійснив історик права А. Яковлів, особливу увагу дослідника привернула державотворча та правотворча діяльність Центральної Ради, він досить грунтовно проаналізував резолюції Всеукраїнського Національного Конгресу, IV Універсал, Конституцію УНР [194, с. 66].

В. Потульницький в «Нарисах з української політології (1819–1991)» на основі порівняння з поглядами представників державницького напрямку, розглядаючи концепцію української держави А. Яковліва, вказує, що вона пов'язана з історичним правом української нації, яка має домінуючу роль у заснуванні діяльності держави. В. Потульницький подає інформацію про діяльність А. Яковліва в Українському вільному університеті, Українському науковому інституті в Берліні [113].

Дипломатичній діяльності А. Яковліва присвячені праці Д. Веденєєва, Я. Попенка, В. Соловйової.

Я. Попенко та В. Соловйова в своїх працях розглядають перебування А. Яковліва на посаді Голови надзвичайної місії в Бельгії та Нідерландах в період 1919–1921 рр., аналізують процеси переговорів між урядами двох країн і намагаються з'ясувати причини, що призвели до офіційного невизнання України цими двома країнами та визначають роль А. Яковліва в цьому процесі.

С. Литвин в статті «Погромник чи захисник євреїв: найсуперечливіша проблема Петлюріани в українській історіографії», відзначає, що невдовзі після процесу, професор Андрій Яковлів, політичний діяч, адвокат, дослідник історії українського права, що брав участь в суді як дорадник цивільної сторони, видав добре аргументовану розвідку «Паризька трагедія», в якій переконливо представив правдиву картину вбивства, його причин і інсценування процесу. Праця ця цінна фаховим висвітленням процесу та його довкілля, і тим, що написана зразу ж після описаних подій [62, с. 23].

І. Матяш опублікувала «Спомини Андрія Яковліва 1939–1945 рр.», в журналі «Пам'ятки: археографічний щорічник» у 2007 р. [74]. Спогади Андрія Яковліва були передані в Україну директором Осередку української культури і освіти в Вінніпезі Софією Качор.

На думку І. Матяш: «спогади Андрія Яковліва — автокомунікативне джерело особового походження, мета якого полягала в індивідуальній фіксації суспільно значущих подій, призначене для оприлюднення. Свідома орієнтація автора на прочитання його мемуарів іншими зумовила прагнення до максимально можливої фактографічності. При цьому особливість «мемуарного» стилю автора полягає в посиланні на власний щоденник, в якому зафіксовано деталі буття» [74, с. 78].

Огляд історіографії дослідження дає можливість зробити висновок, що в сучасній історико-правовій науці немає цілісної історіографічної праці про А. Яковліва, як відсутнє і комплексне дослідження про його політико-правові погляди. Основна кількість праць носить фрагментарний характер, надаючи тим самим широкий простір для дослідження. Можна назвати лише кілька праць (В. Горака, С. Кудіна, М. Бедрія, А. Петрика, Я. Попенка, В. Соловйової, І. Усенка), які детально розглядають окремі проблеми досліджень А. Яковліва або його біографії.

1.2. Характеристика джерел дослідження

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за своїм характером, походженням та змістом архівні матеріали.

До першої групи входять документи архівних фондів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у м. Києві; Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) у м. Києві; Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ) в м. Києві; Державного архіву Львівської області (ДАЛО) в м. Львові; Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (ЦДІАЛ України).

При здійсненні дослідження було використано особистий фонд 4438 Андрія Івановича Яковліва, який знаходиться в ЦДАВО України в м. Києві.

Особистий фонд А. Яковліва складається з двох описів. Особливий інтерес складає автобіографія А. Яковліва, наукові праці, нариси, статті з історії української держави: «Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст.», «Форми державної інтервенції в різних галузях народного господарства», «Конспіративне листування в Україні в другій пол. XVIII ст.», «До історії кодифікації українського права XVIII ст.», посвідчення голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Бельгії та Голландії А. Яковліва на право укладання фінансово-економічної угоди між урядом УНР і Амстердамським банком, Листи Українського прес-бюро в Лондоні до А. Яковліва про надсилання статті до збірника «Україна і український народ».

Основна діяльність А. Яковліва, як політичного діяча, відображена в різних фондах доби Української Держави та Української Народної Республіки.

Цікавими для дослідження є фонди: ф. 1429 (Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м.м. Київ, Кам'янець-Подільський; Польща, Чехо-Словаччина); ф. 3696 (Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, м. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща)); ф. 3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави, м. Київ); ф. 4211 (Українська надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки у Швейцарії, м. Берн) та ф. 4442 (Дипломатична місія Української Народної Республіки в Голландії та Бельгії, м. Брюссель, 1919–1923 рр.), матеріали яких дають уявлення про діяльність А. Яковліва, як Голови Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР у Голландії та Бельгії.

Про перебування на посаді А. І. Яковліва послом у Відні свідчать матеріали ф. 3198 Посольство Української Держави в Австро-Угорщині, м. Відень. Фонд 3198 містить розпорядження, накази Міністерства закордонних справ Української Держави з питань діяльності Посольства Української Держави в Австро-Угорщині; листування й ноти до західноєвропейських держав про визнання Української Держави та встановлення дипломатичних зв'язків; вербальні ноти про надання дозволу на переїзд в Україну, матеріальне забезпечення та страхування військовополонених; листування з Міністерством закордонних справ Української Держави, австрійськими фірмами та банками про сприяння державним уповноваженим в придбанні та вивезенні товарів з Австрії, видачі паспортів; прохання про надання грошової допомоги, вирізки з газет.

Ф. 3696 дає великий архівний матеріал про час перебування А. Яковліва на посаді Голови надзвичайної дипломатичної місії в Бельгії та Голландії: накази як Голови дипломатичної місії, відомості про штат дипломатичної установи, звіти, огляди, інформації, доповіді А. Яковліва про діяльність дипломатичної місії та про політичні події в Бельгії та Голландії та міжнародне становище, про переговори з бельгійським урядом, організацію в Бельгії кредиту для УНР та рахунок видатків і прибутків дипломатичної місії УНР в Голландії та Бельгії; звіти про діяльність, баланс, виписки з головної книги, відомості на виплату платні персоналу та листування про фінансовий стан дипломатичної місії УНР у Бельгії та Голландії; доповідь про діяльність військової місії УНР в Бельгії; протоколи нарад конференції послів і голів дипломатичних місій УНР в м. Карлсбаді (серпень 1919 р.) учасником, яких був А. Яковлів; інструкції та інформаційні повідомлення Міністерства закордонних справ УНР щодо діяльності дипломатичного представництва в Бельгії та Голландії; листування, телеграми А. Яковліва з Міністерством закордонних справ УНР; огляди бельгійської та голландської преси; паспорти, посвідчення, уповноваження, доручення.

Ф. 3766 містить Наказ № 97 Гетьмана П. Скоропадського про призначення Андрія Івановича Яковліва директором Департамента чужоземних зносин від 13 липня 1918 р.; Витяг з наказу № 268 Гетьмана П. Скоропадського про звільнення Андрія Івановича Яковліва з посади посла Української держави в Австро-Угорщині від 1 жовтня 1918 р.; Наказ Міністерства закордонних справ № 221 про призначення А. Яковліва виконуючим обов'язки директора Департамента чужоземних зносин з 1 липня 1918 р. від 20 липня 1918 р.

Ф. 4442 містить Наказ Міністерства закордонних справ УНР про призначення складу Місії; Директивний лист голови Ради народних міністрів УНР про призначення А. І. Яковліва головою делегації УНР на Міжнародній фінансовій конференції в м. Брюсселі; доповідь голови Місії про наслідки переговорів з міністром закордонних справ Бельгії П. Гаймасом в справі визнання Бельгією незалежності УНР та встановлення з нею торговельно-економічних відносин; звіти про витрати на утримання Місії, допомогу українським громадянам в Голландії та Бельгії; прохання українських громадян про видачу закордонних паспортів.

Ф. 1429 Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м.м. Київ, Кам'янець-Подільський; Польща, Чехо-Словаччина.

Подано архівні матеріали про листування А. Яковліва з Міністерством закордонних справ, про прийом УНР до Ліги Націй, про фінансовий стан та скорочення місії в Бельгії та Голландії, про голландців-менонітів, доповідь про можливість оспорювання судовим порядком продажних та закупочних актів при торгових зносинах Європи та Америки з Совітською Росією.

Діяльність А. Яковліва як викладача, керівника навчальних закладів та установ відображена в фондах, 3859 (Український вільний університет (УВУ) в м. Празі (Чехословаччина) — 1921–1945 рр.), 3795 (Українська господарська академія в м. Подєбрадах (Чехословаччина) — 1922–1938 рр.), 3741 (Музей української визвольної боротьби, м. Прага, 1942 р.), 4026 (Управа товариства «Музей визвольної боротьби України» в м. Празі (Чехословаччина) — 1925–1945 рр.), 4380 (Комітет фонду ім. Є. Х. Чикаленка при Українському академічному комітеті в м. Празі (Чехословаччина)).

Ф. 3859 подає відомості про викладання А. Яковліва в Українському Вільному університеті. Справа 141 містить матеріали про «Святочну інавгурацію» (святкові збори) пов'язані з 10 річчям УВУ та обранням А. Яковліва ректором, звіт про діяльність на посаді ректора.

Ф. 3795 містить листування А. Яковліва про виконання учбового плану на економічно-кооперативному факультеті Української господарської академії в м. Подєбрадах, чорновики лекцій: «Торгове право», «Цивільне право», «Українське звичайне право», стаття «Українське право (Короткий історичний нарис)».

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) в м. Києві цікавими для дослідження політико-правової діяльності А. Яковліва є архівні фонди: «Колекція документів

«Український музей в Празі»» (ф. 269), «Український вільний університет у Празі», Український науковий інститут у Берліні. У них зберігаються посвідчення учасника Українського наукового з'їзду в Празі (1926 р.); листи А. Яковліва на адресу Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові з нагоди свят (1928–1931 рр.); грамоти про обрання дійсним членом історико-філософської секції Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові (1926, 1930 рр.); листи від В. Біднова, В. Проходи, С. Шелухіна, В. Щербини, інших осіб (1924–1932 рр.); лист А. Яковліва до К. Мацієвича.

У Центральному державному архіві зарубіжної україніки, фонд № 48 (Борщак Ілько Костянтинович) знаходиться рецензія невстановленого автора на книгу А. Яковліва «Договір гетьмана Б. Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.» На звороті третьої сторінки рукопис І. Борщака з оцінкою рецензії і книги.

У Державному архіві Львівської області знаходиться фонд М. Кордуби (фонд 2923) в якому знайдено п'ять невеличких повідомлень на поштових листівках від А. Яковліва, які подають відомості про видавництво праць М. Кордуби. Чотири з них датовані 1942 р. Один лист не датований, але з тексту видно, що належить до цього ж періоду, оскільки висвітлює те саме коло питань (спр. 83). Фонд 401 містить рецензію І. Крипякевича на праці А. Яковліва «Бунт черкассцев и каневцев в 1536 году» та «З історії регістрації українських козаків в першій половині XVI ст.».

Частина рукописів А. Яковліва знаходиться в архіві Української вільної Академії наук у Нью-Йорку.

Особистий архів Андрія Івановича останніх років життя зберігала його дочка Галина Тимошенко. Згідно з конфіденційними даними, після смерті батька вона втратила розум і спалила папери А. Яковліва, зокрема, надзвичайно цінні його спомини [136, с. 587].

Також фонд відомого правника знаходиться в Державному центральному архіві у Празі (Statni Ustredni archiv v Praze). Частину фонду складають документи, що були передані вченим до Музею визвольної боротьби.

Фонд відомого правника складається з 7 картонів, 5 справ. Становить інтерес його листування з українськими і німецькими інституціями та окремими особами за 1939–1945 рр., аграрні програми європейських соціалістичних партій, матеріали до історії Карлового університету; різні рецензії; проекти адміністративного кодексу і адміністративного судочинства УНР; газетні вирізки про життя і працю професора, посвідчення голови

Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Бельгії та Голландії А. І. Яковліва на право укладання фінансово-економічної угоди між урядом УНР і Амстердамським банком.

У фонді представлено рукописи лекцій, які викладалися в Українському вільному університеті та Українській господарській академії в м. Подєбрадах: «Розвиток форм державної організації», «Загальне правосуддя» «Морське право», «Міжнародне право», «Цивільне право», «Розвиток українського права і правосуддя».

Особливу цінність для дослідження політико-правових поглядів А. Яковліва становлять статті з історії українського права, української державності, наукової діяльності української еміграції, з історії України і правосуддя, географії України, українсько-московських угод XVII—XVIII ст., старослав'янського права і впливу старочеського права, німецького права і джерел [325, с. 94–95].

На даний час прямого доступу до джерел в Державному центральному архіві у Празі немає. На офіційний запит було отримано відповідь, що архівні матеріали «Українського музею у Празі», де знаходиться особистий фонд А. Яковліва, проходять оцифровку. Можливо після неї матеріали будуть передані до України.

Архівні матеріали стали основою для вивчення життя та викладацько-наукової, громадсько-політичної, державно-правової діяльності А. Яковліва. Відсутність доступу до іноземних фондів не дає повною мірою розглянути досліджену проблему.

1.3. Бібліографія праць А. Яковліва

А. Яковлів автор численних праць з історії держави і права України, звичаєвого, конституційного, цивільного, торгового, морського, річкового, цивільно-процесуального права. Я. Падох, зазначає, що «наукова спадщина проф. А. Яковліва є помітна числом і важлива змістом» [95, с. 2].

Його наукова діяльність значно зросла у роки еміграції, коли разом з Р. Лащенком і М. Чубатим він став засновником української історико-правової науки в діаспорі.

Перша бібліографія праць А. Яковліва була складена наприкінці 1930 р. з нагоди інсталяції професора. А. Яковліва на ректора УВУ. Бібліографічні довідки, подані С. Кривенком [55, с. 5–6], С. Ульяновською, В. Ульяновським

[136, с. 587], І. Усенком [67, с. 909; 149, с. 273–274] та публікації В. Горака [27, с. 299–301] та М. Петріва [107, с. 46–47] вміщують бібліографію праць А. Яковліва, але їх перелік не повний.

В. Горак у своїх статтях дає загальну характеристику наукової спадщини А. Яковліва і розділяє її на 3 великі групи:

а) монографічні дослідження, переважна більшість яких присвячена досить значним історико-правовим явищам з історії України;

б) численні статті і нариси, присвячені більш вузьким аспектам історії держави і права, які у більшості випадків суттєво доповнюють зміст наукових монографій дослідника;

в) різні курси лекцій з правових та історико-правових питань, розроблені під час педагогічної діяльності А. І. Яковліва в різних учбових установах [27, с. 292].

М. Петрів класифікує бібліографію праць А. Яковліва за галузями права, до яких вони відносилися [107, с. 46–47].

Наукова спадщина А. Яковліва складає близько 100 творів, які відрізняються один від одного за багатьма параметрами.

Праці були написані в різні історичні періоди, тому відповідали тогочасним епохам, світогляду А. Яковліва. Творчий шлях А. Яковліва можна умовно розділити на два періоди:

1) російський, коли А. Яковлів жив і працював в Російській імперії (1902–1917 рр.). В цей період була написана перша друкована стаття А. Яковліва з археології «Плоские могилы на р. Чир в Донецкой области и археологические находки при постройке железных дорог», яка була опублікована в працях Харківського археологічного з'їзду у 1902 р. Статті А. Яковліва цього періоду носили краєзнавчий характер.

2) емігрантський, коли А. Яковлів емігрував в 1923 р. до Чехословаччини, у 1945 р. виїхав до Західної Німеччини, згодом до Бельгії, а потім у 1952 р. до США, де помер 14 травня 1955 р. в Нью-Йорку. У Празі викладав в УВУ, займаючи посади доцента, професора та завідуючого кафедри (з 1935 р.). Двічі обирався ректором УВУ. Одночасно був професором Української господарської академії в Подєбрадах (УГА), а в 1939 р. — обраний директором Українського наукового інституту у Варшаві. В США його було обрано дійсним членом юридичної секції Української вільної академії наук (УВАН). Праці емігрантського періоду мали історико-правовий зміст.

Наукову спадщину А. Яковліва можна класифікувати за тематикою творів: 1) історичне краєзнавство; 2) уявлення вченого про українське звичаєве право; 3) про вплив іноземного права на українське право; 4) погляди вченого на події, пов'язанні з суспільно-політичними подіями в Україні в XVII — XVIII ст.; 5) праці, в яких відображені ідеї стосовно розвитку держави і права України в XX ст.; 6) спогади; 7) підручники, курси лекцій з різних галузей права; 8) публікації з різних тем.

Частина робіт А. Яковліва була присвячена Черкащині. Ще під час закінчення юридичного факультету Дерпського університету у 1902 р. Андрій Яковлів написав дипломну роботу під назвою Черкаський повіт у XV–XVI ст., а потім видав три статті «Бунт черкассцев и каневцев в 1536 году. Эпизод из жизни украинских городов в XVI веке» (опублікована в журналі «Україна» в 1907 році) [201], «З історії реєстрації українських козаків в першій половині XVI століття» («Україна», 1907) [233], «Намісники, державці і старости замку черкаського в XV—XVI ст.» («Україна», 1907) [253]. Ці праці, а також стаття «Предместья Києва: Куреневка, Преорка, Сырец» («Известия Киевской городской думи», 1916) та деякі інші, на думку В. Горака, були написані в цілому у жанрі історичного краєзнавства, але у деяких з них вже стає помітним історико-правовий підхід [27, с. 294]. В 1927 р. в журналі «Тризуб» А. Яковлів опублікував статтю «Чигиринський замок» [316]. Незадовго до смерті, перебуваючи в США, у календарі «Свобода» за 1955-й р. А. Яковлів надрукував статтю «Чигирин колись і тепер», в якій подає історію свого рідного міста [315].

Я. Падох, зазначає, що «його ранні праці з довоєнного періоду, хоч торкалися різних історичних тем, але головний їх інтерес був покладений на правничі проблеми». З них він (А. Падох — авт.) і набрався основної мудрості дослідника: вірити передусім джерельним матеріалам і на них будувати обережні висновки [95, с. 2].

В матеріалах Республіканської наукової конференції, присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва, яка відбулася в Черкасах у 2002 р. було надруковано статтю «Бунт черкассцев и каневцев в 1536 году» [200].

У 2003 році в Культурологічному збірнику «Черкаський край — земля Богдана і Тараса» перевидано статтю А. Яковліва «Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського наприкінці XV і в XVI ст.» [252].

Н. Стецюк вважає, що другу, не менш важливу групу наукових досліджень вченого становлять праці, присвячені вивченню українського звичаєвого права, його джерел та особливостей [126, с. 60].

Проблеми звичаєвого права розглядаються А. Яковлівим в кількох його працях «Околиці (округи) копних судів XVI—XVIII вв. на Україні» (1929 р.) [268], «До питання про ґенезу копних судів XVI—XVIII вв. на Україні» (1929 р.) [223], «Про копні суди на Україні» (1930 р.) [282; 283], «Українське звичаєве процесуальне право» (1931 р.) [294; 295], «Українське право. (Звичаєве право.)» (1934 р.) [296], «Українські народні приказки і звичаєве право» (1935 р.) [303], «До історії кодифікації українського права XVIII ст.» (1939 р.) [221], «Нові джерела кодексу: «Права, по которым судится Малороссійскій народъ» (1944 р.) [267], «Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится Малороссійскій народъ» (1949 р.) [301], «Ukrainian Common Law Procedure» (1952 р.) [336].

У своїх працях А. Яковлів підкреслює важливу і значущу роль звичаєвого права. Вчений вважає що, основним і найважливішим джерелом права є неписане звичаєве право, що утворилося шляхом постійного дотримання протягом віків народних звичаїв та підпорядкування звичаєвим правилам правного життя й побуту [136, с. 230].

Декілька своїх праць: «Околиці (округи) копних судів XVI—XVIII вв. на Україні», «Українське звичаєве процесуальне право», «Про копні суди на Україні», «До питання про ґенезу копних судів XVI—XVIII вв. на Україні» А. Яковлів присвятив копним судам в Україні. Дослідник визначає структуру і повноваження копних судів, вступає в дискусію з попередніми дослідниками, розкриває поняття «копної околиці», характеризує копний процес та визначає причини зникнення копних судів в Україні. Він відзначає, що зникнення копних судів обумовлено зміною соціально-економічних умов побуту та поглядів державної влади на завдання органів по охороні й забезпеченню правопорядку в державі.

В 1939 р. вийшла друком стаття «До історії кодифікації українського права XVIII в.», в якій автор торкається причин, що вплинули на те, що Кодекс 1743 р. не дістав офіційної санкції. В 1940 р. А. Яковлів виступив в Українському Історико-Філологічному Товаристві в Празі з доповіддю «Чому кодекс «Права по которим судится малоросійський народъ» не був затверджений». Пізніше в 1942 р. на німецькій мові вийшла праця «Das Deutsche Recht in der Ukrainian» [334], яка містила в собі детальний огляд

джерел магдебурзького права В Україні, які в більшості були також і джерелами для Кодексу 1743 р. Крім того, цілий розділ VII присвячено історії Кодексу, його джерелам, викладові його змісту, впливам німецького права та оцінці Кодексу, як пам'ятника українського права XVIII ст. [334].

В 1944 р. було опубліковано статтю «Нові джерела кодексу «Права по которым судится малороссийский народ»» [267], в якій дослідник подає виклад про джерела, які Кодифікаційна Комісія використовувала додатково до основних джерел, зазначених в царських указах. А. Яковлів характеризує такі джерела: «Хелмське право» в польській редакції П. Кушевича, «Енхірідіон», І. Церазина, «Оборона сирот і вдов» та «Ужинання дібр, жоні від мужа тестаментом записаних» Б. Ґроїцького, повний переклад на латинську мову саксонського Кодексу «Sachsenspiegel» та магдебурзького «Jus Municipale magdeburgensis» та праці німецького криміналіста Бенедикта Карпцова «Processus juris», «Definitiones Forenses», «Practica rerum criminalicum» [301, с. 14]. Стосовно хелмінського права, А. Яковлів виправив помилку Комісії щодо авторства використовуваного нею списку хелмінського права, довівши, що належить він перу не П. Щербича, а польського правника П. Кушевевича [28, с. 368].

А. Яковлів спирався на видані О. Кістяківським тексти та літературу, не маючи можливості в умовах еміграції залучити широке коло архівних матеріалів. Дослідник також використав доступні йому польські, латинські і німецькі джерела XVI—XVII ст., що були разом з Литовським статутом покладені в основу Кодексу [24, с. 10–11].

Над проблемою А. Яковлів продовжував працювати і в повоєнний час, намагався, попри всілякі перешкоди і негаразди, видати монографію. Зокрема, в листі до тодішнього декана правничого факультету УВУ в Мюнхені Л. Окіншевича 75-літній вчений писав з Бельгії: «Я дуже бажав би видрукувати частину моєї монографії про Кодекс 1743 р., в якій подано систематичний виклад змісту цього пам'ятника українського права. З огляду на те, що за кордоном нігде нема видання проф. Кистяковського, цей виклад міг би до певної міри замінити повний текст кодексу. До речі до викладу додається 52 тексти буквального змісту найцікавіших норм Кодексу. Для студентів, що слухають історію українського права, цей виклад міг би вповні заступити текст кодексу і дав би матеріал для студій. Я міг би передрукувати виклад у моїй монографії та додати вступ, в якому дав би історію тексту, праць Кодифікаційної комісії коротко. Якби УВУ

згодився надрукувати, хоч би на ціклостилі, цю працю, то я був би дуже задоволений, що хоч частина моєї праці буде використана слухачами нашого УВУ» [28, с. 368]. В 1949 р. окремим томом Записок НТШ «Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссійскій народъ» таки побачив світ.

Важливе значення у творчості А. Яковліва, вважає І. Усенко, займало вивчення іноземних впливів на українське право. Цій проблемі присвячено монографії: «Впливи старочеського права на українське Литовської доби XV—XVI в.» (Прага, 1929 р.), «Німецьке право на Україні та його вплив на українське право з XVI по XIX століття» («Das deutsche Recht in der Ukraine und seine einflusse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundent»), (Прага, 1942 р.), а також «Німецьке право в працях українських правників XVIII ст.» (Прага, 1942 р.) [67, с. 909].

У праці «Впливи старочеського права на українське Литовської доби XV–XVI в.» вчений розглядає рецепцію чеського права на українське право, особливу увагу приділяє впливу старочеських пам'яток XIV—XV ст. на пам'ятки Литовсько-Руської держави у судовій системі, поясненню правових понять. Усі слова чеського походження, які використовуються в Литовському статуті поділяє на п'ять груп. Чеські слова потрапляли в українську мову — двома шляхами: безпосередньо з чеської й опосередковано з польської мови [218, с. 61–62].

У статті «Німецьке право в працях українських правників XVIII ст.» А. Яковлів характеризує вплив праці українських правників 30-х р. XVIII ст., які тлумачили німецьке право, яке використовувалося в судовому устрої і процесі. Професор вказує, що не дивлячись на те, що праці не були надруковані, однак численні списки їх, що ходили по руках свідчили про успіх і широке розповсюдження [265, с. 405]. До таких праць А. Яковлів відносить праці невідомих авторів: «Процес краткий приказний, виданий при резиденції гетьманской 1734 года, августа 18 дня»; «Економика краткая, как по оной себе может остерегти потроху чоловік осідлий, живучи господарем, пунктами ізображена; которіи пункта согласни правам малоросійським, а яким іменно правам, в яких правних книгах написанних, о том под всяким пунктом ті права цитуються»; «Права Малороссійскіе з книг Статута, Саксона и Порядку выписание»; «Краткой Свод Статута»; «Короткий показчик Магдебурзького права по кизі «Порядку»»; «Кратко виписано з прав малросійских книги «Порядку», з «Артикулов Права Магдебурзького», «Права

Цесарского» з означенім, каное в тех. Правах за вини положено наказаніе и казнь и на каких именно зачат страницах, або, як в інших списках «Выписка из книги «Порядку»» та працю Ф. Чуйкевич «Суд і росправа в правах Малоросійських, обширно на разних містах показання, а зде в един краткій и ясний ексцерпт, в прекращеніе горькой в судах волокити, собрання, в полезное же употребленіе малоросіянам списання року от Р.Х. 1750, 18 октября».

На основі аналізу цих праць А. Яковлів робить висновок про те, що «німецьке право, як складова частина діючого в Українській державі «малоросійського права», було предметом пильних студій українських правників, які старалися в своїх працях викласти його чи то у формі точних цитат, чи у формі систематичних викладів, чи, нарешті, у формі коротких тез, що містили в собі оригінально висловлені основні принципи німецького права» [265, с. 432].

В статті «Римське право в судах України XVII в.», яка вийшла друком в 1950 р. в журналі «Україна» професор, А. Яковлів розглядає вплив рецепції римського права на судовий процес в Україні XVII ст., зазначає, що рецепція була «безпосередня або опосередкована з «правних книг» магдебурзького права, визначає, що основними джерелами рецепції, завдяки яким у практиці українських козацьких і міських судів XVII—XVIII ст. з'явилися норми прадавнього класичного права — Литовський Статут та «правні книги» магдебурзького права (особливо праці польського правника Б. Ґроїцького). На основі прикладів з судової практики Полтавського спільного полкового й міського суду показує використання норм римського права [284, с. 158].

В 1934 р. вийшла друком стаття А. Яковліва «Наукова праця української еміграції в галузі права» в якій автор статті дає класифікацію основних напрямків діяльності українських вчених-емігрантів: 1) джерела українського права; 2) історія українського права (державного, цивільного, карного, історичного, судочинства і судового устрою); 3) історія українського церковного права, аналіз його джерел та особливості чинного церковного права; 4) історія розвитку української державності у Великій Україні; 5) основи українського приватного права; 6) карне право Гетьманської доби; 7) приватне, конституційне та адміністративне право радянської України; 9) українське державне право; 10) історія української політичної думки XIX–XX ст.; 11) історія української соціально-політичної думки [254, с. 107].

А. Яковлів, перебуваючи в еміграції, займався дослідженням магдебурзького права. В цей період були написані праці українською, німецькою, чеською мовами, які стосувались магдебурзького права, а саме: «Das Deutsche Recht in der Ukrainian und seine Einflüsse aut das ukrainische Recht in 16–18 Jahrhundert» [332], «Наукова праця української еміграції в галузі права» [254], «Нові джерела кодексу: «Права по которым судится Малороссійскій Народ» [267], «Пам'ятник Магдебурзького права в Києві» [278], «Український кодекс 1743 року: «Права по которымъ судится малороссийский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту» [301].

Інтерес до проблем, пов'язаних з маґдебурзьким правом, з'явився у нього досить рано, вважає Т. Гошко. Ще на почату 30-х рр. він прочитав на засіданні Історико-філологічного товариства доповідь «Що таке гайний суд». На жаль, більшість доповідей, прочитаних на засіданнях різних наукових товариств у Празі, так і залишилась неопублікованою. Таким чином, далеко не на початку 40-х рр., і не на замовлення німецької влади почав професор А. Яковлів вивчати елементи німецького права в Україні. Зрештою, ще у 1906 р. він опублікував у журналі «Україна» розвідку про конфронтацію канівських і черкаських міщан з відповідними магістратами [28, с. 363–364].

У 1942 р. вчений налагодив контакти з директором Інституту досліджень Магдебурзького права професором Гьорлітцом (Герліцом) із приводу видання збірника грамот і привілеїв на магдебурзьке право міст України. З українського боку цю ідею підтримала Н. Полонська-Василенко. Вона особисто відшукала всі грамоти на магдебурзьке право з актових книг та збірок акад. М. Василенка. Стараннями українських науковців вдалося віднайти грамоти XIV—XVШ ст. для 49 міст України (зокрема, Переяслава, Чернігова, Полтави та ін.). Укладали збірник Н. Полянська-Василенко, Л. Окіншевич, О. Оглоблин, В. Геппнер, В. Міяковський, В. Дубровський, А. Яковлів. Роботу було відправлено до Магдебурга. Однак під час відступу німецьких військ із Києва колекцію міських актових книг разом із магдебурзькими грамотами було вивезено до Німеччини. Через це звірка грамот стала неможливою і видання збірника зупинилося. Доля цієї унікальної праці поки не з'ясована [136, с. 586]. У національному архіві Чехословаччини (Прага) збереглося лише листування А. Яковліва з цього приводу та чернетки. Разом із збірником грамот А. Яковлів надіслав Герліцу (20 травня 1943 р.) свою невеличку статтю «Пам'ятник Магдебурзького

права в Києві [145, с. 9]. У журналі «Київська старовина» було подано текст статті «Пам'ятник Магдебурзького права в Києві» за першодруком без змін (1994. — № 5). В цій праці А. Яковлів розглядає історію магдебурзького права в Києві. На основі досліджень українських істориків, вказує, що місто отримало магдебурзьке право, десь на початку XV ст. [145, с. 11], за Катерини II відбулася заміна магдебурзького устрою на російську міську «думу» на підставі закону 1785 р., а цар Олександр I в лютому 1802 р. знов підтвердив Києву магдебурзьке право зі всіма пов'язаними з ним правами й привілегіями. Жителі Києва вирішили вшанувати цю подію «і збудували під Владимировою горою, так званий «Хрещатицький струмень», пам'ятник, що нагадував завше про дарування Києву магдебурзького права.» [145, с. 11].

В окрему групу можна виділити праці, в яких А. Яковлів досліджує договірно-правові відносини між Україною і Росією, які були написанні в 20–30 рр. XX ст.: «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654» [228] (Київ, 1927 р.), «Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 року» [288] (Київ, 1928 р.), «Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Іваном Виговським» [239] (Львів, 1933 р.), монографія «Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках» [304] (Варшава, 1934 р.) та ряд інших робіт. Цей напрям наукових досліджень сьогодні вважається одним із основних в науковій спадщині А. Яковліва.

Монографія «Українсько-Московські договори в XVII—XVIII віках» була опублікована у Варшаві Українським науковим інститутом. У цій праці А. Яковлів дає грунтовний аналіз всіх договорів між Україною та Московською державою, пізніше Росією, які були укладені на основі історичних джерел. Найбільш грунтовно А. Яковлів характеризує договір 1654 р. якому присвячує окрему монографію та публікації, особливо в 1954 р. в 300-річчя підписання договору та Переяславської Ради. В газеті Свобода у №№ 73–75 за 1954 р. опублікована праця А. Яковліва «На 300-ліття договору Хмельницького з Москвою (27 березня — 6 квітня 1654–1954)» [241–243], а у № 12 за 1954 р. стаття «На 300-ліття Переяславської Ради» [244].

В «Аналах УВАН» за 1955 р. у № 3 було надруковано дві його розвідки, присвячені Переяславському договорові: «Bohdan Khmelnyts'ky's treaty with Tsar of Muscovy in 1654» [337] та «The Reunion of the Ukraine with Russia» [335]. В цьому номері було опубліковано дві статті з даної проблеми, які присвячувалися А. Яковліву Бориса Нольде «Essays in Russia State Law» [327] і В'ячеслава Прокоповича «The Problem of the Juridical Nature of

the Ukraine's Union with Muscovy» [328] а також некролог, оскільки як номер вийшов після його смерті [331].

З метою ознайомлення з науковою спадщиною А. Яковліва за часів незалежності України почалося перевидання та публікація його праць в повному або скороченому обсязі. Працю «Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.» було опубліковано в журналі «Дзвін» (1991. — № 4).

Починаючи з 1993 р. «Український історичний журнал» опублікував монографію вченого «Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.»

Історико-правові погляди А. Яковліва стосовно Української держави в XX ст. відображені в працях «До питання про легітимність уряду УНР» (1928 р.) [224], «Наше державне свято 9/22 січня» (1930 р.) [255], «Основи Конституції У.Н.Р.» (Париж, 1935 р.) [271] та «Історичні традиції української державності» (Париж, 1937 р.) [235], «Всеукраїнський Національний Конгрес 1917 року» (Париж, 1937 р.) [219].

Велике значення серед аналогічних праць колишніх діячів визвольних змагань (В. Винниченка, М. Грушевького, Д. Дорошенка І. Мазепи, М. Стахіва, П. Христюка та інших) має монографія «Основи Конституції У.Н.Р.», яка зайняла належне місце серед джерел історії держави і права України, Конституційного права України.

В 1928 р. професор А. Яковлів опублікував в журналі «Тризуб» статті «До питання про легальність уряду УНР» та «Основи Конституції У.Н.Р.». В 1935 р. ці статті були видані єдиним виданням, як історико-правова праця видавництвом «Меч» у Парижі за згодою автора з метою ознайомлення широким колом читачів. В даній роботі А. Яковлів документально і повно висвітлює правове становище УНР. У 1964 р. «Основи Конституції У.Н.Р.» були перевидані в Нью-Йорку українським видавництвом «Говерла», яке заснував Микола Сидор-Чарторийський. В 2007 р. «Основи Конституції У.Н.Р.» у скороченому варіанті (розділ 2 «До питання про легальність уряду УНР» — не надруковано) були опубліковані в науково-просвітницькому правничому журналі «Вибори та демократія» Національного університету «Києво-Могилянська академія», що сприяло ознайомленню і популяризації праці в сучасній Україні серед вчених, студентів, громадськості.

В 1930 р. в неперіодичному журналі «Гуртуймося» А. Яковлів опублікував статтю «Наше державне свято 9/22 січня», яка присвячена 12 річниці проголошення УНР в Києві, в ній історик права дає оцінку двох важливих актів в історії української державності: IV Універсалу Центральної Ради,

який проголосив самостійність та незалежність УНР і був прийнятий 9 січня (старого стилю) 1918 р. та акту Злуки УНР та ЗУНР в одну Соборну Українську Народну Республіку 22 січня (нового стилю, отже 9 по старому стилю) 1919 р. [255, с. 6].

А. Яковліва цікавило широке коло питань, тому були написані праці з різних проблем. До них відносяться такі праці вченого, як «Україна в географії Бусенгольта з р. 1677 і 1682» (1938 р.), ««Паризька трагедія» 25 травня 1926 року (До процесу Шварцбарда)» (1930 р.), «Процес про вбивство С. Петлюри в Парижі» (1927 р.), «З історії шлюбного права на Україні», «Національні меншості і Ліга Націй» (1931 р.), «До питання про автора «Історії Русів», (1937 р.), «З діяльності Української Могилянсько-Мазепинської Академії Наук», «Форми державної інтервенції в різних галузях народного господарства», «Конспіративне листування в Україні в другій пол. XVIII ст.», та багато інших.

Однією з перших грунтовних праць про вбивство С. Петлюри була монографія А. Яковліва ««Паризька трагедія» 25 травня 1926 року (До процесу Шварцбарда)» (1930 р.) [280]. Праця А. Яковліва має важливе значення для вивчення процесу пов'язаного з вбивством С. Петлюри. Андрій Іванович займався адвокатською діяльністю і в судовому процесі приймав участь, як захисник. В монографії А. Яковлів подає зовнішні обставини вбивства, характеризує особу вбивці Самуїла Шварцбарда, таємного радянського агента М. Володіна, описує сам процес.

А. Яковлів на основі фактів доводить, що вбивство С. Петлюри було організоване з наказу більшовиків їхніми таємними агентами і було виконано при безпосередній участі агента М. Володіна та червоноармійця С. Шварцбарда, причому М. Володін грав роль організатора вбивства в Парижі, а С. Шварцбард убивство виконав при допомозі більшовицьких агентів і прихильників, зазначає, що відкрити дійсних авторів та організаторів убивства, зокрема притягти до відповідальності М. Володіна та встановити зв'язок його і С. Шварцбарда з більшовиками — не вдалося під час попереднього слідства, бо головні свідки — М. Шаповал і Добковський, не відкрили, що знали, а те що знали сказали запізно [281, с. 19].

А. Яковлів з жалем писав про виправдання С. Шварцбарда і зазначав, — «такий присуд, який би він не був тяжкий для нас, не означав, як в наших очах, так і в очах цілого світу, що цим самим визнано правильну тезу, яку підтримували оборонці С. Шварцбарда, себто, що нібито Петлюра був винний у погромах» [281, с. 34].

На думку, А. Яковліва паризький процес мав світове значення. У залі Паризького суду присяжних були представники світової преси, що під час процесу виявили великий інтерес і симпатії до українського визвольного руху, до найвидатнішого представника, С. Петлюри. Таким чином, паризький процес не приніс для нашої національної справи того, чого так добивалися російські комуністи: він не ослабив і не дискредитував нашого визвольного руху [281, с. 34–35].

Також А. Яковлів займався дослідженням проблеми авторства «Історії Русів». Цій проблемі присвятив працю «До питання про автора «Історії Русів», яка вийшла в Записках Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка (ЗНТШ) в 1937 р. [222], пізніше в «Аналах УВАН» за 1953 р. була надрукована стаття ««Istoriya rusov» and its author» [330] англійською мовою.

А. Яковлів, на основі дослідження тексту «Історії Русів» визначає, що твір був написаний в 90-х рр. XVIII ст. В творі згадуються: поділи Польщі — перший був 1772 р., третій 1795 р.; акт секуляризації монастирів 1786 р.; в двох місцях вживається слово революція, що могло статися після Великої Французької революції 1789–1794 рр., так само слово «патріот». На основі аналізу мови О. Безбородька й автора «Історії Русів» зазначає їх тотожність і припускає авторство О. Безбородька [222, с. 103–104].

Князю О. Безбородьку він присвятив одну з своїх останніх праць «П. н. Князь О. А. Безбородько та його «Записка» з 1799 р. про потреби Російської імперії», яка була опублікована в 1955 р. Товариством Українських правників в першому «Правничому віснику Товариства Українських Правників в США».

Професор А. Яковлів, називає «цього козацького нащадка» першим політиком і політичним автором, що поставив вимогу обмеження російського «самодержавія»» та радикальних змін щодо закріпаченого селянства, вважає, що вплив на його погляди мала традиційна політична і соціяльна ідеологія його власної батьківщини [95, с. 2].

В статті «Україна в географії Бусенгольта з р. 1677 і 1682», яка була опублікована в журналі «Український тиждень» в 1938 р. А. Яковлів охарактеризовує згадку про Україну, опубліковану монахом з Парижу Бусенгольтом. Андрій Іванович, зазначає, що «географія Бусенгольта цікава, тим що вона свідчить про те, що в XVII ст. Україна була відома в Європі під своєю назвою і що це ім'я застосовувалося до окремої території й окремого народу, з Києвом, як столицею цієї землі» [292, с. 3].

«Конспіративне листування в Україні в другій пол. XVIII ст.» стаття, яка вийшла друком в 1942 р., де А. Яковлів розглядає конспіративне листування в Україні за гетьмана Д. Многогрішного, зазначає, що «вживання конспіративного способу листування було викликано між іншим потребою зховати тайну листування від московських агентів розвідки, яких чимдалі, то все більше плодилось в Україні, особливо після появи в Україні регулярної пошти (на підставі ст. 10 Глухівського договору з Москвою), коли центральним поштовим пунктом стає Ніжин, куди присилалася уся кореспонденція з України, де її перевіряв, перечитував воєвода Ржевський і висилав до Москви. Крім того з усіх листів робилися копії або витяги, які посилалися до Москви [237, с. 119].

А. Яковлів приймав участь в написанні збірника лекцій «Українська культура», за редакцією Д. Антоновича, ним підготовлений розділ «Українське право (Історичний нарис, Звичаєве право)» [136].

Перебуваючи в еміграції А. Яковлів друкується в різних періодичних українських емігрантських виданнях: «Тризуб», «Трибуна України», «На відсіч», «Український тиждень», «Гуртуймося», «Україна і український народ» та ін.

Очолюючи дипломатичну місію у Бельгії та Голландії він друкується в місцевих часописах зі статтями про тогочасну ситуацію в Україні (військові події, економічний стан, господарські зв'язки,) та її міжнародне становище, продовжує свою дослідницьку роботу. Відомою є його стаття «Бельгія та Україна» (1923 р.) [100, с. 270].

Він публікувався в громадсько-політичному та літературно-мистецькому тижневику у Парижі «Тризуб». Часопис був заснований, як орган УНР, з ініціативи С. Петлюри, головним редактором був В. Прокопович. Серед численних співробітників «Тризубу» був і Андрій Іванович, який опублікував в ньому ряд статей: «Всеукраїнський Національний Конгрес 1917 року», «До питання про легальність уряду УНР», «З діяльності Української Академії Наук», «З діяльності Української Могилянсько-Мазепинської Академії Наук», «Історичні традиції української державності», «Основи Конституції У.Н.Р», «Чигиринський замок», «Смерть Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри», «Український науковий з'їзд», «Українське село після революції», «Харківський процес. Спілки Визволення України», «Охорона прав національних меншостей в Лізі Націй».

Публікувався в журналі «Життя і право», який був органом Союзу Українських Адвокатів та виходив протягом 1928–1939 рр. А. Яковлів опублікував в журналі статті: «До питання про генезу копних судів на Україні», «Околиці (округи) копних судів XVI—XVIII вв. на Україні», «Українські народні приказки і звичаєве право». В цій статті А. Яковлів пояснює народні приказки і їх відношення до звичаєвого права.

Статті вченого публікувалися в українській газеті-хроніці «Український тиждень», що видавалася протягом 1932–1938 рр. В 1935 р. А. Яковлів опублікував аналітично-оглядову статтю про життя української еміграції «Культурна діяльність української еміграції за 15 років (1920–1935 рр.) в неперіодичному журналі військово-громадської думки «Гуртуймося», який виходив друком 1929–1935 рр. у Празі [117, с. 76]. Також він був співробітником «Студентського Вісника» друкованого органу Центрального Союзу Українського Студентства в Празі [83, с. 118].

А. Яковлів був членом «Історично-філологічного товариства», приймав участь в засіданнях і більше двадцяти разів виступав з доповідями на теми: «Умова України з Москвою 1654 р.», «Мистерії Чигиринського замку», «Проекти договорів гетьмана Виговського з Москвою», «Географія України А. Целяріуса 1659 р.», «Копні суди на Україні», «Впливи старочеського права і мови на право і мову Литовсько-Руської держави XV—XVI в.в.», «З історії Карлового університету XIV—XV в.», «Що таке «Гайний суд», «Ф. Чуйкевич та його «Суд і Розправа», «З історії шлюбного права Литовсько-Руської держави поч. XVI в.», «Луцький трибунал», ««Поток і розграбленіе» Руською Правди в козацьких судах XVII в.», «Українські народні приказі і звичаєве право», «Конспіративне листування на Гетьманщині за Д. Многогрішного», «Гетьманування Д. Апостола», «Записка гр. Теплова о непорядках в Малоросії та її наслідки», «Праця М. Грушевського для історії українського права», «До питання про автора Історії Русов», «Виндикаційний процес за Руською Правдою, данім германським правом і Литовським Статутом», «Архіви та архівні фонди України після Революції 1917 р.», «Теофіл Бобрович царський посланець XVII в., як український патріот», «До питання про автентичну редакцію договору 1654 р.», «Чому кодекс «Права по которим судится малоросійський народъ» не був затверджений», «Україна й Московщина в географії Бусенгольта в 1682 р.» [82, с. 16]. На жаль, більшість доповідей, прочитаних на засіданнях «Історично-філологічного товариства» не були опубліковані.

Перебуваючи в США А. Яковлів друкувався в газеті «Свобода» та в «Аналах УВАН».

В «Аналах УВАН» були надруковані «Ukrainian Common Law Procedure» (1952 р.) [336], «Istoriya rusov» and its author» (1953 р.) [330], «Bohdan Khmelnyts'ky's treaty with Tsar of Muscovy in 1654» (1955 р.) [337] та «The Reunion of the Ukraine with Russia» (1955 р.) [335].

Публікації в газеті «Свобода» можна розділити на два види: статті з історико-правових тем та спомини про окремі періоди життя.

До першої групи можна віднести: «Високоповажнаний Пане Редакторе!» [217], «Історичні традиції української державності» [234], «На 300-ліття договору Хмельницького з Москвою (27 березня — 6 квітня 1654–1954)» [241–243], «На 300-ліття Переяславської Ради» [244], «Співець молодої України (Додаток до статті В. Дорошенка)» [286], «Як Українська ССР стала членом ОН» [314].

До другої групи: «На дипломатичній службі України (Уривки з моїх «Споминів» за 1918–1919)» [245–250], «Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів»)» [256–264], «Церковні свята в давньому Чигирині (Уривок зі споминів)» [309–311], «Спомини Андрія Яковліва 1939–1945 рр.» [287].

В 1954 р. А. Яковлів в газеті «Свобода» опублікував статтю «Як Українська ССР стала членом ОН» в якій на основі аналізу праці Р. Якимчука «L'Ukraine en Droit International», яка вийшла друком на французькій мові в Лювені (Бельгія) розглядає передумови і процедуру входження УРСР до складу ООН. Основна характеристика праці полягає в тому, що УРСР стала членом ООН з метою посилення міжнародного авторитету СРСР та посиленню впливу СРСР в органах ООН. Ставши повноправним членом ООН, УРСР, на думку А. Яковліва збільшила собою радянський блок держав (СРСР, Україна, Білорусь, Польща, Чехословаччина) і виконувала роль слухняного сателіта СРСР [314, с. 5]. А. Яковлів, зазначає, що зміни, які були внесені Верховною Радою СРСР 1 лютого 1944 р. до Конституції СРСР, які дозволяли мати союзним республікам: а) безпосередні дипломатичні відносини з іноземними державами; б) організувати власне військо; в) мати власних міністрів закордонних справ та оборони в складі своїх Рад Міністрів -були формальні. Він наводить історію пов'язану з тим, що Англія вирішила встановити дипломатичні відносини з УРСР, як членом ООН, але в офіційній відповіді М. Мануїльского їй було відмовлено з тієї причини, що

Англія надає допомогу емігрантам українського походження, що проживають в Англії [314, с. 5].

«Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів»)» А. Яковліва були опубліковані в газеті «Свобода» за 1953 р. в №№ 21–22, 25–29, 32–33. Хронологічні рамки цих споминів охоплюють період національно-визвольних змагань протягом лютого 1917 — січень 1919 рр.

У 1953 р. в газеті «Свобода» за 1953 р. в №№ 83–87 було опубліковано спогади А. Яковліва «На дипломатичній службі України (Уривки з моїх «Споминів»» за 1918–1919 рр.)». Андрій Іванович згадує період свого перебування у Відні (лютий-червень 1918 р.) та час, коли очолював Департамент чужоземних зносин Міністерства закордонних справ (липень 1918 — січень 1919 рр.).

Важкі переживання випали на долю Андрія Яковліва під час Другої світової війни. Найбільш повно цей період життя А. Яковліва відображено в «Споминах Андрія Яковліва 1939–1945 рр.». Він написав спогади на конкурс, оголошений в 1947 р. для українців які перебували в еміграції. Впродовж двох років до конкурсної комісії надійшло 64 рукописи, які нині зберігаються в колекції архіву Осередку [74, с. 75–76].

Хронологічні межі розповіді визначені вереснем 1939 р. — початком Другої світової війни — та серпнем 1945 р., коли Андрій Яковлів прибув у Бельгію.

У 1977 р. в газеті «Свобода» за 1977 р. в №№ 60–62 було опубліковано спогади А. Яковліва «Церковні свята в давньому Чигирині (Уривок зі споминів)» Про святкування релігійних свят на малій батьківщині вченого.

Велика кількість праць не була опублікована, а залишилася в рукописах: «Декларативні судові позиви і присуди без виконавчої сили», «З історії Карлового університету XVI-XV вв.», «З історії шлюбного права на Україні», «Конгрес чехословацьких правників у Братиславі», «Луцький трибунал 1578 року», «Процес про вбивство С. Петлюри в Парижі», «Суд і розправа 1756–58 рр.», «Що таке «Гайний суд» по актах XVIII в.».

В 1955 р. Товариство Українських правників підготувало до друку перший «Правничий вісник Товариства Українських Правників в США», в якому публікувалася стаття А. Яковліва «П. н. Князь О. А. Безбородько та його «Записка» з 1799 р. про потреби Російської імперії.» [96, с. 2].

Працюючи в Празі в УВУ, А. Яковлів читав лекційні курси. В 1923/24 рр. А. Яковлів викладав — цивільний процес. Крім цивільного процесу в 1924/1925 рр. А. Яковлів почав викладати — морське та торговельне право; в 1926/1927 рр. — міжнародне приватне право; 1928–1929 рр. — історію цивільного права; 1929–1930 рр. — історію українського цивільного процесу і історію судового устрою і судівництва України, історію України [27, с. 295]; в 1931/32 рр. — історію судового устрою і судівництва на Гетьманщині 17–18 ст.; в 1932/33 рр. — договори Гетьманів України з Москвою XVII—XVIII ст. [141,, с. 15]; в 1935/1936 рр. — речове право [27, с. 295–296]; в 1936/37 рр. — цивільне право і процес; 1940–1941 рр. — нові ідеї в німецькому цивільному праві [40, с. 69]. Також викладав: «Морське та річкове право», «Міжнародне право» й «Державне право» та «Історію судового устрою й судівництва на Україні» [186, арк. 3].

А в 1930-ті рр. в УВУ в рамках курсу історії України проф. А. Яковлів читав «Історію кодифікації українського права», зокрема, про кодекс «Прав, по которым судится Малороссийский народ» (2 год. на тиждень) студентам історико-філологічного відділу так званого філософічного факультету та студентам факультету права і суспільних наук. В наступному, 1935 р., студентам тих же факультетів він читав курс «Історія державного права України 17–18 ст.» [28, с. 364].

Аналогічні дисципліни, що викладалися А. Яковлівим у 30-ті рр. в УВУ він викладав в Українській господарській академії в Подєбрадах (УГА). Усього за роки педагогічної діяльності А. Яковлів прочитав своїм студентам близько 20 лекційних курсів, а його лекції тільки на факультеті права і суспільних наук в УВУ у Празі прослухало понад 1 тис. студентів, переважна більшість яких були особами українського походження.

Лекційний матеріал було узагальнено в навчальних посібниках: «Теорія доказів у цивільному процесі», «Цивільне право», «Цивільний процес», «Торгівельне право», «Морське право» «Річкове право», «Історія судового устрою і судівництва в Україні», «Декларативні судові позови і присуди без виконавчої сили», «Українське звичайне процесуальне право», «Пресове право». Слід зазначити, що частина розроблених лекційних курсів вченого мала безпосереднє відношення до української історико-правової тематики.

Лекції А. Яковліва існують лише у вигляді рукописів. Вони дозволяють розкрити політико-правові погляди вченого, високий рівень юридичної підготовки.

Лекційні курси А. Яковліва характеризуються поділом на параграфи. В посібниках, після розгляду окремих тем, подаються контрольні запитання, правові ситуації, правові задачі, які складені з метою закріплення, узагальнення, систематизації знань студентів, підготовки їх до майбутньої професійної діяльності.

До кожного лекційного курсу подається література для слухачів, які бажають поглибити знання з навчальних дисциплін. Особливістю літературних джерел є те, що вони подані українською, російською, польською, німецькою, французькою, чеською мовами, також використовується латинська термінологія.

Лектор розглядає правові інститути різних галузей права на основі порівняльного аналізу правових систем царської Росії, Радянського Союзу, УСРР, країн Західної Європи, Польщі, Австрії, Угорщини, Чехословаччини, визначає особливості розвитку права на українських землях, які були в складі зарубіжних країн в міжвоєнний період, дає характеристику різних галузей міжнародного права. Аналіз лекційних курсів А. Яковліва, підготовлених на основі порівняльного підходу, дає можливість віднести його до засновників української компаративістики.

Лекційні курси, написанні науковою юридичною мовою, свідчать про професійну підготовленість лектора, його обізнаність, доступність подачі навчального матеріалу. Лекції написанні українською мовою. У листі від 22 листопада 1934 р. до деканату економічно-кооперативного відділу Українського технічного-господарського інституту в Подєбрадах (УТГІ), А. Яковлів, звертає увагу на виправлення по тексту надрукованих лекцій «Торгове право», на «галицький монір», а не так як прийнято в загальноукраїнській літературній мові. Просить, щоб надалі дотримувалися правил загальноукраїнської літературної мови, яких він дотримується, перевіряючи себе по «Рідній мові» та «Словникові професора І. Огієнка» [174, арк. 181].

В тексті лекцій виділяються основні поняття, класифікації правових інститутів. Визначення понять і термінів є цінними для вивчення юристами.

Матеріали лекційних курсів з правознавчих дисциплін базуються на історичних відомостях, що свідчать про знання автором історії держави і права зарубіжних країн та України, але основне завдання лекцій — дати теоретичні знання студентам для професійного застосування на практиці.

Наявність двох окремих курсів «Торговельного права» [290] та «Цивільного права» [312] свідчить про те, що А. Яковлів є прибічником концепції

дуалізму приватного права (поділу на цивільне та торгове), яке поширене в країнах романо-германської правової системи. В Україні, як і в більшості східно-європейських держав відсутній поділ на цивільне та торгове право, а відносини між господарськими організаціями регулюються окремою галуззю — господарським правом.

Лекційний курс «Цивільне право» в підготовці юристів мав важливе значення, особливо в умовах еміграції, міжвоєнного та повоєнного періодів, коли українські емігранти змушені були переселятися з однієї крани в іншу, з Західної Європи до Америки.

Поняття «цивільне право» А. Яковлівим розглядається шляхом протиставлення: а) цивільного права з публічним; б) цивільного й кримінального права; в) цивільного права як частини приватного права.

Професор визначає характерні ознаки цивільного права: 1) норми цивільного права стосуються цивільно-правових відносин; 2) цивільно-правовими відносинами вважаються такі відносини, оборона яких залежить від ініціативи заінтересованих осіб, а не від приказу публічної влади, при чому оборонити чи не оборонити — залежить від волі заінтересованої особи; цими ознаками цивільне право відрізняється від карного й публічного права; 3) характерною формою й способом оборони цивільного права є цивільний позов, в протилежність публічному праву, для якого способом оборони є публічне обвинувачення в карному суді та адміністративний процес; 4) виходячи з інтересу приватної особи, оборона цивільного права звертається проти інтересу другої приватної особи, в протилежність публічному праву, оборона якого виходить від публічної влади і, хоч звертається проти осіб, але має на увазі загальні інтереси цілого суспільства; 5) під приватними особами А. Яковлів розуміє як окремих фізичних осіб, так і правні сполучення фізичних осіб, так звані юридичні особи.

На основі аналізу ознак цивільного права, автор курсу лекцій дає визначення дефініції «цивільне право» — це сукупність норм, що регулюють такі юридичні відносини, оборона яких здійснюється шляхом позову проти інтересів других осіб» [312, с. 1].

На думку вченого, право, в суб'єктивному розумінні, містить у собі два елементи: ідею влади суб'єкта над об'єктом та ідею санкції або охорони — протекції цієї влади від порушення сторонніми особами. Перший елемент — влада — іменується також матеріальним правом в протилежність

другому елементу — охороні, яка іменується формальним, або процесуальним правом [313, с. 2].

А. Яковлів розглядає відношення понять цивільне право і цивільний процес, «що характеризується як відношення матеріального і процесуального, як відношення норми й санкції. Матеріальне право — цивільне право в стані спокою; напроти тому процесуальне право — це цивільне право в стані практичного здійснення. Процесуальне право є судовою формою цивільного права і складається з норм, які керують чинністю судових органів оборони права та чинністю осіб, які такої оборони потребують. З цього видно, що матеріальне й процесуальне право знаходиться між собою в тісному зв'язку, так що довгий час процесуальне право не відділяли від цивільного права. Але в умовах модерного правового життя цивільний процес з необхідності протиставляється цивільному праву, бо, хоч прямою й безпосередньою метою цивільного процесу є оборона цивільного права і хоч ініціатива оборони віддана на волю заінтересованих осіб та все ж таки проводиться оборона через суд, отже через органи публічної влади. Відповідно до цього, цивільний процес містить у собі спеціальні норми, що торкаються процесуально-правових відносин суду й сторін в процесі, їх взаємної чинності [312, с. 5]. Тому сучасна юриспруденція виділяє цивільний процес в окрему наукову дисципліну, яка має свій предмет, метод, систему.

Виникнення «Цивільного процесу», як окремої галузі права, потребувало теоретичних знань студентів, тому професором було розроблено курс лекцій «Цивільний процес» [313].

А. Яковлів розглядає поняття «цивільне процесуальне право». Під цивільним процесуальним правом, в суб'єктивному значенні, розуміється право суб'єкта на охорону — протекцію його цивільного матеріального права при допомозі судових органів держави. Під цивільним процесуальним правом в об'єктивному значенні розуміється сукупність юридичних норм, на підставі яких судові органи держави здійснюють охорону — протекцію цивільних прав громадян [313, с. 2].

Професор вважає, що з погляду загальних інтересів держави і суспільства — цивільне процесуальне право має самостійне значення й свою окрему мету, які полягають у тому, що норми процесуального права скріплюють та впорядковують цивільно-правові відносини, гарантуючи суб'єктам права спокійне користування належними їм правами та

примушуючи зобов'язаних осіб виконувати прийняті ними зобов'язання [313, с. 2].

А. Яковлів на основі порівняння з кримінальним процесом визначає характерні риси цивільного процесу. Воля суб'єкта цивільного права є не тільки єдиним фактором, що утворює позов та розпочинає судовий процес, а й на протязі процесу головним фактором, що рухає цілий процес. З того факту, що в цивільному процесі воля сторін відіграє таку виключну роль**,** на думку, лектора**,** не можна робити висновку, що норми цивільного процесуального права не мають обов'язкового характеру для сторін та для суду. Навпаки, вже мета цивільного процесу — встановлення порядку в цивільно-правовому житті — показує, що норми процесуального права мають характер примусовий, при чому обов'язковість їх стосується як до суду, так і до сторін [313, с. 3].

А. Яковлів характеризує особливості цивільного процесу в європейських країнах, вказує позитивні сторони та недоліки. Негативно оцінює Цивільний процесуальний кодекс Радянської Росії, який не тільки значно поширив компетенцію прокурора в цивільному суді, але й надав йому такі права, яких прокурор не має навіть у карному процесі, а саме: право подавати протести до найвищого суду та вимагати скасування судових рішень, в тому числі й таких, які набрали вже остаточної сили закону, при чому це право не обмежено жодним строком давності, а наслідки скасування остаточних рішень розповсюджено й на права приватних осіб, придбані на підставі остаточного рішення [313, с. 11]. На думку професора цим в основі підірвано правовий порядок та стабільність цивільно-правових відносин.

У лекційному курсі «Торговельне право» [290] вчений-правник подає навчальний матеріал дисципліни в двадцяти чотирьох лекціях. На лекціях розглядаються питання, які стосуються: поняття торговельного права; історії розвитку торговельного права, джерел торговельного права; системи торговельного права; суб'єктів та об'єктів торговельного права; торговельні договори; вексельне право; морське торговельне право; банкрутство.

Лектор вважає, що торговельне право нормує юридичні відносини, що виникають з торгівлі [290, с. 1]. Приватне торговельне право, взагалі, як частина приватного права, знаходиться в тісному зв'язку з цивільним правом. Зв'язок цей зумовлюється тим, що як торговельне так і цивільне

право нормують приватно-правові відносин громадян. Внаслідок певної особливості торговельного обороту, утворено спеціальні норми торговельного права, але від цього торговельна діяльність не перестає бути частиною загально-цивільного обороту і як така, підлягає чинності норм цивільного права в тих випадках, коли певні відносини торговельного обороту не передбачено спеціальними нормами торговельного права. Таким чином, тісний зв'язок між приватним торговельним та загально-цивільним правом визначає місце торговельного права в загальній системі права: торговельне право є частиною приватного права та у відношенні до загально-цивільного права, що призначене до нормування приватно-правових торговельних відносин. Всі інші, окрім торговельних, приватно-правові відносини громадян, що займаються торговельною діяльністю — нормуються цивільним правом. Визначивши поняття, обсяг та місце торговельного права в загальній системі права, А. Яковлів дає дефініцію торговельного права: «торговельне право є сукупність норм, що регулюють такі приватно-правові відносини, які закон визначає за торговельні» [290, с. 3].

На думку вченого, торговельне право, як частина приватного права, що містить у собі спеціальні норми для регулювання відносин, не має такої повноти, систематичності і послідовності, які властиві цивільному праву. У торговельному праві А. Яковлів виділяє такі відділи (інститути): 1) суб'єкти торговельного права; 2) об'єкти торговельного права; 3) торговельні договори; 4) вексельне право; 5) морське і річне торговельне право [290, с. 9].

Спеціальним інститутом (відділом) є вексельне право, яке стосується інституту векселя. Андрій Іванович трактує вексель, як спеціальний договір кредиту, або як об'єкт торговельного обороту, товар. Особливе місце в системі торговельного права займає морське право, яке складає певну систему норм, що торкаються транспорту по морю (або взагалі по воді), засобів цього транспорту і всіх договорів, пов'язаних з мореплавством та його суб'єктами і об'єктами [290, с. 8].

З метою поглиблення знань студентів, А. Яковлівим було розроблено окремий курс лекцій «Морське право як самостійна дисципліна на юридичних факультетах». Лектор вважав, що морське право заслуговує на те, щоб бути окремою дисципліною в системі юридичних наук. Норми морського права базуються на стародавніх оригінальних правових принципах,

що збереглися, дякуючи своєму міжнародному характеру. Міжнародний елемент у морському праві потребує прийняття міжнародного морського кодексу для всіх націй з метою об'єднання норм, які регулюють морський і річковий транспорт. Норми морського права містять в собі цілком оригінальні, самостійні принципи, не подібні до принципів цивільного чи торгівельного права. Міжнародний характер норм морського права і умови морського транспорту віддаляють морське право від приватного права та наближають до публічного права [142, с. 34].

Лекційні курси А. Яковліва є актуальними і в наш час, оскільки їх зміст відображає основні етапи розвитку історії держави і права України та зарубіжних країн, характеризує розвиток різних галузей права на основі порівняльного аналізу та думки різних авторів. Лекційний матеріал подається в логічній послідовності, на основі практичного досвіду, на високому науковому та методичному рівні. Засвоєння програмного матеріалу лекційних курсів А. Яковліва студентами мало сприяти їх майбутньому працевлаштуванню в еміграції.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз історіографії проблеми дозволяє стверджувати, що українська історико-правова думка в радянський час майже не вивчала наукову спадщину А. Яковліва, що було зумовлено відповідною ідеологією. Основна увага зверталася на оцінку вченим українсько-московських договорів. За часів незалежної України з'явилось багато досліджень присвячених творчому доробку А. Яковліва. Основна тематика досліджень пов'язана з біографією вченого, вивченням ним звичаєвого права, магдебурського права, впливу іноземного права на українське право, проблем українсько-московських договорів XVII—XVIII ст.ст.

2. Джерельну базу дослідження складають: 1) архівні матеріали; 2) праці А. Яковліва; 3) праці з державно-правової тематики, в яких розглядаються політико-правові погляди А. Яковліва.

3. Наукову спадщину А. Яковліва можна класифікувати за тематикою творів: 1) історичне краєзнавство; 2) уявлення вченого про українське звичаєве право; 3) про вплив іноземного права на українське право; 4) погляди вченого на події пов'язанні з суспільно-політичними подіями в Україні в XVII–XVIII ст. ст.; 5) праці в яких відображені ідеї стосовно розвитку держави

і права України в XX столітті; 6) спогади; 7) підручники, курси лекцій з різних галузей права; 8) публікації з різних тем.

Вивчення праць А. Яковліва дозволяє зробити висновок, що бібліографію праць вченого складають: монографії, статті і нариси, курси лекцій з різних галузей права. Його праці виходили українською, російською, французькою, німецькою та англійською мовами. Однак, велика кількість праць вченого не опублікована.

4. Аналіз лекційних курсів А. Яковліва, підготовлених на основі порівняльного підходу, дає можливість віднести його до засновників української компаративістики.

5. Наукова спадщина А. Яковліва є актуальною і сьогодні. Його ідеї, погляди, рекомендації, можна використовувати для вирішення політичних, правових, соціально-економічних та міжнародних проблем, які стоять перед Україною на сучасному етапі, який характеризується проведенням реформ і зміцненням міжнародного становища України.

Розділ 2
ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА СТАНОВЛЕННЯ А. ЯКОВЛІВА ЯК ЮРИСТА І ІСТОРИКА ПРАВА

2.1. Формування правничих поглядів А. Яковліва

А. Яковлів належав до того покоління українських правників, які зустріли події 1917 р. зрілими людьми, які мали національно-демократичні погляди і хотіли свої знання, свою працю використати для утвердження незалежної, демократичної, національної української держави. Проголошення незалежності України сприяло дослідженню громадської та наукової діяльності українських правників, які проживали за межами України.

А. І. Яковлів народився 28 листопада (11 грудня) 1872 р. у місті Чигирин, Київської губернії в родині губернського секретаря Івана Юхимовича Яковліва. Матері хлопчика (другій дружині 44-річного батька), Марії Прохорівні, на той час було 19 років. Багатодітна сім'я мешкала в своєму будинку на Дворянській вулиці [56, с. 4].

Після початкової школи в Черкасах (1886–1890 рр.) А. Яковлів навчався в Київській духовній семінарії (1890–1894 рр.), яку він закінчив з дипломом І ступеня. Упродовж 1894–1898 рр. А. Яковлів працював учителем у Черкасах. З 1898 по 1902 рр. навчався на юридичному факультеті Дерптського (Тартуського) університету. Юнак зацікавився історією українського, західно-руського і західноєвропейського права, і під час практики (1901–1902 рр.) старанно вивчав документи Варшавського головного архіву, Варшавської казенної палати, Варшавських бібліотек. Результатом пошуків стала наукова праця «Черкаський господарський замок і повіт в XV–XVII ст.», яка була підготовлена під керівництвом професора (пізніше академіка) М. Д'яконова (автора широко відомих у свій час «Нарисів громадського і державного ладу Стародавньої Русі») [186, арк. 3]. Праця над

дисертацією дала А. Яковліву нагоду студіювати архівні документи, що стосуються не лише Черкаського замку, «але й до його ближчих і дальніх околиць, в тому числі й околиць Чигирина та до історії його заснування» [315, с. 44]. У 1901–1902 рр. змушений був працювати на будівництві залізниці Варшава-Каліш [19, с. 203].

Кінець XIX — перші роки XX ст. були періодом активізації українського національного руху. В цей період створюються національно-політичні організації, тому закономірно, що в середовищі тартуського українського студентства виникла думка про суто національне об'єднання. Його засновниками були Ф. Матушевський і А. Яковлів, які були знайомі ще по Україні. Щоб привернути увагу студентів із України, вони розмовляли тільки українською мовою. Наприкінці 1889 р. створюється Дорпатська українська студентська громада. Ф. Матушевський, А. Яковлів, К.-Ф. Редліх і С. Макрі уклали статут громади. Відповідно до нього, її членами могли бути студенти Тартуського університету — українці за походженням або за переконаннями, які поділяли ідею самостійності української нації й культури. Політична програма громади вимагала конституційних свобод у Росії, автономії України в межах її національної території, права українців на освіту, літературу й пресу рідною мовою. Статут вимагав також від своїх членів суворої конспірації, адже українська громада, як більшість тартуських студентських національних організацій, була нелегальним об'єднанням. Головою ради обрали Ф. Матушевського, заступником — А. Яковліва, секретарем — В. Козловського, скарбником — С. Макрі [50, с. 77–78]. Студентська Громада на початку збиралась щосуботи в помешканні, що знімали Ф. Матушевський і А. Яковлів, по вул. Техельферській, або ж в інших її членів. На засіданнях читалися реферати або доповіді, присвячені проблемам українського життя, культури, ідеологічним питанням. У кінці лютого, за традицією, громада відзначала день Т. Шевченка. Перші роковини організували наприкінці лютого 1899 р. в помешканні на Техельферській, на них А. Яковлів виголосив реферат на тему «Культурно-освітній рух у Галичині та на Буковині» [23, с. 43]. В 1900 р. в дні Т. Шевченка взяла участь Л. Українка, яка гостювала в брата М. Косача, який навчався в Тартуському університеті. Члени громади брали участь у студентських виступах 1899–1902 рр. у Тарту [50, с. 78].

З 15 по 27 серпня 1902 р. у Харкові відбувся XII Археологічний з'їзд, участь в якому прийняв А. Яковлів, він опублікував у збірнику «Труды

Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического сьезда» статтю « Плоские могилы каменного века на р. Чир в Донской области» та два повідомлення: «Разкопки кургана у с. Скотоватого Бахмутского уезда Екатеринославской губернии в августе 1900 г.» і «Несколько слов по поводу случайных археологических находок при постройках железных дорог». Під час будівництва залізниці на березі річки Чир (правій притоці Дону) було знайдено могильник та кремнієві знаряддя праці неолітно-енеолітичного періоду. В працях А. Яковлів охарактеризував результати розкопок [1].

Обдарованому і здібному студентові запропонували після закінчення університету залишитися на кафедрі історії і права для підготовки до професорського звання. Однак, через сімейні та матеріальні обставини в 1903 р. він змушений був повернутися в Україну. В Києві проживав деякий час на вулиці Микільсько-Ботанічній в будинку № 25 (до нашого часу будинок не зберігся) [76]. У 1904 р. А. Яковлів склав державний іспит в університеті св. Володимира в Києві й отримав диплом першого ступеня. У 1905–1907 рр. активно і наполегливо вивчав українське право, був обраний членом Українського Наукового Товариства й управи київської «Просвіти». Після закінчення університету служив у Київській казенній палаті, в 1908 р. залишив державну службу і перейшов до адвокатури [27, с. 284].

Протягом 1906–1907 рр. статті А. Яковліва («Бунт черкасців і каневців у 1536 році. Нарис з історії українських міст», «Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в XV—XVI ст.», «З історії реєстрації українських козаків» та інші наукові праці) друкувалися в журналі «Україна». [186, арк. 3]. Тематика досліджень — історія Черкащини. В газеті «Громадська Думка» (пізніше «Рада») А. Яковлів публікує статті, в яких характеризує тогочасні події («Державне господарство», «Удільні землі»). При написанні статей він використовує псевдонім «А.Я.», котрий був його візитівкою у ранній період дослідницької та громадської діяльності [100, с. 264–265].

У той же період Андрій Іванович починає активну діяльність у якості публіциста та громадського діяча національно-автономістського спрямування. Під час стажування у Варшаві А. Яковлів знайомиться з польськими суспільними націоцентричними настроями. У своїх листах до друга юності Ф. Матушевського вчений описує враження від Варшави та її мешканців у піднесених тонах. Він відзначає, що незважаючи на заходи влади, поляки

зберігають власну мовну та культурну ідентичність, що польськомовними є преса та театр. На думку А. Петрика, саме варшавський досвід формує політичні та громадянські погляди А. Яковліва. Він стає прихильником «українізації мас» шляхом впровадження української мови у повсякденному спілкуванні, виданні україномовної періодики, націоналізації театру та літератури. Саме за таких умов, які мають бути досягнуті лише шляхом активної просвітницької роботи національно орієнтованої інтелігенції серед інертного та несвідомого населення «Великої України». Таким чином, вважав діяч, можна відійти від «малороства» і добитися культурної української автономії, яка б мала стати проміжним етапом до самостійності культурної та, у віддаленій перспективі, політичної (апогей змагань свідомих українців) [100, с. 264].

В 1911 р. А. Яковлів одержав право викладати основи права і законодавства у всіх комерційних школах Росії, і з цього року до початку 1918 р. викладав в 1-й Київській комерційній школі [186, арк. 3]. У 1913 р. після закінчення стажування, він став адвокатом округи Київської судової палати. Протягом 1910–1918 рр. був помічником юрисконсульта, пізніше — юрисконсультом Київської міської управи. Деякий час Андрій Іванович був заступником голови та головою Київської колегії адвокатів. Маючи доступ до архіву Московської управи та бібліотеки Київського Магістрату, працював над історичними матеріалами м. Києва і друкувався в «Известиях Киевской Городской Думы» [186, арк. 3]. У 1914 р. було опубліковано статтю «Предместья города Киева: Приорка, Кореневка и Сырец» [206] — історично-юридичний нарис передмість Києва. Як помічник міського юрисконсульта А. Яковлів неодноразово друкується на сторінках газети з доповідями про розподіл землі в місті Києві та про правоволодіння земельними ділянками на території колишньої Київської фортеці («Право города Киева на земли, занятые сооружениями бывшей Киевской крепости и ее эспланадой» [211], «К вопросу о праве города на земли, находящиеся в его черте и ни за кем не числящиеся по актам укрепления») [202].

Таким чином відзначимо, що історико-правові та національно-політичні погляди А. Яковліва почали формуватися під час навчання в 1898–1902 рр. на юридичному факультеті Дерптського (Тартуського) університету. Після закінчення університету займається професійною юридичною та викладацькою діяльністю в державних та навчальних установах Києва. Революція 1917 р. активізувала політичну діяльність А. Яковліва.

2.2. Державницька та політична діяльність А. Яковліва під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Лютнева революція 1917 р. активізувала громадсько-політичну діяльність української інтелігенції. Революційні події весни 1917 р. сорокап'ятирічний, уже досвідчений юрист — практик А. Яковлів зустрічає з великим ентузіазмом. Він був одним із фундаторів декількох юридично-правових установ.

У 1917 р. А. Яковлів разом з адвокатом В. Войткевичом — Павловичем організував Товариство українських адвокатів [257, с. 3], був одним із фундаторів Українського правничого товариства в Києві, продовжував займатися викладацькою діяльністю в народному університеті, де читав курс державного бюджету.

Щоб виявити ступінь національної свідомості населення Києва та його околиць, Українська Центральна Рада (УЦР) ухвалила влаштувати в Києві 19 березня 1917 р. Національну маніфестацію, А. Яковлів був учасником цієї маніфестації. У своїх споминах він писав, що «це була перша чисто українська національна маніфестація, пройшла вона імпозантно й викликала великий ентузіазм в українському громадянстві Києва, здивування неукраїнського населення Києва і гнів ворогів України. В маніфестації взяли участь десятки тисяч народу. На чолі маніфестації несли уквітчані українськими рушниками та квітами великий портрет Т. Шевченка, за ним йшла президія УЦР на чолі з головою її, проф. М. Грушевським. Потім йшло військо: Костянтинівська військова школа в повному складі й при зброї, за нею ряди вояків запасних полків та тих, що вернулись з фронту; за вояками тисячі киян та приїжджих. Блакитно-жовті прапори маяли в руках делегації від усіх верств населення. Картина була величава, мальовнича, радісна. Це вперше на вулицях золотоверхого Києва українці мали нагоду вільно й масово виявляти свою національну приналежність, свої почуття, бажання, постуляти. Бачив я сльози, на очах наших старих діячів, що, переживши тяжкі часи царського режиму, що здавалось назавше поховали надію українських патріотів здобути волю України, діждались таки кращих часів та цього радісного дня.» [256, с. 3].

6–8 квітні 1917 р. А. Яковлів приймав участь у Всеукраїнському конгресі, як представник Товариства українських адвокатів та був обраний до Української Центральної Ради [186, арк. 3]. До складу УЦР було обрано 115

осіб, серед них — А. Яковлів у числі дванадцяти «від просвітніх та інших організацій м. Києва». Приймаючи участь в засіданнях УЦР Андрій Іванович виступав в якості доповідача кількох проектів, зміни старих чи ухвали нових законів в царині права й судівництва. Між іншим, на його пропозицію УЦР ухвалила закон про те, щоб початкова формула законів та судових вироків: «По указу Временного Правительства», що після зречення царя заміняла стару формулу: «По Указу Его Императорскаго Величества», була замінена на таку: «Іменем Української Народної Республіки». Як правник, А. Яковлів мав успіх, в прийнятті кількох проектів законів, не дивлячись на опозицію представників меншостей [258, с. 3].

А. Яковілів був членом Радикально — демократичної партії, яка 8 квітня 1917 р. скликала з'їзд, на якому, крім поширення своєї програми, змінила партійну назву на нову: «Партія соціалістів-федералістів». На думку А. Яковліва, «назва була невдала, не відповідала програмі партії й на з'їзді викликала багато суперечок, але її запропонували й гаряче підтримували лідери партії С. Єфремів та Ф. Матушевський. Не були ми жодними «соціалістами», а федерація не була засадничим постулатом партії. Однак більшість голосувала за нову назву, йдучи за «модою» на соціалізм, що тоді саме виник; всі бажали зватися «соціалістами», бо тоді тільки соціалістичні партії, як СД та СР, мали успіх серед громадянства» [256, с. 3].

30 квітня 1917 р. було засновано Українське правниче товариство у Києві. Тоді ж загальними зборами українських правників було ухвалено статут товариства та обрано його першу президію. До її складу ввійшли: М. Ткаченко (голова), М. Радченко та А. Яковлів (товариші голови), Ю. Гаєвський і Р. Лащенко. Згідно зі статутом, виходячи з основного принципу, що український народ сам повинен творити своє право, Українське правниче товариство мало на меті об'єднати теоретичні і практичні сили, щоб: якнайширше сприяти становленню та розвою українського права; висвітлювати процес українізації сучасного права в Україні; практично допомагати українізації всіх державних та громадських інституцій і взагалі українізації правних основ життя України; сприяти становленню української правничої мови. Українське правниче товариство було основним організатором Українського правничого з'їзду, який відбувся 13–14 червня 1917 р. в Києві [199, с. 198–199].

З'їзд проходив під головуванням відомого юриста і громадського діяча М. Левитського, почесним головою було обрано М. Грушевського. Було

заслухано доповіді «Про правничу термінологію і правничу мову» А. Яковліва. Учасники з'їзду підтримали опублікований напередодні 1-й Універсал УЦР і ухвалили негайно приступити до відновлення і творення українського права на підставі даних науки, життя і правової свідомості людності, відповідно до умов нового життя. Визнали за необхідне запровадити в судах і нотаріаті українську мову, з одночасним забезпеченням прав національних меншин на вчинення юридичних дій рідною мовою. Українському правничому товариству було доручено скласти програму діяльності щодо розробки української юридичної термінології, обрати редакційну комісію з юристів і філологів для складання відповідного термінологічного словника. З'їзд утворив Київський крайовий судовий комітет для підтримки зв'язків між УЦР і місцевими судовими установами. До його складу були обрані: Г. Вовкушевський, В. Войткевич-Павлович, Ю. Гаєвський, Р. Лащенко, Г. Лемех (Лемеха), З. Маргуліс, М. Радченко, М. Ткаченко та А. Яковлів [199, с. 201].

Українській Центральній Раді довелося вести довгу боротьбу за автономні права України з російськими політичними партіями: соціал-демократами, есерами, кадетами, а також із національними меншинами в Україні: росіянами, поляками, євреями. Як всюди в Росії, так і в Києві було утворено Раду солдатських, робітничих і селянських депутатів, яка намагалася протиставити себе Центральній Раді, намагалася навіть захопити владу. З метою порозуміння з Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів Центральна Рада вислала на засідання «Ради» свою делегацію, членом якої був також А. Яковлів. Згадуючи це, він писав, — «засідання були, можна сказати, перманентні, тяглися дні й ночі, так, що делегати ЦР мусіли чергуватись, одні сиділи вдень, другі вночі. Засідання для українців не мали жодного інтересу, заповнювались вони безконечними промовами та «чаепитием и пожаранием» величезної кількості бутербродів з шинкою, телятиною, сиром і т.п.» [259, с. 3].

А. Яковлів характеризує політику Тимчасового Уряду: «не вважаючи на те, що в склад його входили в більшості міністри лівого напряму, воно трималося питомої російської тактики: або нічого не давати або давати якнайменше; і те, що мусіли проти своєї волі й бажання дати, потім різними бічними способами зменшити або й зовсім уневажнити» [259, с. 3].

А. Яковлів вважає, що І Універсал 10 червня 1917 р. «зробив величезне враження не тільки в Україні, але і в цілій Росії... Цей факт мав важливе правове значення, бо перетворював Центральну Раду з українського

національного органу в загальновизнаний населенням України верховний законодавчий орган автономної України» [259, с. 3].

Значення II-го Універсалу, на думку А. Яковліва в тому, що було передано всю владу в Україні до рук Генерального Секретаріату, III-го Універсалу в тому, що Генеральний Секретаріат, доповнений міністрами від національних меншостей, переймає всю повноту влади на території України, а УЦР стає верховним законодавчим органом УНР. Українська мова була визнана за мову державну [259, с. 3].

На думку А. Яковліва, перший етап боротьби українського народу за відновлення своєї державної незалежності закінчився перемогою.

В своїх «Споминах» він негативно оцінює політику Радянської Росії, яка, не дивлячись на проголошення принципу «на самовизначення аж до відокремлення», втручалася в внутрішні справи УНР, критикуючи розпорядження Уряду УНР, щодо йото аграрної політики, обвинувачував УНР в «буржуазності». Критикує політику урядів Антанти, які вимагали, щоб Україна не переводила військо на схід, де групувалася червона армія, а збільшити кількість війська на західному фронті в інтересах війни з німецькою коаліцією, за що обіцяли після переможної війни признання УНР. Андрій Іванович вважав, що «Генеральному Секретареві в першу чергу треба було спішно вислати військову силу проти червоного війська більшовиків, що з Харкова сунуло далі в напрямі на Київ.... Військове командування мусіло забрати з інших відтінків східного фронту військові формації та переводити їх для оборони Київського напрямку» [260, с. 3].

А. Яковлів, вважає, що «українська делегація на Берестейських мирних переговорах в складі найбільших українських партій: від партії СД — М. Левитського та Н. Порша, від партії СР — О. Севрюка та В. Голубовича мусіла боротися на два фронти: проти німців і проти більшовиків, провадила переговори талановито і добилася значних політичних і дипломатичних успіхів [261, с. 3].

Щоб послабити позицію Радянської Росії на світовій конференції, УЦР вирішила оформити законодавчим актом державну незалежність УНР, яка вже фактично здійснилася 9/22 січня 1918 р. в Києві на Софійській Площі. Українська Центральна Рада урочисто оголосили свій IV Універсал про повну незалежність Української Держави у формі Української Народної Республіки і цим скасувала III Універсал, що проголошував самостійність України в складі майбутньої федерації з Росією [261, с. 3].

Оцінюючи значення цієї важливої події в історії УНР, А. Яковлів згадує, що: «Український Народ устами своїх 800 представників, членів УЦР, визнав і формально проголосив свою повну, необмежену державну самостійність та свою незалежну державу — Українську Народну Республіку. Цим урочистим актом Український Народ назавжди «самовизначився», перед цілим світом виявив свою непорушну волю бути господарем на своїй прапрадідівській землі, жити в своїй ні від кого незалежній державі — УНР. Це виявлення волі вільного Українського Народу жодні наступні події, жодний примус, жодне невизнання з боку інших держав чи народів не може позбавити правової сили. IV Універсал верховного законодавчого органу України —Української Центральної Ради, був, є й буде Хартією свободи Українського Народу, актом, що проголосив 9/22 січня 1918 р. державну самостійність і незалежність України на віки» [261, с. 3].

Цей Універсал прискорив укладання мирного договору з Центральними державами, які всі визнали формально незалежність УНР. Під час більшовицького повстання 16–22 січня 1918 р. у Києві А. Яковлів опинився в центрі подій. Повстанцям вдалося захопити арсенал з гарматами та іншою зброєю, засісти в ньому та почати обстріл центру Києва з гармат. Повстанці захопили й декілька поліційних дільниць (в тому числі і Старокиївську, що була поруч з квартирою, на розі В. Володимирської вул. та Софійської площі, в якій проживав А. Яковлів разом з дружиною і дітьми [262, с. 3]. Він писав в «Споминах», — «на балконі 2-го поверху урядовці поставили кулемет, з якого обстрілювали вулицю, площу й Старокиївську поліційну дільницю, де засіли повстанці. Тому всі мусіли сидіти вдома, а ворота у двір і виходи з дому на Софіївську площу й Володимирську вулицю були замкнуті і поставлена сторожа» [261, с. 3].

26 січня 1918 р. більшовицькі війська під командуванням М. Муравйова захопили Київ. Не дивлячись, що Президія та більшість членів Центральної Ради після захоплення Києва більшовиками, виїхали з міста, А. Яковлів залишився в Києві. З приходом більшовиків, для населення Києва почалися страшні дні й ночі терору, вбивств, грабунків. Довідавшись, що шукають членів ЦР, А. Яковлів спалив свою членську посвідку й не виходив на вулицю. Через кілька днів його викликали до міської управи, в якій він займав посаду помічника юрисконсульта, для «догляду за чинністю міського управління». Йому було видано посвідчення, завірене червоним

комісаром, що дозволило вільно пересуватися та виконувати службові обов'язки [262, с. 3].

Після укладення Берестейського миру 9 лютого 1918 р. і домовленості з німецьким і австрійським урядами про звільнення України від більшовицької окупації, українські частини під проводом генерала К. Прісовського і С. Петлюри, разом з німецькими і австрійськими частинами провели успішні бої на Правобережжі і 1 березня 1918 р. звільнили Київ.

До столиці повернулася Центральна Рада та Уряд УНР. Центральна Рада розпочала регулярну роботу і з'явилася потреба в організації постійно діючої канцелярії. Голова УЦР, М. Грушевський, запросив А. Яковліва бути директором канцелярії УНР. Новий директор провів організаційні заходи з метою функціонування канцелярії, розділив повноваження між чотирма секретарями, призначив їм помічників. Сам він взяв керівництво кодифікаційним відділом, який виконував дуже важливу справу — здійснював систематизацію законодавства УЦР. Було створено також інформаційний та фінансовий відділи, організовано видавництво офіційного часопису: «Вісті Центральної Ради» [263, с. 3].

Спеціальна комісія займалася розробкою Конституції УНР та закону про національно-персональну автономію для національних меншостей. А. Яковліву приписували авторство «Конституції УНР», але він, будучи вже в США, в січні 1953 р. на сторінках «Свободи» спростував це: — « я не був автором Конституції УНР. Автором проекту Конституції був сл. пам'яти Голова Української Центральної Ради, проф. М. Грушевськнй.» [217, с. 3].

Беспосередню участь А. Яковлів приймав в організації найвищого суду, що одержав назву «Генерального Суду». Майже кожного засідання Малої Ради він виступав з докладом про організацію Генерального Суду та вносив пропозиції про призначення генеральними суддями О. Шелухіна, А. Марголіна та кількох членів Київської Судової Палати й Російського Сенату, які були видатними правниками українського походження або родом з України та ставились прихильно до УНР. Кандидатуру А. Яковліва було теж запропоновано, але він відмовився, аргументуючи, що він не такий вже старий, щоб засідати в Українському Сенаті [264, с. 3].

У процесі міжнародного визнання Української Народної Республіки, особливо після підписання Берестейського договору, постало питання про створення дипломатичних представництв України. У статті IV-й цього документа зазначалося, що «дипломатичні і консулярні зносини між

сторонами, що укладають договір, почнуться зараз по ратифікації мирного договору. Для можливого найбільшого допущення консулів обох сторін застерігаються окремі умови». Навесні 1918 р. у складі Міністерства закордонних справ (МЗС) розпочав свою роботу консульський відділ на чолі з досвідченим урядовцем О. Суховерським [30, с. 24].

Німеччина та її союзники прислали до Києва дипломатичних представників: Німеччина — посла, барона фон Мумма; Австро-Угорщина — посла, графа Форгача; Болгарія — посла, проф. Шиманова; Туреччина — посла Ахмед-Мухтар-Бея.

Перші постійні дипломатичні представництва УНР запроваджуються в країнах Четверного союзу. 16 березня 1918 р. до Німеччини вирушив тимчасовий представник УНР, член УЦР О. Севрюк, а 17 березня 1918 р. призначення тимчасовим представником в Туреччині отримав член УЦР М. Левицький [17, с. 85]. До Болгарії, пізніше, вже за гетьмана П. Скоропадського — О. Шульгин, а до Австро-Угорщини — А. Яковлів.

Принцип утвердження дипломатичних репрезентацій, їх статусу, формування штабів був дворівневий і запозичений із системи російської дипломатичної служби. Перший ранг надавався українським посольствам у Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, голови яких носили статус міністра-резидента і мали право самостійно формувати склад репрезентації. До другого рангу належали інші представники УНР за кордоном, голови яких були номіновані повіреними у справах (charge d'affaires) [30, с. 24].

Призначення А. Яковліва було несподіванкою для нього. Запропонував йому стати послом до Австро-Угорщини — М. Грушевський, який вважав, що «Андрій Іванович має перевагу перед іншими вже тому, що знає теоретично міжнародне право, що він — правник та ще й адвокат. Цього аж досить, щоб розпочати кар'єру дипломата» [245, с. 2]. Основне завдання, яке ставилося перед дипломатом у Відні — ратифікація Австро-Угорщиною Брестського мирного договору, яку австрійці навмисно відкладали. М. Грушевський перед поїздкою дав ряд практичних порад, рекомендував познайомитись з послами: Євгеном Петрушевичем, що був головою клубу українських послів в парламенті, з послом К. Левицьким та з міністром здоров'я, професором І. Горбачевським [245, с. 2].

21 квітня 1918 р. в окремому вагоні 2-ого класу, разом з трьома урядовцями А. Яковлів виїхав до Відня. До свого вагону він запросив

Д. Дорошенка, який в літературних справах їхав до Львова. На кордоні в Підволочиську пересіли в австрійський потяг, переповнений пасажирами і доїхали до Львова. Пізно увечері 23 квітня делегація приїхала до Відня. Допоміг облаштуватися у Відні професор Степан Смаль-Стоцький [245, с. 2].

На наступний день А. Яковлів найняв помешкання для посольства УНР, що складалося з салону, двох спалень та купальні в готелі «Брістоль», у центрі Відня. В цей же день, неофіційно, до зустрічі з міністром закордонних справ, А. Яковлів поспілкувався з місцевими кореспондентами, розповів їм про Київ, про Україну взагалі, та подав деякі факти біографічного характеру. Протягом наступних днів А. Яковлів відвідав президента українського посольського клубу Є. Петрушевича в будинку парламенту, де він, як лідер українських послів, мав свій кабінет, познайомився з його сином, що закінчив недавно університет, знав німецьку й французьку мови і запросив його на службу, як дипломатичного секретаря. Також дипломат зустрівся з депутатами австрійського парламенту К. Левицьким та М. Васильком. Василько мав серед австрійсько-угорських політичних кіл багато зв'язків та вплив і не раз допомагав А. Яковліву на посаді посла. Під час зустрічі українських депутатів австрійського парламенту, яку організував Є. Петрушевич, А. Яковлів познайомився з міністром І. Горбачевським, Б. Левицьким, К. Трильовським та іншими, які щиро цікавилися подіями в Україні [246, с. 2].

На початку травня 1918 р. МЗС Австро-Угорщини погодилося прийняти українського посла. Фон Флотов призначив йому день і годину побачення. Призначеного дня, взявши з собою молодого Петрушевича, А. Яковлів зустрівся із заступником міністра закордонних справ фон Флотов, міністр виїхав до Румунії на переговори. Фон Флотов не привітливо прийняв А. Яковліва і заявив, що він не є повноправним послом. А. Яковлів, тоді рішуче зауважив, що у Відні він має таке становище і такі права, які має в Києві посол Австро-Угорської держави, граф Форгач [246, с. 2]. Причиною негативного відношення до А. Яковліва були події, які сталися в Україні, пов'язані з державним переворотом і приходом до влади гетьмана П. Скоропадського.

В першому гетьманському уряді портфель міністра закордонних справ належав Н. Василенкові, який, хоч і був українець, належав до російської партії кадетів, співпрацював в російському часописі «Киевская Мысль». Прийнявши міністерство, Н. Василенко в першу чергу відкликав послів,

призначених Центральною Радою, в тому числі й А. Яковліва, але не повідомив звільнених, тому посли ще кілька місяців залишались на своїх постах, не знаючи, що вони вже позбавлені дипломатичних уповноважень. Про звільнення А. Яковлів довідався через свого кур'єра, якого він вислав на початку червня до Києва за новинами. Отже, з самого початку дипломатичної діяльності, його статус був двоякий: він вважав себе повноправним послом УНР в Австро-Угорщині, а між тим, формально не мав вже жодних прав представляти УНР, яка вже перестала існувати. А. Яковлів не знав, але про це було добре поінформоване австрійське МЗС, яке теж чомусь не вважало за потрібне його інформувати і не забороняло йому й далі виконувати функції посла. Заступник міністра, фон Флотов і міністр граф Буріян, приймали від А. Яковліва заяви, дипломатичні ноти, але нічого не відповідали, в розмові обмежувались різними обіцянками [246, с. 2]. Щодня він відвідував МЗС, чекаючи відповіді.

А. Петрик вважає, що однією з причин відставки А. Яковліва був конфлікт, який виник майже відразу між послом та секретарем посольства і перекладачем Боднаром. У своїй телеграмі до Києва А. Яковлів просить міністерство звільнити посадовця, аргументуючи це повною відсутністю в нього кваліфікації та навиків спілкування у «відповідному високому товаристві». На місце секретаря посол просив призначити свого знайомого — українця-емігранта М. Троцького — редактора «Вісника», що видавався за кошти української громади Відня. М. Троцького призначили, проте, ситуація в колективі амбасади залишалася напруженою. У свою чергу, співробітники (імовірно це були Боднар та Косинин, звільнені з ініціативи посла) повідомляли про «недостойну» поведінку посла А. Яковліва. Після повернення до Києва, колишні дипломатичні працівники продовжували зводити наклеп на Андрія Івановича. Вони доповідали у Міністерстві про те, що «посол п'є і гуляє у Відні в різному невідповідному товаристві принижуючи гідність посла Української Держави». Ця інформація стала відомою послу Австро-Угорщини в Україні — графові Форґачу, який на офіційному прийомі у гетьмана П. Скоропадського розповів голові держави про чутки і порадив відкликати А. Яковліва. Д. Дорошенко, як голова дипломатичного відомства і безпосередній начальник посла, запросив його до Києва і запропонував перейти на роботу до Міністерства, очоливши Департамент Чужоземних зносин. А. Яковлів одразу погодився, але за умови, що залишиться у Відні до прибуття нового амбасадора — В. Липинського [100, с. 267].

А. Яковлів, вважає, що ««чистка» серед дипломатичних представників УНР була сприятлива для політики Німеччини відносно України, але в основі підривала самостійність української держави, що була визнана в Берестейському договорі» [246, с. 2].

Крім основного договору з чотирма державами, укладеного в Бересті, нашій делегації вдалося заключити ще таємний договір з Австро-Угорщиною, на підставі якого вона зобов'язалася видати закон про територіальну автономію Галичини й Буковини. Цей договір мав бути ратифікований окремо і М. Грушевський доручив А. Яковліву в першу чергу вимагати його ратифікації. Під час зустрічей з міністром закордонних справ Буріяном А. Яковлів постійно нагадував про цю справу, а він обмежувався обіцянками провести ратифікацію в належний час [247, с. 2].

На ефективності роботи представництва негативним чином позначався незадовільний стан комунікацій між дипзакладом й урядом республіки. Посольству бракувало конкретних директив із Центру та інформаційного матеріалу про становище в Україні. Як ішлося в доповіді А. Яковліва, представництво, незважаючи на попередню домовленість із пресбюро Центральної Ради, практично не отримувало української преси. «Без часописів, повідомляв посол, почуваю себе зовсім одрізаним від України і не маю жодних інформацій». Навіть щоб отримати таку вкрай важливу інформацію, як хід ратифікації Україною Брестської мирної угоди, А. Яковлів змушений був їздити до берлінського посольства УНР [16, с. 50].

Під час зустрічі О. Севрюк надав йому важливу інформацію в справі загальної політики Німеччини щодо України та передав копію таємного договору. В договорі було зазначено, що уряд Австро-Угорщини зобов'язався ратифікувати договір до 20 липня 1918 р., провівши його затвердження через парламент. При цьому О. Севрюк попередив А. Яковліва, що б він нікому у Відні не давав тексту договору, щоб часом зміст його не потрапив до преси, а це викликало б спротив поляків і тоді парламент може відмовитися його схвалити [247, с. 2].

А. Яковлів регулярно повідомляв Київ про посольську діяльність, але МЗС йому не відповідало, що його дуже непокоїло, він не знав, що діється в Києві після перевороту, який там тепер уряд, хто є шефом-міністром закордонних справ, яке його правове становище, чи є він все ще послом, чи, може, вже звільнений. Що б дістати якісь певні відомості, А. Яковлів в другій половині травня вислав до Києва урядовця — І. Косинина, з листом

до МЗС. Урядовець поїхав, довго не було про нього чуток, до Відня він повернувся на початку червня, привізши багато новин, в тому числі — офіційне повідомлення, датоване ще початком травня місяця, в якому міністр Н. Василенко повідомляв А. Яковліва, що його звільнено з посади посла, але що він має лишатись у Відні та виконувати обов'язки посла до приїзду наступника, якого ще не було призначено. І. Косинин повідомив ще, що на місце Н. Василенка призначено нового міністра — Д. Дорошенка. Одержавши такі відомості, А. Яковлів вирішив поїхати до Києва та з'ясувати, що там діється та що він має робити: чи чекати у Відні свого наступника, чи переїхати до Києва [247, с. 2].

Виїхав до Києва А. Яковлів 7 червня короткою дорогою через Радивилів і 9 червня ранком був уже в Києві. Наступного дня А. Яковлів, на запрошення свого сусіда, міністра фінансів гетьманського уряду Ржепецького, прийняв участь в урочистому відкритті академії Мистецтв, на якому представив А. Яковліва гетьману П. Скоропадському [248, с. 2].

11 червня 1918 р. А. Яковлів зустрівся з новим міністром закордонних справ Д. Дорошенком, який просив до призначення нового посла повернутися до Відня та виконував обов'язки посла. Андрій Іванович погодився, за умови, що «може почекати не більше місяця, бо його становище звільненого посла у Відні незвичайно тяжке й некорисне для української держави, що справа ратифікації таємного договору та інші важливі справи вимагають рішучих кроків перед австро-угорським урядом» [248, с. 2].

Під час зустрічі А. Яковлів передав Д. Дорошенкові копію таємного договору, якого в міністерстві не було, та два проекти дипломатичних нот: одна торкалась таємного договору та містила вимогу прискорення його ратифікації; друга містила вимогу звільнення українських земель: Холмщини, Підляшшя й частини Волині з-під окупації австрійського війська та передачі їх в управління гетьманського уряду, згідно з мирним договором. При цьому А. Яковлів запропонував, що, коли текст нот буде схвалений Радою Міністрів, тоді один примірник нот Дорошенко передасть в Києві австро-угорському послу, графу Форґачу, а А. Яковлів, повернувшись до Відня, передасть ноти міністрові закордонних справ Буріянові [248, с. 2].

Під час перебування в Києві, не дивлячись на заборони, А. Яковлів зустрівся з М. Грушевським, який був під домашнім арештом. Після зустрічі з М. Грушевським, А. Яковлів відзначав, що: «хоч і тяжко було йому (М. Грушевському) сидіти під домашнім арештом, але він не такий був чоловік

щоб втратити від цього духовну рівновагу та ясність думки. До всіх подій, що сталися, він поставився, як великий вчений-історик і в його духовних очах те, що з ним особисто сталося найменше займало місця. Він мав тверде переконання, що гетьманський режим довго не втримається і знов повернеться вільна й незалежна УНР [248, с. 2].

12 червня А. Яковлів прийняв участь у зборах партії соціалістів-федералістів, на яких доповів про діяльність на посаді посла у Відні. Партія соціалістів-федералістів негативно ставилася до гетьмана П. Скоропадського, до його уряду, напрямків політики, але визнала за корисне, щоб члени партії займали посади в міністерствах, крім посад міністрів, та щоб своєю працею перемагали русифікацію державних установ та українізували їх. Тому теж рекомендували повернутися А. Яковліву до Відня [248, с. 2].

Через деякий час Д. Дорошенко повідомив А. Яковліва про те, що Рада Міністрів схвалила текст обох нот з деякими невеликими поправками та дала згоду на те, щоб він ці ноти передав міністрові, графу Буріянові у Відні, а в Києві вони будуть того ж дня передані послові, графу Форґачу [249, с. 2]. А. Яковлів повертається до Відня і призначеного дня передає обидві ноти графу Буріянові, зазначивши при цьому, що тотожного змісту ноти передаються послові, графу Форґачу. Міністр прийняв ноти та обіцяв сповістити про відповідь австро-угорського уряду.

З огляду на інформацію про те, що УНР зірвала визначені обсяги поставок хліба, 18 червня 1918 р. С. Буріян доручив австро-угорському послові в Берліні проінформувати союзників про можливе оголошення Австро-Угорщиною Берестейського мирного договору недійсним. Наступного дня подібні повідомлення міністр розіслав також послам **у** Болгарії та Туреччині [152, с. 125]. Почалося загострення відносин між двома країни.

З метою оцінки відношення до України, А. Яковлів зробив візити деяким іноземним послам. Був у німецького посла князя Гогенлоє, мав з ним довгу й цікаву розмову, з якої виніс враження, що Німеччина є головним фактором в політиці щодо України, та що політика Австро-Угорщини до найменших подробиць підпорядкована Німеччині, без згоди якої австрійський уряд не може й кроку ступити. Відвідав також послів Болгарії та Туреччини [249, с. 2].

Також А. Яковлів відвідав іспанського генерального консула, що виконував і функції посла Іспанії, який здійснював захист громадян країн Антанти і колишньої Росії. Український дипломат кілька разів був у нього в

справі правового захисту українських громадян, та пояснив йому, що тепер існує самостійна Українська Держава, якої він є акредитований посол при австро-угорському уряді, так що тепер захист українських громадян має перейняти українське посольство у Відні. Консул довго сперечався, відстоюючи своє право на опіку громадян колишньої Росії, але нарешті згодився передати захист українців українському послові [250, с. 2].

Під час перебування в Австро-Угорщині, А. Яковлів, сприяв звільненню полонених українців, здійснював реєстрацію всіх полонених по всіх таборах. Бойова Управа Союзу Визволення України, сформована ще у 1917 р. у місті Фрайштадті з ініціативи Д. Донцова [100, с. 266] почала формувати дивізію. Посол УНР, звертаючись до МЗС, пропонував створити Комісію при українському посольстві у Відні, так як Бойова Управа Союзу Визволення України не мала на те офіційного мандату. До функцій інституції мав належати збір інформації про перепис полонених, процес формування українських військових організацій та повернення полонених до України [100, с. 267]. Для того, щоб бути постійно в курсі всього, що робиться в справі організації полонених українців, повернення їх до України, вважає за необхідність мати тимчасового військового агента, який би знав місце розташування таборів. Запропонував на цю посаду свого брата, курінного І полку дивізії з полонених, що формувався в Володимиру-Волинському — Григорія Яковліва, який мав звання капітана, протягом двох років був в австрійському полоні, утримувався в трьох таборах, знав умови перебування в таборах та майже всіх особисто полонених українських офіцерів. Аргументував це тим, що служба за кордоном потребує особливого довір'я і впевненості, — «на брата ж можу покластися більше ніж на кого» [160, арк. 1].

З метою допомоги українцям, які перебували в Австро-Угорщині, А. Яковлів організував консульський відділ. Громадян Великої України у Відні було мало й консульська праця обмежилась видачею кількох паспортів та посвідок. В своїх «Споминах» за 1918–1919 рр. А. Яковлів пригадує, що «однією з перших клієнток консульського відділу була княгиня Долгорукова з Корсуня, стара, дуже мила російська аристократка, що балакала по-російськи правильно, але так, ніби перекладала свою розмову з французької мови. Прийшла до посольства, щоб взяти український паспорт, бо, як вона пояснила, коли постала Українська Держава, то вона вважає, що мусить мати український паспорт для проживання за кордоном» [249, с. 2].

А. Яковлів, в «Споминах», основною причиною повернення до Києва називає невчасний приїзд нового посла В. Липинського, який мав прибути до Відня до 1 липня 1918 р. та інцидент з нотами Австро-Угорщині, учасником якого був Д. Дорошенко. Не дочекавшись приїзду нового посла В. Липинського, А. Яковлів 10 липня покинув Відень та від'їхав до Києва. Канцелярію посольства залишив на секретаря А. Петрушевича, на підмогу йому залишив урядовця І. Косинина, забезпечивши їх платнею на місяць, заплатив за помешкання в готелі та ще залишив на всякий випадок пару тисяч крон на поточні рахунки в банку [249, с. 2].

Приїхавши до Києва ранком 12 липня, того ж дня пішов до міністерства здати звіт міністрові Д. Дорошенкові, та довідався там, що Липинський ще не від'їхав до Відня, але готується й незабаром виїде. А. Яковлів повідомив Д. Дорошенка, що обидві ноти умовленого дня він передав міністрові графові Буріянові. Д. Дорошенко відповів, що «ноту в справі Холмщини він переслав того ж дня графу Форґачу, але щодо ноти в справі таємного договору, то з нею трапилась дуже неприємна історія. Тексти обох нот він передав до канцелярії для виготовлення чистих примірників, які після підпису він мав передати Форґачу. Принесли йому виготовлені оригінали для підпису, він підписав їх і ноту в справі Холмщини наказав відіслати спеціальним кур'єром до австрійського посла, а другу ноту в справі таємного договору, затримав ще на один день, щоб персонально передати графу Форґачу. Тим часом, чернетки обох нот канцелярія передала до інформаційного відділу міністерства, куди мали доступ кореспонденти газет. Там її прочитав кореспондент «Киевской Мысли», занотував її зміст і на другий же день, вранці, тексти обох нот були надруковані в цьому часописі, так що Форґач довідався ранком з «Киевской Мысли» про ноту в справі таємного договору раніше, ніж одержав її від міністра. Того ж дня він прийшов до Д. Дорошенка та заявив рішучий протест проти того, що нота з'явилась в пресі раніше, ніж міністр йому переслав оригінал, та ще нарікав, що міністерство не додержало умов довірочності цього договору та дозволило опублікувати в пресі ноту, що стосувалася таємного договору» [249, с. 2].

Д. Дорошенко, щоб граф Форґач не поскаржився на нього гетьманові П. Скоропадському і він не втратив посаду, враховуючи, що А. Яковлів тимчасово займає посаду посла в Австро-Угорщині, заявив, що такої ноти, яка була надрукована в «Киевской Мысли», він не підписував і вона в дійсності не існує бо те, що було опубліковано, лише проект, який склав наш посол

А. Яковлів, та привіз на апробацію уряду, але проект не був апробований. Разом з іншими паперами випадково попав він до інформаційного відділу канцелярії, де його й списав кореспондент». Д. Дорошенко вибачився перед А. Яковлівим, за те, що переклав вину на нього [249, с. 2].

Через декілька днів після зустрічі з Д. Дорошенком, А. Яковлів виступив з доповіддю на засіданні Ради міністра закордонних справ, участь в якому взяли радники міністерства, незадовго перед тим призначені: професор О. Ейхельман та М. Славінський, а також директор канцелярії І. Мірний, та ще кілька осіб. В своєму докладі А. Яковлів проінформував про політику Німеччини та Австро-Угорщини відносно України, про таємний договір та його умови, про необхідність спонукання Австро-Угорщини до його ратифікації раніше призначеного терміну — 20 липня, не дивлячись на вперту опозицію польських та угорських впливових політиків. В доповіді Андрій Іванович повідомив про свої заходи в справі встановлення відносин з державами Антанти через іспанського консула у Відні та висловив думку, що треба спробувати встановити відносини через послів нейтральних держав, наприклад Швейцарії, Швеції, Голландії [249, с. 2].

Розвиток іноземних відносин вимагав реорганізації МЗС. На початковому етапі МЗС мало лише одну загальну канцелярію, яка виконувала все, що необхідно для функціонування міністерства. За участю О. Ейхельмана, Д. Дорошенка було організовано кілька департаментів на чолі з директорами. Також при міністрі закордонних справ було створено дорадчий орган — Раду міністра, що складалась з радників, директорів департаментів, та виконавчий орган — Канцелярію міністерства. Крім того були організовані ще два департаменти: закордонних відносин та консульський. На чолі Канцелярії був її директор — І. Мірний, директором Консульського Департаменту був К. Лоський, а посаду директора Департаменту іноземних відносин було запропоновано А. Яковліву, який після випадку з нотою не дуже хотів служити під керівництвом Д. Дорошенка. Але після обговорення цієї пропозиції на засіданні партії соціалістів-федералістів, де настоювали, щоб він цю посаду прийняв, заявивши, що в міністерстві вже служать І. Мірний та К. Лоський, а коли ще і він прийме посаду директора найважливішого департаменту, тоді ціле міністерство буде цілком українське, ще підкреслили, що він з усіх можливих кандидатів найбільш підготовлений до посади директора департаменту, А. Яковлів погодився на призначення [249, с. 2].

13 липня 1918 р. гетьман П. Скоропадський видав наказ № 97 про призначення Андрія Івановича Яковліва директором Департаменту чужоземних зносин [175, с. арк. 8] і лише 1 жовтня 1918 р. наказу № 268 про звільнення урядовця з посади посла Української держави в Австро-Угорщині від 1 жовтня 1918 р. [173, арк. 20].

На початковому етапі Андрій Іванович займався організаційними та кадровими питаннями, набирав урядовців, розподіляв між ними обов'язки, визначав години прийому, віце-директором було призначено М. Левицького, колишнього посла в Туреччині. Більшість урядовців не мали канцелярської практики, тому йому самому доводилося сортувати кореспонденцію, складати відповіді на запити, деякі документи він підписував сам, інші ніс до міністра на підпис, або для доповіді. Документи департаменту велися українською мовою, на запити російською мовою поверталися з приписком, що МЗС вимагає дотримання закону про урядову мову [249, с. 2].

В цей період, крім праці в Департаменті іноземних відносин А. Яковлів виконував вечорами обов'язки юрисконсульта юридичного відділу міської Управи. Адвокатську практику вимушений був припинити, нових справ не брав, а ті що мав, передав своєму помічникові [249, с. 2].

На посаді голови департаменту, Андрій Іванович продовжував брати участь у веденні переговорів з німцями та австрійцями з приводу передачі полонених та виконання Україною зобов'язань перед Центральним блоком [100, с. 266].

Працюючи у міністерстві, А. Яковлів займався питаннями повернення українців на Батьківщину. Він відзначився як один із авторів угоди між Україною та Центральними Державами від 19 квітня 1918 р. про упорядкування переїзду громадян. Ще одним значним особистим здобутком А. Яковліва-дипломата стала участь в україно-румунській комісії щодо укладання торгівельної угоди між державами [100, с. 266–267].

Наприкінці 1918 р. МЗС України вирішило відрядити дипломатичну місію до Бельгії та Нідерландів. Однак, зважаючи на брак коштів у державній скарбниці, було вирішено сформувати одну спільну дипломатичну місію, яка мала працювати в двох країнах [111, с. 189]. Офіційне призначення складу та керівництва місії відбулося 5 січня 1919 р. [124, с. 196]. До складу місії входили А. Яковлів (голова місії), Андрій-Генріх Варкетин (перший секретар), Яків Кулішер (другий секретар), Микола Панасевич (аташе), Петро Ковалів (аташе), Микола Тихомиров (урядовець), Густав Вер-Ельст

(урядовець) [124, с. 197]. Всі працівники місії володіли не лише основними європейськими мовами, а й мовами країн призначення. Бюджет місії складав 106 800 гривень на місяць [110, с. 65].

В подорож до Голландії місія виїхала з Києва 19 січня 1919 р. дорогою через Волочиськ, Тернопіль, Стрий, Лавочне, Мункач (Мукачеве), Будапешт, Відень [166, арк. 20].

20 січня 1919 р. Голландія призначила д-ра Т. Фоккера генеральним консулом у Києві [112, с. 65], що свідчить про те, що Голландія хотіла встановити дипломатичні відносини з УНР. До Відня місія прибула 25 січня. За кілька днів перебування у Відні тут зібралися місії: Паризька, Чеська, Американська, Данська і Берлінське посольство. У Відні відбулося кілька нарад з представниками місій і посольств [166, арк. 20].

28 січня місія виїхала на Берлін через Мюнхен. В Мюнхені зустрів місію консул УНР П. Оренчук, який повідомив, що має добрі і цілком приязні відносини з боку німецького уряду [166, арк. 20].

В Берлін місія прибула 30 січня в українське посольство, де ще тоді заправляли ставленики посла за часів гетьмана Ф. Штейнгеля, через те А. Яковлів послав термінову телеграму новому послу М. Поршу у Відень, щоб скоріше виїздив і приймав справи посольства. З Берліну місія виїхала 3 лютого рано, і прибула на голландський кордон того ж дня, в 5 годин вечора. Тут місію чекав окремий вагон, який дав голландський уряд. В цьому вагоні місія прибула 3 лютого об 11 годин ночі до Гааги [166, арк. 21].

Через кілька днів по приїзді в Гаагу, А. Яковлів послав секретаря до міністерства закордонних справ Голландії, щоб запитати, коли його може прийняти пан міністр. Секретареві відповів особистий секретар міністра, що Україна ще не визнана Антантою, тому голландський уряд не може прийняти голову місії, після чого А. Яковлів звернувся до пана міністра з особистим листом, в якому зазначив мету місії і подав свої повноваження, але відповіді на цей лист він також не одержав [166, арк. 21]. Голова місії визначає причину відмови визнати її тим, що: «Голландія страшенно боїться зачепити Антанту, бо на часі вирішення спірних питань з Бельгією на користь якої Антанта хоче щось віддати від Голландії, а крім того Голландія за весь час війни була в підозрі Антанти за свої зносини з німцями, яким постійно поставляла збіжжя. В такому ж становищі як і місія УНР знаходився тоді ж посольський представник Чехословаччини, якого міністр не прийняв і не визнав» [166, арк. 21].

Однак, попри офіційне невизнання української місії МЗС Нідерландів, інші міністерства вважали місію офіційним представником УНР. А потім і працівники міністерства закордонних справ зазначали, що «... вони не бачать за потрібне перешкоджати місії в її справі, оскільки певні, що незабаром УНР буде офіційно визнана». З огляду на це нідерландські урядові кола уникали вести політичні переговори з представниками УНР, тому українські дипломати із самого початку своєї діяльності були позбавлені можливості вести практичну дипломатичну роботу, спрямовану на визнання Нідерландами незалежності України [110, с. 65].

Міністерство закордонних справ визнало паспорти представників місії за дипломатичні, їм усім дано право екстериторіальності [166, арк. 21].

Нідерландські політичні партії здебільшого негативно ставились до імперіалістичної політики більшовиків і симпатизували українцям у їх боротьбі. Зокрема, на пропозицію місцевої комуністичної партії про встановлення економічних стосунків з Радянською Росією, Генеральні Штати країни у 1919 р. двічі наклали вето. У своїй політиці Нідерланди жорстко виступали проти будь-якого імперіалізму. Також політичні кола країни були вдячні українському уряду за опіку над нідерландськими менонітами, яких на той час в Україні проживало 60–80 тис. [110, с. 65]. Меноніти — представники протестантського руху, засновником якого є Менно Сімонс, які були переселенні за часів правління Катерини II в південні степи України. Віровчення пропагує мирне співжиття в світському суспільстві, відсутність насильства, ненасильницькі методи протесту та вирішення спірних питань і пацифізм. Ще влітку 1917 р. одночасно з кримськими татарами, меноніти Катеринославщини, Херсонщини та Північної Таврії визнали Українську Центральну Раду у Києві [170, арк. 26]. Натомість українська центральна влада гарантувала менонітським громадам свою державну підтримку в економічній і культурній сферах [111, с. 190]. У самій Голландії їх налічувалося близько 60 тисяч, але вони відігравали значну роль в суспільстві, їх представники займали посади міністрів, послів, було багато банкірів, які впливали на Амстердамську біржу. Вони були занепокоєні долею своїх рідних в Україні під час більшовицької та денікінської окупації, з'явилося багато публікацій про них в пресі і було створено спеціальний Комітет допомоги менонітам в Україні, який зібрав кілька тисяч гульденів. У цей комітет запросили, як члена, секретаря дипломатичної місії УНР у Гаазі А. Варкетіна, який походив з голландських менонітів в Україні [170, арк. 26].

Перебуваючи на посаді голови дипломатичної місії, А. Яковлів видавав накази, які фіксувалися в «Книзі наказів голови місії» (всього 98 наказів). В першому наказі дипломат визначив розпорядок роботи місії та розподілив обов'язки між членами місії.

В березні 1919 р. в м. Утрехті відбувалася ярмарка-виставка зразків товарів, яка мала велике торгівельне значення і на яку були запрошені українські дипломати. Організаторами виставки було виділено окреме бюро, оздоблене українськими прапорами [168, арк. 22]. А. Яковлів зазначав, що політичне визнання Нідерландами України буде можливим лише зі встановленням постійних економічних відносин між країнами. У 1919 р. нідерландські міністерства торгівлі та промисловості покладали на це значні сподівання [110, с. 65].

На думку А. Яковліва однією з ознак офіційного визнання місії в Голландії є те, що вона отримала право видавати паспорти українцям на проїзд з Голландії до України, Німеччини, Бельгії, Англії, Америки і Франції. Всі видані паспорти визнавалися зазначеними державами. Навіть коли австрійське посольство отримало розпорядження не видавати паспортів галичанам, воно відправляло всіх, кому потрібні паспорти або візи для проїзду на Україну, до нашої місії [166, арк. 22]. Для порівняння, українським дипломатичним місіям у Великій Британії та Франції було заборонено видавати паспорти [111, с. 192]. В. Соловйова вважає, що дипломатична місія в Голландії фактично, була однією з небагатьох українських репрезентацій за кордоном, які видавали документи, що визнавалися усіма європейськими країнами [124, с. 198].

Представники дипломатичної місії в Голландії надавали допомогу українцям, яких А. Яковлів поділяє на українців, що вільно від давнього часу живуть у Голландії, на таких, що під час війни переїхали з Бельгії і на полонених або втікачів з німецьких таборів [166, арк. 23]. З метою інформації про роботу місії в Голландії, в різних часописах було надруковано оголошення в якому закликали українських громадян зареєструватися в місії. З різних категорій наших громадян, привертали особливу увагу переселенці з Бельгії і наші полонені. Перші є постійними мешканцями Бельгії, Антверпену, так звані «діамантери». Тобто власники фабрик шліфовки діамантів і робітники на цих фабриках. Вони, переважно, євреї з Галичини. Після укладення перемир'я з німцями, бельгійський уряд закликав всіх «діамантерів» вернутися до Бельгії, аби відновити роботу фабрик, але

виникло питання про отримання «діамантерами нових паспортів, позаяк старі австрійські паспорти були вже не дійсні». Польська делегація в Гаазі закликала «діамантерів» взяти польські паспорти, але діамантери, всі як один, заявили, що вони приїдуть тільки з українськими паспортами, що вони є дійсними громадянами Української республіки з Галичини і Буковини. Бельгійський уряд після цього погодився прийняти їх з українськими паспортами. Працівники місії, перевіривши місце народження, чи належить воно до Східної Галичини, або до Буковини видали паспорти на проїзд [166, арк. 23].

Друга категорія — втікачі з німецького полону, їх було в Голландії до приїзду місії досить багато, більше п'ятисот чоловік. Але перед приїздом місії голландський уряд, боячись більшовизму й вважаючи кожного російського жовніра за більшовика, вивезли їх до Данцигу, звідки вони потрапили не до рідного краю, а у польське військо [166, арк. 23]. На допомогу українським військовополоненим уряд УНР виділив 20000 крб. [111, с. 190]. Представники місії намагалися визволити і відправити їх через Німеччину та Чехію. Цим українцям для повернення на Україну давали по десять гульденів і по сто німецьких марок [16, арк. 24]. Завдяки роботі представництва, з Нідерландів до України було відправлено 80 українських військовополонених, яким видали паспорти і кошти на дорогу. Ситуація з полоненими в Бельгії була складнішою. Більшість українців були завербовані польськими та російськими представниками, а до армії УНР зголосились піти лише кілька десятків чоловік [110, с. 65–66].

Не будучи визнаною офіційно і не маючи можливості через те діяти дипломатичним шляхом, місія всю увагу звернула на активацію преси. А. Яковлів писав, що «час вимагає від нас найбільшої праці іменно з боку щоденної правдивої інформації. Треба було наганяти те, що було втрачено нами всіма через нашу власну несвідомість, Європа нічого про нас не знала, а якщо знала то все проти нас. Тепер треба все наново перероблювати, а це важка і може не помітна чорна на перший погляд праця» [166, арк. 26].

Голландська преса подавала інформацію про Україну на основі матеріалів російської і польської преси, трактували, як більшовиків і лаяли як тільки можна. А. Яковлів, при допомозі українців, які вже давно жили в Голландії і були знайомі з представниками преси, запросив журналістів на сніданок. З метою ознайомлення з останніми подіями в Україні голова місії написав і надрукував докладний меморандум, який переклали на

голландську, німецьку, французьку й англійську мови і роздали під час сніданку представникам преси [166, арк. 24]. Сніданок мав надзвичайно гарні наслідки. На другий день в усіх часописах з'явилися докладні відомості про Україну, на підставі меморандуму, а потім щодня та, або інша газета щось писала про Україну [166, арк. 24].

З метою отримання нових відомостей про Україну, А. Яковлів звертався до Українського інформаційного бюро в Лозанні, яке очолював В. Степанковський, отримував бюлетені, які видавала місія УНР в Парижі і заснував в Гаазі «Українське пресове бюро», через яке мав можливість телеграмою передавати новини з України [166, арк. 24].

Інформація про Україну через «Українське пресове бюро» телеграмами посилали в голландські часописи і агентству Рейтер в Амстердамі. Важливі відомості, як наприклад всі ноти, що подані були делегацією УНР в Парижі на конференції миру, А. Яковлів видрукував окремим збірником і розіслав через пресбюро до всіх послів, до міністерств, часописів, до Міжнародного інституту в Гаазі [166, арк. 25]. Крім того, до часописів подавалися статті з актуальних тем: про Україну і поляків, про Україну і Росію, про права меншин на Україні, про Союз Націй, про події в Польщі та Румунії, також були вміщенні кілька інтерв'ю А. Яковліва, публікувалися спростування різної польської брехні про Україну [166, арк. 53].

Голландська преса добре ставилась до України і подавала більше відомостей ніж часописи в інших країнах. Справжній інформаційний вибух у голландській та бельгійській пресі спостерігався після підписання Варшавської угоди та в ході українсько-польської офензиви 1920 р. «Кожний з великих голландських щоденників надрукував 2–3 і більше передовиць з приводу загальної офензиви, — зазначалося у бюлетені українського прес-бюро 15 травня 1920 р., — ... при цьому відзначалося, «чи можна вірити в щирість Польщі щодо України, що було б цілком справедливо для українців, які доказали своє право на самостійність, і що було б дуже корисно для всієї Європи, коли б пощастило визволити Україну з-під більшовицького ярма...» [124, с. 200].

Крім голландської преси дипломатична місія мала зв'язки з англійською пресою. 28 лютого 1919 р. було розміщено інтерв'ю з агентом Рейтера в часописі «Дейлі Телеграф» і подано відомості про Україну. З бельгійською пресою, не дивлячись на всякі заходи не вдалося спочатку налагодити зв'язки [166, арк. 26].

Негативно впливала на роботу пресового бюро нестача коштів та знецінення іноземної валюти [194, арк. 8]. З Києва А. Яковлів взяв 75 тис. крб., і думав, що це велика сума, але виявилось, що цих грошей не вистачить надалі, тому він просив міністерство асигнувати якнайшвидше ще 200000 крб. [166, арк. 25–26].

Крім поширення інформації про Україну місія займалася аналізом публікацій в європейських часописах про події на Батьківщині. Всі відомості про Україну працівники реєстрували, опрацьовували, перекладали і подавали інформацію до міністерства закордонних справ УНР [166, арк. 26].

25 листопада 1919 р. було засновано пресове бюро в Бельгії в м. Льєжі, яким керували Кісліченко, Джулінський та Січенко [191, арк. 22].

Голландська та бельгійська преса була зацікавлена економічними можливостями України, а також станом і можливостями української кооперації. Причому відзначалося, що остання викликає інтерес не лише у економічних та фінансових колах, але й на державному рівні — зокрема, голландська преса демонструвала інтерес Нідерландського міністерства торгу і промисловості. Привертає увагу і той факт, що у голландській пресі час від часу з'являлися ґрунтовні розвідки про історичне минуле України та боротьбу українського народу за незалежність. Так, професор І. Нірмеєр у своїй статті в амстердамському часописі «Die Telegraaf» констатував, що на голландських географічних мапах Україна у XVII — початку XVIII ст. мала своє місце, якого була позбавлена згодом внаслідок русифікації. Вчений не лише засуджував дії царської Росії, а й сприяв відновленню географічної назви «Україна» у великому атласі для голландських шкіл, виданому наприкінці 1919 р. [124, с. 200].

Голова місії постійно підкреслював необхідність широкої пропаганди в світі. Поряд з оглядами економічного становища України, перспектив торгових стосунків з нею європейських країн і, зокрема, Бельгії та Голландії, розробки її природних багатств, пресовим бюро місії були видані історичні та політико-аналітичні матеріали про українське питання в світі. Протягом 1919–1921 рр. українське представництво видрукувало 9 брошур загальним накладом 5 тис. 200 прим. французькою мовою. Серед них, зокрема, «Нота делегації УНР на Паризькій мирній конференції», «Україна, резюме історичне і політичне», «Українська проблема» (О. Шульгіна), «Українська кооперація», «Лист до бельгійських депутатів та сенаторів (з меморандумом кооператорів)» [124, с. 206].

Крім ведення дипломатичних переговорів та інформування преси про Україну, українські представники читали лекції в освітніх закладах. Наприклад, 23 березня 1920 р. секретар місії Я. Кулішер прочитав лекцію про Україну в народному університеті в Брюсселі «Le Tayer Intellectuel» [166, арк. 20].

Уряд УНР, розуміючи значення культури у міжнародних зв'язках, вислав на Захід хорову капелу під керівництвом Олександра Кошиця, яка виступала в Амстердамі, Гаазі [65, с. 9] та Бельгії. На думку А. Яковліва, Національна Республіканська Капела надзвичайно допомогла в справі інформації суспільства про Україну. За час виступів капела понесла збитки в сумі 1361, 96 гульденів, які голова місії вирішив покрити за рахунок пресового бюро, повернувши гроші капелі [191, арк. 25].

Протягом певного часу дипломатична місія в Голландії встановила зносини з міністерством закордонних справ і іншими міністерствами, причому голландські урядовці іноді відповідають так: «хоч Голландія не може визнати Україну, як самостійну державу, бо ще Антанта не сказала свого слова, але ми зовсім не бажаємо робити, які-небудь труднощі Україні, її місії, бо певні, що Україна буде визнана, як не завтра, то післязавтра» [191, арк. 22].

30 липня 1919 р. А. Яковлів виїхав на нараду послів та голів дипломатичних місій УНР у Карлсбаді. На засіданнях були присутні: міністр В. Темницький, радник при міністрі А. Жук, М. Порш (Німеччина), М. Славінський (ЧСР), А. Яковлів (Голландія, Бельгія), Д. Левицький (Данія), радник місії в Англії Я. Олесницький, радник посольства в Австрії В. Полетика, К. Лоський (Швеція, Норвегія), заст. голови місії у Фінляндії М. Залізняк, уповноважений представник державного секретаря ЗО УНР О. Бурачинський, Я. Біберович (Угорщина, ЗО УНР), голова делегації ЗО УНР на Паризькій мирній конференції В. Панейко, В. Сінгалевич (Австрія, ЗО УНР). Відбулося 12 засідань, які проходили в приміщеннях готелів «Гогенбург» та «Пупп» [94, с. 90]. Серед головних питань наради були звіти українських дипломатів та аналіз зовнішньополітичної ситуації у світі [110, с. 66].

Аналізуючи прорахунки в закордонній політиці УНР, голова української місії в Бельгії та Голландії А. Яковлів пов'язував їх із внутрішнім становищем у країні. Зокрема, він наголошував, що передумовами успіху дипломатичної діяльності є, серед іншого, «коаліція та консолідація національних сил» у самій українській державі, здійснення в УНР аграрних та економічних реформ. За його словами, передусім варто було «аграрну реформу

полагодити через розпродаж землі» та забезпечити «приватну власність на землю», яка мала стати опорою державності. А. Яковлів звертав увагу на зацікавлення західного світу в торговельних зв'язках з Україною та «концесіями на будови і експлуатацію наших багатств». При цьому він наголошував, що уряд має забезпечити недоторканість приватної власності іноземних громадян в Україні [92, с. 90].

Результатом доповіді А. Яковліва стало створення при дипломатичному представництві УНР у Бельгії та Нідерландах спеціального фінансово-економічного відділу. Відділ повинен був взаємно інформувати уряди Нідерландів, Бельгії та УНР про фінансово-економічний стан цих держав, про фінанси, продукцію, експорт та імпорт; вживати заходів щодо організації спільних банків, агентств, торговельних представництв для встановлення постійних фінансово-економічних відносин між країнами [111, с. 190]. Головою відділу 22 вересня 1919 р. було призначено громадянина Голландії Анжело Гізе, а також прикріплено секретаря місії Я. Кулішера та аташе М. Панасевича [124, с. 206].

Дипломатична місія призначалася не тільки в Голландію, а і в Бельгію. Після приїзду А. Яковлів звернувся до Бельгійського посла в Гаазі з запитанням, чи можливо йому приїхати до Бельгії і зустрітися з міністром закордонних справ Полем Гюмансом, але посол відповів голові місії, що «Україна не визнана Антантою, і він сподівається, що місія відкладе свій приїзд до Бельгії» [166, арк. 22]. На Бельгію, як члена Антанти істотно впливали урядові та економічні кола Франції, які не визнавали незалежності України [110, с. 66].

У липні 1919 р. голова дипломатичної місії від імені уряду УНР звернувся до МЗС Бельгії з приводу того, що український уряд визнає державні борги колишньої Російської імперії та візьме на себе їх виплату в тій частині, що належить Україні. Я. Попенко зазначає, що ця декларація була прийнята дуже прихильно. Відповідний меморандум був надрукований у місцевій пресі. Того самого часу голова української місії звернувся до українського уряду із запитом, що саме місія має робити в цьому напрямку: «Ми тут за кордоном не маємо ані уповноважень, а ні відповідної інструкції». Але жодної інструкції від МЗС УНР для практичного втілення цього меморандуму дипломатичне представництво не одержало [111, с. 191].

Лише через рік роботи, 3 березня 1920 р., А. Яковлів отримав запрошення зустрітися з міністром закордонних справ Бельгії [191, арк. 28].

8 березня відбулася зустріч з П. Гюмансом, під час якої А. Яковлів вручив вірчу грамоту, підписану членами Директорії ще 5 січня 1919 р., та підготовлений ним же «Меморандум про міжнародне положення України у зв'язку з сучасним її становищем» і копію меморандуму українських кооперативних організацій за кордоном [124, с. 205]. Допоміг дипломату зустрітися з міністром український громадянин, що проживав в Брюсселі — інженер Борис Вульбрун, який мав зв'язки серед впливових кіл Бельгії. За це його прикомандирували до місії на посаду технічного і комерційного аташе без платні, поза штатом і видали йому дипломатичний паспорт [191, арк. 30]. На думку Я. Попенка, завдяки цій зустрічі українська місія була визнана, де-факто, як представництво УНР у Бельгії [110, с. 66]. В. Соловйова вважає, що дозвіл відкрити дипломатичну місію в Бельгії продиктований необхідністю зміцнювати торгово-економічні зв'язки України і Бельгії [124, с. 200]. На той час бельгійські підприємці мали на території України 80 % капіталу, вкладеного в промисловість колишньої Російської імперії. Це створювало реальні умови до визнання Бельгією України в більш ранні строки, ніж іншими країнами Антанти [124, с. 204].

Голова дипломатичної місії вирішив перенести частину місії та пресове бюро до Брюсселю. В Гаазі залишалися А.-Г. Варкентин, урядовець М. Тихомирів, урядовець пресового бюро пані Гізе, у Брюссель виїздили — голова місії А. Яковлів, секретар Я. Кулішер та урядовець Г. Вер-Ельст (бельгієць) та експедитор пресового бюро Б. Чорний. В Гаазі залишався консульський відділ та загальна канцелярія [191, арк. 28].

Внутрішні проблеми в Бельгії між бельгійцями-фламандцями та бельгійцями-валонцями, на думку урядових кіл країни, були подібні до протистояння між українцями та росіянами. Не останню роль у формуванні негативного іміджу УНР відігравали російські та польські представники, через що бельгійські урядові кола сприймали Україну як «німецьку інтригу». Ставлення до української місії та до УНР у цілому змінилось після підписання 21 квітня 1920 р. українсько-польського договору, за яким Польща визнавала незалежність УНР. На думку А. Яковліва, «нас, в Бельгії безумовно підтримують всі політичні партії і групи. Навіть соціалісти, які хоч і співчувають совітам, але все таки є націоналістами, стоять поки, що за нас. В Голландії також до нас прихильно ставляться, виключаючи голландських комуністів, які конче за більшовиків» [166, арк. 34].

Усвідомивши, що уряд Бельгії не визнає незалежності України, українські дипломати приділили особливу увагу інформації про можливість економічної співпраці між країнами. У 1920 р. в Нідерландах і Бельгії було видано і розіслано брошури та бюлетені про можливості економічної співпраці з УНР. У 1920 р. МЗС Бельгії та Нідерландів неодноразово цікавились можливістю імпортування українського хліба. Було складено економічні проекти українсько-бельгійських та українсько-нідерландських торговельних груп із питань постачання та обміну товарами між державами. Однак ні український уряд, ні кооперативи своєчасно на ці пропозиції не відреагували. Час було втрачено, а з ним і можливість зав'язати практичні відносини на міжнародній арені [110, с. 67].

Аналізуючи економічну ситуацію в Голландії, А. Яковлів звертає увагу на те, що під час війни велику кількість пароплавів реквізовано Антантою, що призвело до занепаду торгівлі. Голландія потребує хліба, а за хліб вона дасть все, що має, а крім того може політично допомогти [166, арк. 28]. У 1920 р. кілька великих пароплавних товариств Роттердама звернулися до місії УНР із пропозицією налагодження транспортної лінії Роттердам-Одеса для встановлення торговельних відносин — за умови звільнення Одеси від більшовиків. На той час Нідерланди займали третє місце в світі після США та Великої Британії за кількістю пароплавів. У економічній співпраці були зацікавлені й бельгійські промислові кола. Розроблювалися спеціальні економічні програми для можливої торгівлі між країнами. Українському уряду навіть не потрібно було надсилати окремого економічного представника, оскільки українські кооператори та закупівельні комісії постійно перебували у Відні та Берліні. Однак прохання дипломатів, як і попередні, залишились без відповіді [110 с. 67].

Крім політичних та економічних питань, місія намагалася розпочати співробітництво в військовій сфері. Голова місії мав дуже добрі відносини з військовим міністром П. Жонсоном. А. Яковлів пропонував найняти кваліфікованих бельгійських інструкторів-офіцерів для армії УНР, які В Бельгії отримували малу платню. Бельгійська військова форма схожа на українську, яка була прийнята за часів Центральної Ради, тому можна її закуповувати, а також інші необхідні речі для армії [166, арк. 35].

З 1 серпня 1920 р. протягом року у Бельгії працювала військова місія УНР, яка переїхала з Варшави, в такому складі: голова місії отаман О. Осецький, радник — полковник Піленко, секретар — сотник Дідуник. Місія мала

уповноваження не тільки від Міністерства військових справ, а й Ради Міністрів УНР. Військова місія тісно працювала з дипломатичною місією та її головою [166, арк. 60]. Головною метою її діяльності була закупівля зброї та військового обладнання (тракторів, тягачів, авто і т.д.) для збройних сил. Однак через брак коштів фактично так і не змогла виконати поставленні перед нею завдання і була ліквідована, передавши своє майно Міністерству військових справ УНР [124, с. 208].

25 квітня 1920 р. в Амстердамі відкрилася інтернаціональна соціалістична конференція, участь в якій приймали представники від України П. П. Матюшенко, І. Дідушок. За час роботи, протягом 5 днів, конференція розглянула багато питань, в тому числі територіальні питання про визнання самостійності деяких нових держав. Конференція висловилася за визнання незалежності: Фінляндії, Естонії, Грузії. Щодо України, то за визнання УНР проголосували представники голландської, бельгійської, ірландської, шведської соціалістичних партій, проти — французькі (Лангет), англійські (Мак-Дональд), німецькі (Гаазе), польські та російські (Сухомлін) представники. Конференція постановила, що визнає незалежність України, як тільки з цього питання висловиться українське населення. А. Яковлів організував представників преси для висвітлення українського питання на конференції, але П. Матюшенко, І. Дідушок не зв'язалися з ним [166, арк. 28–29].

А. Яковлів, перебуваючи в Бельгії 17 травня 1920 р. у зв'язку з визнанням Польщею незалежності України, відсилає до міністра МЗС другого секретаря Я. Кулішера з доповіддю, в якій переконує міністра відправити представників УНР на конференції в Спа та в Брюссель. Голова української місії пропонує подати на конференцію в Спа декларацію про визнання України. На фінансовій конференції в Брюсселі А. Яковлів пропонує подати докладний меморандум про економічне значення України для Європи. Для підготовки участі делегації УНР пропонував послу в Німеччині М. Поршу і міністру фінансів Б. Мартосу скликати конференцію з українських представників: дипломатичних, фінансових, економічних та кооператорів, щоб скласти вичерпний меморандум. За необхідності погоджувався самостійно скласти меморандум, при наданні відповідних повноважень [166, арк. 33]. Також голова дипломатичної місії пропонує дозволити йому подати декларацію на ім'я Вищої Ради Антанти про визнання частини державних боргів колишньої Росії, про визнання прав на концесії за іноземцями

і про відшкодування від війни під час конференцій в Спа і Брюсселі [166, арк. 34], але відповіді ні від кого з них не отримав.

З 5–16 липня 1920 р. відбулася конференція представників Антанти за участі Польщі, Чехословаччини та Німеччини в бельгійському Спа. Напередодні конференції, 26 червня 1920 р. в м. Проскурів, на засіданні Ради Народних Міністрів було затверджено делегацію на конференцію в Спа. Головою делегації призначили посла — графа М. Тишкевича, членами — послів: в Лондоні — А. Марголіна, в Бельгії — А. Яковліва і в Швейцарії — барона М. Василька — всіх з правом голосу [33, с. 83]. Але українська делегація не була запрошена на конференцію, тому українська делегація у складі дипломатів А. Яковліва, М. Василька та ін. не брала участі у її офіційній частині [33, с. 691]. Конференцію було використано для налагодження контактів з іноземними дипломатами та обговорення українського питання на неофіційному рівні.

У вересні 1920 р. в Брюсселі, під егідою Ліги Націй, відбулася фінансова конференція. А. Яковлів очолив делегацію, до якої входили О. Дасколюк та В. Тимошенко. Український дипломат через місію у Лондоні звернувся з проханням до Генерального Секретаріату Ліги Націй про включення делегації УНР на конференцію на правах, які мають делегації Естонії, Литви та Латвії, які не є членами Ліги Націй [182, арк. 301]. 9 вересня організаційний комітет конференції повідомив, що «згідно інструкції не є уповноважений включити українську делегацію до участі в конференції». Одержавши цю відповідь, голова делегації вдруге звернуся до Президента конференції п. Г. Адора з листом, в якому підкреслював роль України в забезпеченні продовольством Європи під час війни і висловив бажання, щоб перед конференцією було поставлене питання про допущення української делегації з правом консультативного голосу, які мали Естонія, Латвія та Вірменія. Однак Президент п. Г. Адор відмовив, аргументуючи тим, що склад конференції визначає Рада Ліги Націй, а не конференція [166, арк. 68]. 20 вересня А. Яковлів подав меморандум в п'яти примірниках на конференцію і розіслав всім учасникам, представникам світової преси та представникам різних фінансових і економічних кіл. Всього було надруковано 1000 примірників меморандуму, 500 з яких було поширено на конференції [166, арк. 69]. Стосовно меморандуму, конференція прийняла його до відома. Позитивним наслідком участі в конференції було те, що делегація здобула певні напівофіційні права, які

зрештою дали можливість бути присутніми на всіх засіданнях конфекції і отримувала всі документи конференції [182, арк. 302]. Отже, конференція в Брюсселі так, як і попередня — в Спа, не мала практичних наслідків для визнання суверенітету України.

Труднощі в роботі місії виникали за відсутності матеріальних коштів, яких не вистачало на утримання дипломатичного представництва, пресового бюро, на виплати працівникам місії та вільно найманим співробітникам. А. Яковлів неодноразово звертався до Міністерств закордонних справ та фінансів за фінансовою допомогою. Коштів, які представництво УНР в Бельгії та Голландії отримувало від видачі та продовження паспортів, посвідчень, за візи та написи на документах було недостатньо. Фінансування зменшувалося з погіршенням становища УНР і втратою території і, як наслідок, джерел фінансування. На конференції послів та голів місій, яка відбулася в серпні 1920 р. у Відні міністром МЗС УНР був оголошений план скорочення штатів дипломатичних представництв. Дипломатична місія до Голландії та Бельгії скорочувалася до трьох чоловік (голова місії — А. Яковлів, секретар — А. Г. Варкентин і аташе — Я. Кулішер). Наказу про відкомандирування урядовців, які залишилися поза штатом, А. Яковлів не отримав і вони продовжували виконувати свої обов'язки в місії та пресовому бюро, за що отримували платню. Всього на утримання місії на місяць — з 1 вересня 1920 р. виділялося 4200 гульденів, які в вересні 1920 р. дипломатичне представництво не отримало. Перед тим місячний бюджет місії складався з 7937 гульденів. Видатки зменшено таким чином приблизно на 46 %. А. Яковлів вирішив використати для потреб місії кошти, які вона отримала з паспортного збору [182, арк. 308], постійно збільшуючи розміри за надані послуги [191, арк. 39].

30 грудня 1920 р. з огляду на скорочення штатів місії та не отримання коштів на організацію роботи пресового бюро, голова місії видав наказ про звільнення урядовців по вільному найму з 1 січня 1921 р. пані Гізе та Б. Чорного, виплативши їм платню з паспортного збору за грудень місяць, урядовця Г. Вер-Ельста [191, арк. 40]. 1 січня 1921 р. залишив місію М. Тихоміров у зв'язку зі скороченням штату працівників місії та закінченням навчання у Відні [191, арк. 40,45].

З 1 січня 1921 р. представництво працювало лише на надходження від паспортного збору, 2,5 тис. гульденів, які виділив міністр М. Василько, та на особисті кошти А. Яковліва. У своїх запитах до МЗС 4 і 28 липня, 9 червня,

3 вересня 1921 р. голова місії просив відновити фінансування або дати наказ про закриття місії, проте жодної відповіді не отримав [110, с. 68].

Не в змозі утримувати приміщення під місію з 3-х кімнат, А. Яковлів був змушений зменшити його до 1-ї. Внаслідок того, що М. Василько не виплачував належні кошти протягом півроку, голова місії відрядив урядовців у розпорядження МЗС УНР [124, с. 209].

12 січня 1921 р. А. Яковлів звернувся до МЗС УНР з доповіддю про відношення в Голландії та Бельгії до України, в якій повідомляв про висвітлення цього питання в пресі. Найчастіше друкувалися повідомлення військового характеру, про дії більшовиків на території України, але дуже рідко друкувалася інформація про необхідність існування самостійної України, національного уряду, про матеріальні та природні багатства. А. Яковлів пропонував перейти від слова до діла, запропонувати Європі, щось більш реальне ніж тільки прості докази, які б вони не були переконливі стосовно того, що Україна має право на свою державу [171, арк. 2].

На думку А. Яковліва, керівництво УНР було «занадто ідеалістами, думали, якщо доведемо аргументами наше право, то нам його визнають» [171, арк. 2]. Потрібно було враховувати досвід Чехословаччини, яка ухвалила закон про виплату дефіциту Антанти 750 млн. франків в золоті за незалежність Чехії, Естонії, Латвії, Литви, які продали свої ліси та інші концесії Англії, яка їх визнала і підтримує скрізь [171, арк. 2 зв].

А. Яковлів пропонує здійснити реальні заходи, які б сприяли посиленню міжнародного становища України, а саме:

1) які концесії уряд може передати іноземному капіталу; 2) які і на яку суму замовлення матеріалів для відбудови краю і товарів для населення; 3) які вигоди і привілеї може дати іноземним капіталістам; 4) скільки і в яких галузях промисловості потрібно вкласти закордонному капіталу; 5) які позики уряд може взяти за кордоном; 6) яку кількість збіжжя, сировини можна продати; 7) скільки грошей може дати Україні на відшкодування збитків, нанесених війною іноземним власникам та на виплати частини, належної Україні, російських боргів. Всі пропозиції мають бути ухвалені Радою Міністрів і затверджені верховною владою [171, арк. 2 зв]. Також він рекомендував створити надзвичайну делегацію з найбільш компетентних і відповідальних осіб (наприклад: Голова Ради Міністрів або його заступник, міністри: закордонних справ, фінансів, народного господарства, військових або інших представників від армії). На делегацію покладалося завдання

об'їхати головні центри Європи (Лондон, Париж, Берлін), вести переговори не стільки з офіційними особами — міністрами або їх представниками, скільки з людьми капіталу — промисловцями та банкірами, які робили реальну політику в Європі, запропонувати їм певні реальні вигоди за визнання України, за підтримку її національного уряду, за допомогу грошима, зброєю, за підтримку в рішучій боротьбі з Радянською Росією. А. Яковлів був переконаний, що така делегація зробить багато і доб'ється реальних результатів. Прикладом для наслідування було керівництво Польщі, Румунії, Латвії, яке кілька разів об'їздило всі держави Антанти [171, арк. 3].

А. Яковлів вважав, що основним способом, який може сприяти незалежності України — є встановлення економічних зв'язків з європейськими державами, він зазначав, що «ми занадто слабкі політично, щоб самі утворити потрібну нам політичну комбінацію, чекати, що та чи інша комбінація, яка складається без нашого прямого впливу, щось може дати нам при тих чи інших умовах, це діло і непевне, і небезпечне, бо коли ми не маємо сили вплинути на комбінацію, то вона тим самим від нас не залежить і може повернутися проти нас, як вже не раз бувало» [171, арк. 3 зв.]. На його думку, надія на англо-німецьку комбінацію чи на чорноморську, чи на якусь іншу, не тільки не дасть нічого при нашій слабості, а навпаки може нас мимо волі нашої, зробити об'єктом продажі чи експлуатації, як звичайнісіньку, але грандіозну і дуже привабливу «концесію» [171, арк. 3 зв.].

14 березня 1921 р. МЗС України дало на пропозицію А. Яковліва відповідь, що Радою міністрів було ухвалено доповідну записку І. Фещенка-Чопівського про план відбудови України під назвою «Україна і Європа». 30 березня 1921 р. дипломат повідомив міністерство, що ознайомився з документом, однак наголосив на необхідності рішучих дій: «не слід чекати, поки ним хтось зацікавиться». Також він зазначив, що в Європі почали забувати про уряд УНР, оскільки більшість європейських країн прийняли факт існування українського радянського уряду і встановлювали з ним офіційні дипломатичні відносини [110, с. 69]. Дипломат ще раз наголосив на необхідності термінового виїзду спеціальної міністерської делегації за кордон до держав Антанти, яка була б уповноваженою підписати конкретні договори з представниками індустріальних, фінансово-торгівельних та офіційних кіл Європи. Тільки цим шляхом уряди як провідних європейських країн, так Бельгії та Голландії, могли визнати незалежність України [111, с. 195].

16 вересня 1921 р. А. Яковлів звернувся до міністра закордонних справ А. Ніковського з доповіддю про діяльність місії за більш, як півторарічний період, в якій аргументував, що перебування місії в Голландії та Бельгії не може дати позитивних наслідків в дипломатичній справі, в справі визнання незалежності України. Цьому перешкоджають місцеві причини. Голландія під час війни дотримувалася нейтральної політики і намагалася підтримувати приязні стосунки, як з країнами Антанти так і з Центральними державами. Вона завжди уникала робити самостійні кроки, які б суперечили політиці «великих» держав, Голландія не може визнати Україну поки її не визнають інші країни в першу чергу країни Антанти [165, арк. 8]. Бельгія — держава антантська, на її зовнішню політику великий вплив має Франція, в ній поширені симпатії до Польщі, з якою Україна довгий час мала ворожі відносини [165, арк. 11]. Однією з причин закриття місії, вважає А. Яковлів — є недостатнє фінансування, не дивлячись, що штат місії було скорочено в 1920 р. Дефіцит по місії на 1 червня 1921 р. складав 8236 гульденів 90 центів [165, арк. 59]. На цей час до складу місії входили А. Яковлів — голова місії, секретар А.-Г. Варкентин — для Голландії та Я. Кулішер для Бельгії [165, арк. 17].

10 жовтня 1921 р. міністр А. Ніковський в листі до А. Яковліва, — «подякував за роботу представників місії, повідомив, що єдиним виходом лишається тільки зачинити місію, бо знайти фінансового джерела при сучасному — нашому тяжкому матеріальному стані не уявляється можливим» [165, арк. 59–59 зв]. Офіційного наказу про ліквідацію представництва дипломат не отримав.

14 лютого 1922 р. А. Яковлів знову звертається до міністра з проханням фінансової підтримки, сподівається на допомогу кооператорів, які обіцяли виділити на утримання місії 30000 франків [165, арк. 210]. Вказує, що протягом 1921 р. місія не отримала жодних сум від уряду УНР, дефіцит місії складав більше 13 тис. гульденів [165, арк. 99]. Борг А. Яковліву, як голові місії, в Бельгії і Голландії за 1921 р. складав 5771 гульденів [170, арк. 21 зв]. З листопада 1920 р. він зовсім не отримував платні. За таких умов повідомляє міністра про те, що 1 березня мусить закрити місію в Голландії, в Бельгії зможе працювати, якщо отримає кошти від кооператорів [165, арк. 99].

20 лютого 1922 р. А. Яковлів надіслав ноти до МЗС Бельгії та Нідерландів, у яких висловив протест проти незаконної репрезентації Х. Раковським

інтересів України на Генуезькій конференції. Документи було прийнято, але відповіді на них не було. Отже, європейські країни фактично визнали український радянський уряд [110, с. 70].

1 квітня 1922 р. А. Яковлів змушений був закрити представництво місії в Голландії і всі справи місії об'єднати в Брюсселі [165, арк. 212].

2–4 квітня 1922 р. у Берліні відбулась інтернаціональна конференція. Представник соціалістичної партії Бельгії Е. Вандервельде вніс на її розгляд пропозицію до уряду Радянської Росії з вимогою «визнання повного права на самовизначення» України, Вірменії та Грузії. Однак пропозицію не було розглянуто. Проте сам факт був свідченням того, що деякі бельгійські політичні кола не полишали думку підтримати суверенність УНР [110, с. 70].

26 червня 1922 р. А. Яковлів знову звернувся до міністра закордонних справ УНР і повідомляв його про те, що: «вже скоро липень місяць, а грошей він не отримав, його особисті кошти закінчуються і він не має чим навіть годувати свою сім'ю, а не тільки утримувати місію», зазначив, що змушений буде з 1 серпня закрити місію в Брюсселі [165, арк. 213].

7 липня 1922 р. МЗС УНР надіслало А. Яковліву листа, в якому запевнило, що кошти найближчими днями будуть вислані і не потрібно приступати до ліквідації місії. Кошти не надійшли, тому А. Яковлів змушений був закрити дипломатичне представництво в Брюсселі [165, арк. 213].

В серпні 1922 р. уряд Української Народної Республіки доручає панові А. Яковліву, Уповноваженому Міністрові, Голові Дипломатичної Місії до Голландії та Бельгії, ввійти у переговори з бельгійськими фінансистами та промисловцями, аби встановити розміри і форми участі бельгійських капіталів в економічній відбудові України і про надання Бельгією кредиту для УНР. Також А. Яковлів веде переговори з представниками «Комітету охорони бельгійських інтересів в Росії». Загальна сума бельгійських претензій до Росії складала 4 млрд. золотих франків, на Україну припадало 1 млрд. 812 млн. франків (52 %) відповідно до меморандуму бельгійської делегації на Генуезькій конференції. На думку А. Яковліва цифри завищені бельгійськими промисловцями [158, арк. 10].

А. Яковлів, як дипломатичний представник Уряду УНР мав довести до відома заінтересованих бельгійських громадян та інституцій, що Уряд УНР стоїть на ґрунті забезпечення прав приватної власності як українських громадян, так і іноземців.

При цьому А. Яковлів повинен був наголошувати, що переговори наберуть чинності за умови повернення екзильного уряду УНР на територію України, тобто Бельгія мала підтримати його офіційно. Однак, по-перше, уряд Бельгії не бачив реальної вигоди в переговорах з екзильним урядом УНР, оскільки останній не міг дати ніяких реальних гарантій; по-друге, за відсутності фінансування та закриття дипломатичного представництва А. Яковлів фактично не міг вести переговори [110, с. 68].

З припиненням діяльності дипломатичної місії в Бельгії її функції щодо охорони інтересів українців та боротьби за ідею самостійності України переходять до Філії Українського Національного Союзу в Бельгії, яку очолював А. Яковлів. 22 січня Філія УНС проводить збори, присвячені 5-річниці проголошення УНР самостійною державою. Заходами Філії УНС і дипломатичної місії УНР було засновано дві українські громади — в Льежі та в Лувені, а в Брюсселі організовано центральну спілку цих громад [157, арк. 1].

Разом з тим, діяльність українських представництв сприяла виходу УНР із кільця ворожого оточення і допомагала налагодити розмаїті зв'язки з країнами Європи й світу. Вона вплинула на те, що західні політики почали реалістичніше підходити до факту існування України, як новочасної держави й налагодження з нею політичних та економічних відносин. Завдяки діям української дипломатії в країнах Західної Європи, громадськість цих країн, чимало політиків усвідомлювали, що українська державність є надзвичайно важливим фактором у збереженні політичної рівноваги у цьому регіоні і в цілій Європі перед російським тиском, а також захисту незалежних сусідніх з Росією держав. Тому, завдяки цій обставині, українські дипломатичні представництва мали змогу продовжувати свою діяльність і після поразки національно-визвольних змагань на території України, використовуючи будь-яку можливість для утвердження у світі ідеї української незалежності.

2.3. Емігрантський період життя та наукової діяльності вченого

У 1923 р. А. Яковлів переїхав до Чехії, де працював доцентом і професором на факультеті права і суспільних наук, кафедрі цивільного процесу в Українському Вільному університеті в Празі. 22 жовтня 1923 р. подав до захисту габілітаційну працю «Теорія доказів у цивільному процесі» і 17

березня 1924 р. він отримав науковий ступінь доцента, того самого року був обраний науковим секретарем університету по кафедрі цивільного процесу, а в 1926 р. — економічним референтом, ці посади займав до вересня 1930 р. В 1926 р. підготував працю «Цивільний процес. Частина І.» і у травні 1929 р. здобув звання надзвичайного професора цивільного процесу [186, арк. 3].

У Празі А. Яковлів викладав в УВУ історію українського права, цивільний процес, цивільне право, морське і річкове право, міжнародне право, історію судового устрою та судівництва в Україні, тому ним були підготовлені наукові статті та підручники (навчальні посібники), безпосередньо присвячені проблемам різних галузей права, методиці їх викладання, тощо. На думку В. Горака, саме цей період був найбільш продуктивним у науковій роботі А. Яковліва. З-під його пера виходить низка фундаментальних праць з української історико-правової тематики, присвячених аналізу конкретних історичних форм українського права, впливам на нього права інших країн і народів, державно-правовим аспектам існування української держави і української автономії впродовж XVII—XVIII ст., правовим засадам українських незалежних держав, що існували у 1917–1919 рр., та деяким іншим важливим питанням історії держави і права України [27, с. 285, 295–296].

2 червня 1930 р. на загальних зборах професорів і доцентів УВУ ректором на 1930–1931 навчальний рік було обрано А. Яковліва [181, арк. 198].

28 листопада 1930 р. у Празі, в приміщенні Геологічного інституту Карлового університету на Альбертовій 6, відбулося академічне свято інавгурації А. Яковліва. Ректор Д. Антонович привітав присутніх, зачитав звіт за 1928–1929 і 1929–1930 рр., потім зачитав біографію А. Яковліва, привітав його і передав ректорську владу. Далі А. Яковлів оголосив свою інавгураційну доповідь на тему: «Українське звичаєве право» та подякував присутніх та чеську владу за довіру [181, арк. 241]. Урядові кола ЧСР приділяли діяльності українських вищих шкіл пильну увагу, про що, зокрема, свідчить присутність значної кількості чеських високих посадовців і фахівців на відкритті цих закладів. Так, на інавгурації ректорів УВУ (їх обирали щороку) запрошували багатьох чеських урядовців, представників чималої низки інституцій. На інавгурацію ректором А. Яковліва було запрошено Президента республіки, Міністра шкільництва і народної освіти, представників від університету Масарика та інституту Коменського в Братиславі,

представників Чеської високої школи техніки в Брно, деканів лікарського, богословського та філософського факультетів Карлового університету в Празі, інших відомих діячів [14, с. 181–182]. А. Яковлів отримав велику кількість листових і телеграмних привітань від пана Канцлера і Високої Канцелярії, пана Президента, від Президії Сенату, від пана Президента парламенту, від пана міністра шкільництва і народної освіти, міністра народної оборони, від Президії міністерства справедливості та інших державних установ [181, арк. 141–182].

У своєму звіті, за період перебування на посаді ректора протягом 1930–1931 рр. А. Яковлів вказує про співпрацю з державними та освітніми установами Чехословаччини: професори УВУ (А. Яковлів, С. Шелухін, С. Лоський) взяли участь в з'їзді чехословацьких правників у Братиславі (11–13 жовтня 1930 р.); ректор А. Яковлів представляв УВУ на святкових зборах професорів Карлового університету з нагоди 2000-ліття народження Вергілія (17 жовтня 1930 р.), на святкових зборах професорів Чехословацької школи техніки в Празі з нагоди надання почесного докторату Ф. Гасові (26 жовтня 1930 р.), на відкритті нового будинку філософського факультету Карлового університету (1 листопада 1930 р.), на інсталяції ректорів Карлового університету (6 грудня 1930 р.) та Чехословацької школи техніки (6 грудня 1930 р.), на відкритті II з'їзду словацьких класичних філологів. 27 жовтня 1930 р. в УВУ пройшли урочисті збори з нагоди 12 річчя проголошення відродженої Чехословацької держави (20 травня 1931 р.) [181, арк. 155–154].

За часів керівництва А. Яковліва в УВУ заклад продовжував співпрацю з українськими культурно-освітніми установами України, Чехословаччини та інших зарубіжних країн: Українською господарською академією в Подєбрадах, Українським Високим педагогічним інститутом імені М. Драгоманова в Празі, Українською академією наук в Києві, Науковим товариством імені Т. Г. Шевченка. Ректор був присутній на святі ювілею професора С. Русової в Українському Високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова (7 травня 1931 р.), на Шевченківській академії в тому самому інституті (20 травня 1931 р.) [181, арк. 155–154]. Як ректор УВУ та від Українського Академічного Комітету приймав участь на урочистому засіданні з 9-ї річниці Української господарської академії в Подєбрадах (16 травня 1931 р.) [85, с. 2].

У 1931–1932 рр. займав посаду проректора в УВУ [329, с. 171].

А. Яковлів, крім викладацької діяльності, також здійснював керівництво написанням наукових робіт та їх рецензування. Був науковим керівником В. Бачинського, отримав науковий ступінь доктора наук 05.08.1944 р. [3292, с. 422].

Андрій Іванович разом з професором О. Гайманівським були рецензентами габілітованих праць «Давній український судовий процес доби Гетьманщини» і «Грунтовний процес Гетьманщини» Ярослава Падохи, на основі яких йому було присуджено звання габілітованого доцента і він став професором відділу права і суспільних наук 17 березня 1940 р. [45, с. 2].

А. Яковлів брав активну участь у створенні і розбудові еміграційних осередків. 30 травня 1923 р. на зібранні професорів філософського факультету УВУ Д. Антоновича, В. Біднова, Д. Дорошенка, О. Колеси, В. Щербаківського, П. Андрієвського було засновано «Історично-філологічне товариство» у Празі [82, с. 3]. Особливістю товариства, було те, що воно було науковим. А. Яковлів був членом «Історично-філологічного товариства», в 1935 р. після від'їзду Д. Дорошенка до Варшави був обраний заступником голови, входив до Ревізійної комісії [84, с. 199]. Приймав участь в засіданнях і більше двадцяти разів виступав з доповідями.

У 1924 р. з ініціативи членів товариства, насамперед, О. Шульгіна, було створено Український академічний комітет (УАК) при «Історично-філологічному товаристві», Міжнародній комісії для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй у Женеві. До 31 травня 1926 р. УАК функціонував при «Історично-філологічному товаристві», як автономний орган; пізніше відділився від нього й став окремою установою. Комітет намагався об'єднати всі вищі школи та наукові товариства в Чехії, а також Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, Український науковий інститут у Берліні [82, с. 7]. Крім колективних, УАК мав індивідуальних членів — І. Горбачевського, О. Колесу, О. Лотоцького, М. Славінського, С. Смаль-Стоцького, О. Шульгіна та А. Яковліва [84, с. 194]. Андрій Іванович був фундатором і головою (1930–1931 рр.) УАК при Міжнародній комісії для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй у Женеві, головою і постійним представником Українського товариства Ліги Націй [186, арк. 3]. Як делегат Українського Товариства Ліги Націй, в лютому 1927 р., А. Яковлів разом з Д. Андрієвським приймав участь в конгресі Ліги Націй, на якому одним з питань, яке розглядалось, було питання про національні меншості [153, с. 23].

У листопаді 1924 р. А. Яковлів приймав участь в організації виставки праць української еміграції, яку проводив УАК у Чехословаччині [89, с. 2]. УАК виступав в українських справах перед науковими установами, брав участь в міжнародних з'їздах і конференціях, організовував проведення українських наукових з'їздів в 1928 і 1932 рр. в Празі, в яких участь взяло більше 100 учених-емігрантів.

9 січня 1923 р. у Відні було створено Лігу української культури (ЛУК). До участі в ЛУК запросили найбільш авторитетних діячів українського походження із еміграції та із Західної України. Серед них — В. Біднов, Д. Дорошенко, Д. Антонович і також А. Яковлів.

Мета ЛУК, як зазначалося в її статуті, — «допомогти духовному та культурному розвиткові української нації». ЛУК «обслуговує всякими способами культурні інтереси української нації і її діяльність поширюється на всі землі, де живуть українці». Статут передбачав різні форми роботи Ліги: видавати відповідну до її цілей пресу та літературу, заснувати бібліотеку, закласти архів та музей для збирання документів і експонатів, що стосуються історії і культури українського народу, створити наукові секції для студіювання окремих галузей української культури, зачитувати та обговорювати доповіді, реферати, організовувати лекції з історії української культури, заснувати філії ЛУК в основних осередках української еміграції [136, с. 499].

3–10 жовтня 1926 р. в Празі відбувся Перший український науковий з'їзд. А. Яковлів входив до організаційного комітету (секретар) [142, с. 4]., а під час відкриття — до Президії з'їзду [142, с. 5]. Андрій Іванович приймав участь в роботі двох підсекцій з'їзду: історичній та правничо-соціологічній. На засіданні історичної підсекції 4 жовтня головував і виступив з доповіддю на тему: «Договір Богдана Хмельницького з Москвою в редакції 1669 р.» [142, с. 16]. На засіданні правничо-соціологічної підсекції виступив з доповіддю на тему: «Морське право як окрема наукова дисципліна» [142, с. 34].

20–24 березня 1932 р. в Празі відбувся Другий український науковий з'їзд, участь в якому взяло 122 учасника. А. Яковлів виступив з рефератом на тему: «Наукова праця української еміграції в галузі права.» [45, с. 2].

УАК створив також комісію для підготовки «Енциклопедії українознавства», А. Яковлів став одним із її авторів — статей на правову тематику.

Протягом 1922–1933 рр. у Чехословаччині діяло Українське Правниче Товариство. В 1925 р. об'єднання вступило до складу Українського Акаде-

мічного Комітету. Товариство почергово очолювали Р. Лащенко, А. Яковлів, К. Лоський та С. Дністрянський, налічувало близько 70 членів і відіграло значну роль у згуртуванні українських юристів Чехословаччини (в тому числі Закарпаття). За перші 5 років на його засіданнях було проголошено 69 наукових доповідей, в тому числі доповіді А. Яковліва з компаративістської тематики: «Впливи старочеського права на право українське доби Литовської XV—XVI в.» та «Наукова праця української еміграції в галузі права.» [28, с. 361–362]. Зокрема, за ініціативою товариства, було проведено з'їзд українських правників у Празі 1933 р.

4–7 жовтня 1933 р. у Празі відбувся з'їзд українських правників. З'їзд проходив під почесним головуванням Ректора УВУ І. Горбачевського. З рефератами на з'їзді виступили: Л. Білецький «Найстарший список «Правди Руської»; Ж. Періч (професор права в університеті в Белграді й професор академії міжнародного права в Гаазі) «Неюридичні елементи в праві»; О. Ейхельман «Кодифікація міжнародного права»; А. Яковлів «Розвиток українського права» та інші (всього 34 реферати) [106, с. 45].

З 1926 р. А. Яковлів — дійсний член Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка [186, арк. 3]. В його «Записках» були опубліковані його праці: «Український кодекс 1743 року: «Права по которымъ судится малороссійский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту», «До питання про автора «Історія Русів».

У 1926 р. було засноване Українське товариство прихильників книги (УТПК), як творча організація бібліографів, бібліотекарів, книговидавців після проведення IV Міжнародного бібліотечного з'їзду в Празі. УТПК збиралося щомісячно, на засіданнях обговорювалися питання історії та мистецтва книги, особливості української книги, наукові дослідження вчених у галузі книгознавства, бібліографії та бібліографічного репертуару української книги, бібліотекознавства тощо. Значна увага приділялася популяризації української книги, проводилася активна виставкова та лекційна робота. Членом та активним діячем УТПК був А. Яковлів [83, с. 42].

25 травня 1929 р. була відкрита Українська бібліотека імені С. Петлюри в Парижі. Рада бібліотеки запросила професора А. Яковліва, який був в Парижі у справі Шварцбарда влітку 1937 р. впорядкувати архів [83, с. 39]. Андрій Іванович з перших років існування бібліотеки проводив лекційну діяльність. В червні 1934 р. перед паризькими слухачами в Бібліотеці виступив з доповіддю про правове становище українців в Чехословаччині,

наголосив на тому, що Масарик поставився до української еміграції в своїй країні дуже позитивно, пам'ятаючи ставлення до Чеського легіону під час Української Революції. Широка українська громадськість у Франції добре знала А. Яковліва як адвоката на процесі С. Петлюри, тож не дивно, що читальня Бібліотеки не могла вмістити всіх бажаючих послухати професора [78, с. 81]. В 1937 р. читав лекції про Пересторогу Т. Бобровича, про устрій української церкви в XV—XVIII ст. [37, с. 5].

Після вбивства С. Петлюри, 25 травня 1926 р. А. Яковлів входив до Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті С. Петлюри в Празі, був заступником голови Президії [154, с. 30–31]. Приймав участь у організації випуску «Збірника пам'яті Симона Петлюри», який побачив світ у 1930 р. В цьому збірнику надрукував статтю «Паризька трагедія» [280].

В лютому 1930 р. було створено Український науковий інститут у Варшаві завдяки чималим організаторським здібностям професора О. Лотоцького. Основною метою його діяльності було дослідження історії України, економічного і культурного життя українського народу, підготовка наукових працівників з проблем українознавства. Для виконання цих завдань інститут мав організовувати систематичні навчальні курси української мови, читати лекції (польською і українською мовами) з проблем українознавства у вищих навчальних закладах і наукових інститутах, видавати власний друкований орган, оригінальні наукові праці і переклади. Інститут також практикував виділення спеціальних стипендій для розробки актуальних проблем українознавства, залучаючи в такий спосіб до співробітництва науковців з інших країн. Подібну стипендію було надано А. Яковліву на працю «Українсько-московські договори в 17–18 віках» [113, с. 68].

В Українському науковому інституті у Варшаві функціонувало також п'ять комісій: історично-літературна, правнича, для перекладу Святого Письма та богослужбових книг, для дослідження історії українського руху, для розвідок, пов'язаних з польсько-українськими питаннями [113, с. 69].

До здобутків комісії у справі дослідження історії українського руху можна віднести й публікацію мемуарів її голови, професора О. Лотоцького, під назвою «Сторінки минулого», видання збірників «З минулого», де серед інших матеріалів були вміщені спогади українських учених, що перебували у еміграції, про своє студентське життя у колишніх російських університетах, зокрема, спогади Д. Дорошенка, А. Яковліва, В. Садовського, О. Бочковського, В. Лащенка та ін. [113, 70].

В 1932 р. в Празі було засновано Союз українських журналістів і письменників на чужині, до нього входило 50 членів в тому числі — А. Яковлів [83, с. 67]. На зборах Союзу було обрано управу в такому складі: голова — проф. С. Сірополко, заступник голови — проф. д-р П. Феденко, секретар — п. І. Мірний, скарбник — професор А. Яковлів, члени: професор Д. Дорошенко та п. Филиппович [44, с. 1].

З метою об'єднання всіх наукових сил, що перебувають у Чехословаччині, а також сприянню публікацій їх праць 7 грудня 1932 р. в Празі була створена Українська Наукова Асоціація. Головою Асоціації став ректор Української господарської академії в Подєбрадах — професор Б. Іваницький, потім К. Мацієвич, заступником голови — проректор УВУ в Празі, професор А. Яковлів, секретарем — доцент Українського педагогічного інституту в Празі В. Січинський. При Українській Науковій Асоціації засновано чотири відділи: 1) гуманістичних наук; 2) права і суспільних наук; 3) природничих та математичних; 4) технічних та економічних наук [84, с. 244].

А. Яковлів був одним з фундаторів, членом управи, заступником голови і і головою Музею визвольної боротьби України (МВБУ) у Празі, який відкрився у 1925 р.

21 червня 1934 р. на загальних зборах Товариства МВБУ А. Яковлів виступив з пропозицією заснувати при МВБУ бібліотеку ім. І. Горбачевського, яка одноголосно була прийнята. Після отримання приміщення було створено бібліотеку [46, с. 142]. У 1935 р. Андрій Іванович став заступником голови управи.

18 лютого 1939 р. відбулися річні загальні збори Товариства МВБУ, вперше в новому приміщені, яке відкрили урочисто 1 квітня 1939 р. А. Яковліва обрали головою управи [80, с. 4].

29 червня 1939 р. в «Українському домі» МВБУ відкрився музей, в якому зберігалися рідкісні музейні і архівні матеріали [80, с. 3].

24 листопада 1941 р. з нагоди 100-річчя першого видання Шевченківського «Кобзаря» в Празі за організації Товариства МВБУ відбулося українське культурно-національне свято, було відкрито виставку, на якій були представлені експонати, пов'язані з Т. Шевченком: видання творів, портрети, копії малярських і графічних творів, скульптурні речі та світлини автографів, література щодо Т. Шевченка, преса, присвячена Т. Шевченкові, особисті речі. Свято відкрив професор А. Яковлів, голова Товариства, підкреслюючи значення «Кобзаря» Т. Шевченка в житті українського народу [197, с. 3].

27 лютого 1938 р. відбувся V річний з'їзд Товариства Прихильників Української Господарської Академії, мета його — матеріальна підтримка академії та перетворення її на сталу українську політехніку. А. Яковліва обрали членом товариського суду [47, с. 3].

А. Яковлів був відомим в світі філателістом, у 1921 р. він вперше представив колекцію українських марок у Брюсселі. У 1926 р. у Нью-Йорку, разом з сином Юрієм, отримав нагороди й відзначення за свої українські збірки [84, с. 306].

Таким чином відзначимо, що під час еміграції найбільш плідною є наукова творчість А. Яковліва. Разом з Р. Лащенком і М. Чубатим він став зачинателем української історико-правової науки в діаспорі. Серед українських істориків права першої половини XX ст. А. Яковлів відрізнявся своєю загальноюридичною підготовкою, в той час, коли більшість вчених були швидше істориками, ніж правознавцями.

9–11 травня 1938 р. постановою Ради міністрів уряду УНР в екзилі А. Яковліва було призначено одним із фундаторів Української Могилянсько-Мазепинської академії наук. Професор мав очолити в новому вищому навчальному закладі кафедру суспільних наук, але за об'єктивних обставин, справжнє формування цього навчального закладу не відбулося.

На початок 1939 р. Андрій Яковлів проживав у Празі, столиці ЧСР, займаючи посаду звичайного професора цивільного права і процесу в УВУ і був свідком тогочасних подій, пов'язаних з поділом Чехословаччини.

Мюнхенська змова 29 вересня 1939 р. змусила чеський уряд оголосити мобілізацію війська, яка на думку А. Яковліва, пройшла в зразковому порядку. Також було посилено прикордонні оборонні пункти на півночі і північному заході, а по містах почали навчати населення. Характеризуючи Чехословаччину як державу Андрій Іванович вважає, що це штучно створена держава з чотирьох народів (чехів, словаків, німців, українців), не рахуючи численної мадярської меншості, не була міцна на своєму внутрішньому фронті [74, с. 80]. 3,5 мільйонів німців були приєднані до Чехословаччини без їх згоди, словаки та українці Закарпаття ввійшли в її склад ніби й по своїй волі, але за умови, що будуть користуватися широкою територіальною автономією, але протягом 20-ти років питання не було вирішено.

В 1939 р. Судецькі землі були зайняті німцями, Словаччина проголосила свою державність на чолі з Й. Тисо. Закарпаття теж проголосило свою

державну самостійність в березні 1939 р., але її було захоплено Угорщиною. На території Чехії було створено «Протекторат Богемії і Моравії».

Основною діяльністю А. Яковліва, під час перебування в Празі, був захист українських надбань та досягнень від німців.

Після проголошення «Протекторату Богемії і Моравії» постало питання про збереження навчальних закладів та інших установ та організацій, утворених еміграцією за час існування Чехословаччини. А. Яковлів займався збереженням Музею визвольної боротьби України, який був за своїм характером науково-дослідною, культурно-освітньою установою, відстоював інтереси в гестапо у комісара по справам емігрантів — Гайне та в «Уповноваженого Протектором по завідуванню всіма слов'янськими культурно-освітніми установами в Протекторатi» — професора Зейле. Зусиллями А. Яковліва, тодішнього директора Д. Антоновича та інших патріотів вдалося врятувати Музей визвольної боротьби України, аж до початку 1945 р., коли нещасливою нагодою під час одного нальоту американських літаків на Прагу бомбою було дуже ушкоджено дім Музею, забито при цьому четверо людей (сім'ю воротного сторожа) та поранено співробітників: д-ра С. Сірополка (сина професора Сірополка) та В. Дорошенка, бувшого бібліотекаря НТШ у Львові. Музей мусив припинити свою працю, а решту своїх архівів та збірок перенести до бібліотеки чеського університету [287, с. 88].

В цей період в Празі продовжував діяти УВУ, діяльність якого на перших порах не зазнала особливих змін. Після призначення професора Байера «Уповноважений Протектора по справам слов'янських інституцій» починається втручання у внутрішні справи УВУ. Крім УВУ не були ліквідовані й продовжували свою чинність УТГІ в Подєбрадах, гімназія й дитячий притулок в Моджанах. Навпаки, було ліквідовано Республікансько-Демократичний клуб, Правниче Товариство та припинено чинність усіх політичних партій, крім націоналістів. Німцями була утворена нова установа в Празі, так звана «Українська Установа Довір'я», як філія центральної установи в Берліні, яка була підлеглим органом Гестапо. Установа Довір'я, яка встановила обов'язкову реєстрацію всіх українських емігрантів в Протекторатi, видавала посвідки національної приналежності, що мали значення в німецьких установах. Загальна оцінка української еміграції про Установу Довір'я була негативна й вона залишалась «Установою Довір'я» лише тих, хто її утворив [287, с. 88].

На початку січня 1939 р., А. Яковлів їздив до Варшави й Львова в своїх справах. У Варшаві в нього жила дочка Галина з зятем Олексою Тимошен-

ком. В цей час Голова Українського Наукового Інституту у Варшаві, професор О. Лотоцький і члени інституту виставили його кандидатуру на місце О. Лотоцького. Перебуваючи у Варшаві А. Яковлів прийняв участь в першому засіданні членів недавно утвореної урядом УНР Могилянсько-Мазепинської Академії Наук, членом якої й Генеральним секретарем він був.

З Варшави Андрій Іванович поїхав до Львова, де прийняв участь у засіданні Академії наук під головуванням віце-президента Академії, професора Фещенка-Чопівського, відвідав ще наукове Т-во Шевченка, де бачився з професорами В. Симовичем та В. Дорошенком [287, с. 90].

5 липня 1939 р. новий директор Українського наукового інституту разом з дружиною прибув до Варшави. Праця в Інституті йшла за заведеним порядком, встановленим ще проф. О. Лотоцьким, який був талановитим організатором і не відбирала багато часу [287, с. 90].

Перебуваючи в Польщі, А. Яковлів критикує політику польського уряду напередодні війни. Всюди, в парламенті, на різних зборах, мітингах і в пресі вихвалювали свій уряд, своїх геніальних міністрів, військову головну команду свою, військо. Навіть загрожували німцям, що за тиждень можуть бути в Берліні [287, с. 91].

В цей час Гітлер вів переговори з більшовиками, які й скінчились підписанням 20 серпня 1939 р. союзного договору. Після цього всі вже були переконані, що війна між Польщею й Німеччиною незабаром вибухне, але ніхто не сподівався, що вона прийме такий блискавичний темп та пронесеться над Польщею, як той всенищівний ураган.

Польща до війни не була готова. В кінці серпня німецьке військо зайняло Данціг, а на світанку 1 вересня 1939 р. розпочався наступ на всьому фронті. Ранком того ж дня німецькі літаки були над Варшавою. Бомбардування німецької авіації А. Яковлів разом з дружиною, дочкою Галиною та її чоловіком перечікував в будинку Українського наукового інституту. Під час нальотів було зруйновано музей і бібліотеку Красінських, де була нагромаджена величезна маса матеріалів, пов'язаних з українською історією [195, с. 1].

Наприкінці вересня 1939 р. німецькі війська увійшли в Варшаву, потім прибув і Гітлер з головною командою, було організовано парад, влада перейшла до рук німецького губернатора та його органів. Перед А. Яковлівим знову постало питання про діяльність Українського наукового інституту в умовах німецької окупації. Інститут формально був польською державною установою під відомством міністерства освіти. Незабаром Інститут

відвідали військові німці й запечатали його, а його роботу припинили. А через день до Інституту з'явились агенти гестапо, які вилучили документи й архів, бібліотеку (10 000 томів) з інвентарем її, архів Лесі Українки, куплений професором О. Лотоцьким для Інституту, взяли по чотири примірника видань Інституту, збірку портретів українських діячів, що зібрав О. Лотоцький, та й вивезли, сказавши, що везуть того ж дня до Берліну [287, с. 96].

Німці не дали письмового розпорядження про закриття Інституту, але створили умови, які не давали можливості його роботи. До того ж не було матеріальних засобів через втечу польського уряду. Інститут не встиг одержати субвенції на три місяці наперед, як, наприклад, університет та інші польські школи й наукові установи. За таких обставин, на нараді з керівниками Інституту було вирішено роздати решту грошей, що була ще в касі, вважати Інститут закритим, а працівникам дати відпустку. А. Яковлів вирішив повернутись до Праги [287, с. 97].

У грудні 1939 р. А. Яковлів повертається до Праги з метою працевлаштування в УВУ, але на місці взнає про звільнення з посади звичайного професора, розпорядження про що видав самовільно професор О. Мицюк, який тоді виконував обов'язки голови Кураторії, установи, яка, за статутом, відала лише фінансовими справами УВУ. Мотивом для звільнення О. Мицюк взяв факт, що А. Яковлів, нібито, без відома й дозволу Кураторії покинув УВУ, щоб прийняти іншу посаду — Директора Українського наукового інституту у Варшаві. А. Яковлів надав документальні докази, які підтверджували неправомірність дій О. Мицика, який не тільки перевищив свої повноваження, як виконуючий обов'язки голови Кураторії, але й — видав наказ про звільнення сам, персонально, не доповівши про це Президії Кураторії. Враховуючи докази факультетська рада професорів і Сенат УВУ негайно ж винесли одноголосні постанови про ануляцію постанови О. Мицюка та про виділення А. Яковліву кафедри цивільного права і процесу [287, с. 99].

На академічний 1943/44 рік було обрано ректором професора О. Колессу, а проректором обрали А. Яковліва. 20 квітня 1944 р. Д. Дорошенко, обраний деканом історико-філологічного факультету та проректор звернулися до ректора з листом, у якому пропонувалося запросити до УВУ професорів-емігрантів О. Оглоблина та Н. Полонську-Василенко, які могли викладати навчальні курси «З історії економічного життя України XVIII — першої половини XIX ст.» і «Запоріжжя у XVIII ст.». Проте цей задум не вдалося здійснити.

На наступний академічний рік 1944/45 загальні збори професорів вибрали на ректора А. Яковліва, проректором — професора Д. Дорошенка. Але наступ радянських військ та поява агентів НКВС були великою небезпекою як для УВУ, так і для його персонального складу і для всієї старої й нової української еміграції. Радянська дипломатична місія в Празі мала детальний список усіх старих політичних емігрантів 1920–23 рр. За такої загрозливої ситуації А. Яковлів скликав засідання Сенату 16 квітня 1945 р. Сенат, з огляду на загрозливі події, що мали відбутися, виніс постанову про закінчення зимового семестру 20 квітня 1945 р., про надання усім професорам, доцентам, асистентам та персоналові УВУ безтермінової відпустки з виплатою платні наперед за три місяці та грошової допомоги на подорож тим, хто її потребуватиме. Вирішено було передати свої службові повноваження А. Волошинові, тодішньому професору педагогіки, почесному докторові Університету, який залишався в Празі [329, с. 29]. Концепція Волошина виявилася ілюзорною і його самого було заарештовано і він невдовзі загинув у тюрмі. УВУ було ліквідовано, його майно знищено чи розграбовано, [65, с. 230], більша частина професорів була репресована.

А. Яковлів вирішив залишити Прагу та виїхати до Баварії, яка була зайнята американською армією. Хвора дружина не могла їхати, боячись, що не витримає тяжкої подорожі й вирішила лишитись в Празі разом з дочкою. Під час подорожі у А. Яковліва було викрадено чемодан в якому він, між іншими речами, віз колекцію поштових марок, вартістю щонайменше сто тисяч чеських корон. Колекцію професор вважав закордонною валютою, на яку мав жити на чужині [287, с. 103].

Американські війська зустрів в місті Плятинг. Під час захоплення міста американцями А. Яковлів був злегка поранений, також загострилися старі хвороби. Лікар, росіянка з німецького шпиталю Червоного Хреста почала лікування ін'єкціями і йому стало краще.

В цей період в Плятинґу помер колишній гетьман П. Скоропадський. Разом з дочкою та її нянею вони їхали з Берліну та попали під обстріл американської авіації 16 квітня 1945 р., П. Скоропадський отримав незначні поранення, які не були смертельні [287, с. 105]. Помер колишній гетьман в шпиталі монастиря Метен 26 квітня. Пізніше його прах було перевезено родиною до Оберстсдорфа, де знаходяться всі поховання родини Скоропадських, яка перебувала на еміграції.

В липні 1945 р. командування третьої американської армії дозволило відкрити інститут в Регенсбурзі в якому мали працювати всі професори й доценти УТГІ, а також обіцяли роботу А. Яковліву, який переїхав до Регенсбургу 27 липня 1945 р. 10 серпня 1945 р. дочка Галина, з чоловіком, Олександром Тимошенком знайшла батька в Регенсбурзі [287, с. 105].

Перебуваючи в Плятингу, А. Яковлів передав листа до сина Юрія, що проживав в Бельгії зі своєю родиною. Юрій отримав дозвіл на переїзд батька в міністерстві закордонних справ. Дочка погодилась відвезти старого й хворого А. Яковліва до Бельгії. 10 вересня 1945 р. А. Яковлів, після 5-ти місячного скитання по Німеччині, згадував, — « вечеряв у сина й спав в доброму ліжку» [287, с. 105]. Але це був не останній переїзд на чужині.

Ініціаторами створення інституту в Регенсбурзі були представники Українського Технічно-Господарського Інституту. Професор Б. Іваницький, професор А. Яковлів і інженер Г. Денисенко підготували окремі записки про культурно-освітню і наукову працю в умовах нової повоєнної еміграції. Професор Б. Іваницький пропонував створити Українську Наукову Раду (Українську Академію), яка опрацювала б загальний план наукової і шкільної діяльності. Основою мали стати як українські професори високих шкіл, так і іноземні. Проект включав утворення української бібліотеки й Українського Музею. Організація наукової праці і підготовки нових наукових кадрів, розбудова українського шкільництва стояли в центрі цього проекту. Професор А. Яковлів у своїй доповіді пропонував відновлення УАК, що був заснований в Празі у 1924 р. для співпраці в Лізі Націй і припинив свою діяльність в 1938 р. Комітет виконував роль координаційного центру українських наукових установ до 1938 р. УАК мав також репрезентувати українську науку і культуру на міжнародному форумі [22, с. 63–64].

У Регенсбурзі, 26 листопада 1945 р., за дозволом американської окупаційної влади, відновив діяльність подєбрадський УТГІ. Навчання проводилося на п'ятьох факультетах: економічному, інженерному, лісовому, ветеринарному та фармацевтичному. До 1952 р. в УТГІ навчалося близько 1200 студентів. А. Яковлів викладав в УТГІ і в цей період видав курси лекцій «Цивільне право», «Цивільний процес», «Торговельне право».

Як визначний громадсько-політичний діяч, А. Яковлів певний період часу був міністром юстиції українського екзильного уряду (Державний Центр Української Народної Республіки) та короткочасно виконував обов'язки його Голови (1944–1945 рр.) [126, с. 60].

1 грудня 1947 р. А. Яковліву було присвоєно звання почесного доктора УВУ [329, с. 506].

У 1952 р. А. Яковлів переїхав до США. А. Ветухів описав його життя: «жив в передмісті Нью-Йорку і коло будинку мав маленький садок у якому працював сам — плекав квіти, що нагадували йому Україну — соняшники і «кручені паничі». Він багато і з великою любов'ю говорив про Україну, до останніх днів не втрачав віри, що повернеться на батьківщину. Любив згадувати минуле і, маючи прекрасну пам'ять, розповідав малознані епізоди з життя 80–90-х років» [20, с. 2].

Професори УТГІ, які переселилися до Америки, в 1951 р. заснували «Український технічний інститут в Нью-Йорку», який продовжував традиції УТГІ, в якому А. Яковлів був професором [22, с. 63–64].

А. Яковлів виконував обов'язки Голови секції Української академії мистецтв і наук в США [27, с. 296].

Вчений, будучи дійсним членом НТШ, продовжив роботу в Товаристві і в межах його видань з'явилася одна з найважливіших праць, а саме «Український кодекс 1743 р.» [95, с. 2].

В Америці А. Яковлів включився в роботу еміграційних організацій. Як дійсний член УВАН Андрій Іванович приймав участь у наукових засіданнях, де він виступав з публічними лекціями. Публікувався в журналі «Анали УВАН». В 1954 р. вийшла його книжка «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.» [20, с. 2].

В 1949 р. було створене Товариство Українських правників в США, до якого входили українські юристи США, або колишні за фахом юристи, які в умовах еміграції не могли займатися професією. В 1955 р. Товариство Українських правників підготувало до друку перший «Правничий вісник», в якому публікувалася стаття А. Яковліва «П. н. Князь О. А. Безбородько та його «Записка» з 1799 р. про потреби Російської імперії.»

9 серпня 1952 р. в приміщенні УВАН у США, в Нью-Йорку, відбулася товариська зустріч членів УВАН у США з заслуженим українським науковим, громадським і політичним діячем, членом УВАН, колишнім ректором УВУ у Празі, професором Андрієм Івановичем Яковлівим, який прибув з Європи.

В товариській зустрічі приймало участь понад 30 членів УВАН. Цікавою і зворушливою картиною була зустріч майже восьмидесятилітнього Андрія Івановича зі своїми давніми колегами по праці, з якими він не бачився

багато років, як то з професором І. Кабачковим, професором Л. Чикаленком та іншими.

В 1952 р. УВАН у США урочисто відзначала ювілей Андрія Івановича, під час якого він був бадьорий і повний планів та задумів, які за два останніх роки він здійснив [20, с. 2]. 2 травня 1954 р. в приміщенні Літературно — Мистецького Клубу в Нью-Йорку, на Пленарній Конференції УВАН у США відбулась доповідь професора А. Яковліва «Договір Богдана Хмельницького 1954 р.» про Переяславський договір [43, с. 4].

Професор А. Яковлів на початку доповіді зауважив, що Переяславський договір на багато років обумовив взаємини України з сусідами, тому він притягує особливу увагу і українців, і ворожих Україні кіл. В Радянській Україні цей договір і обставини його укладання фальшують, або замовчують.

М. Ветухів згадував, що Андрій Іванович працював до останніх днів, зберігаючи енергію, працездатність та ясність думки, зібравши чимало матеріалів про Переяславську угоду. Показував документи з історії українського права. Цікавився історією українського права, історією українських міст і, зокрема, історією свого рідного Чигирина [20, с. 2]. В грудні 1954 р. Календар «Свободи» за 1955-й р. надрукував статтю А. Яковліва «Чигирин колись і тепер», в якій він подавав історію свого рідного міста [315]. Професор Яковлів був завжди привітний, лагідний, товариський, дуже працьовитий. За 2–3 дні до смерті питав про коректуру статей, що їх мали надрукувати. Це був великий син України, представник найкращої частини української інтелігенції. Життєпис його є, власне, свідченням невтомної боротьби, незламного прагнення здійснити ідею, якій був відданий з юнацьких років — ідею української державності. За цю ідею боровся на ниві науки і політики [20, с. 2].

Помер видатний український історик, юрист, державний діяч, дипломат 14 травня 1955 р. Похований на цвинтарі УАПЦ «Саут-Баунд-Брук» (Нью-Джерсі, США).

Висновки до другого розділу

1. Політико-правові погляди А. Яковліва почали складатися з дитинства під час навчання в початковій школі в Черкасах(1886–1890 рр.), Київській духовній семінарії (1890–1894 рр.), Дерптському (Тартуському) уні-

верситеті (1898–1902 рр.), університеті св. Володимира в Києві (1904 р.). Значний вплив на становлення національного світогляду мала участь в Дорпатській українській студентській громаді, стажування у Варшаві, ранні праці А. Яковліва, участь у діяльності київської «Просвіти».

Формуванню правових поглядів сприяла юридична практика на державній службі у Київській казенній палаті, Київській міській управі, Київській колегії адвокатів, викладання основ права і законодавства в 1-й Київській комерційній школі.

2. Лютнева революція 1917 р. активізувала політичну діяльність А. Яковліва, він став фундатором Товариства українських адвокатів, Українського правничого товариства, взяв участь у Всеукраїнському конгресі, був обраний до Української Центральної Ради, був членом Радикально- демократичної партії (Партії соціалістів-федералістів), взяв участь в українському правничому з'їзді 13–14 червня 1917 р.

В березні 1918 р. А. Яковлів став директором канцелярії УНР, очолював кодифікаційний відділ, який здійснював систематизацію законодавства УЦР, приймав участь в організації Генерального Суду.

Після підписання Берестейського договору постало питання про створення дипломатичних представництв УНР, і А. Яковліва призначили послом до Австро-Угорщини, 13 липня 1918 р. призначений директором Департамаенту чужоземних зносин, а з січня 1919 р. — Головою Надзвичайної Дипломатичної Місії у Бельгії та Голландії.

3. Перебуваючи в еміграції, А. Яковлів займається викладацькою, науковою і громадською діяльністю.

А. Яковлів займався науково-педагоічною діяльністю в Українському Вільному Університеті в Празі та Українській Господарській академії в Подебрадах. На 1930–1931 навчальний рік А. Яковліва було обрано ректором. А. Яковлів брав активну участь у створенні і розбудові еміграційних осередків.

У 1952 р. А. Яковлів переїхав до США і, не дивлячись на похилий вік, включився в роботу еміграційних організацій: Української Вільної Академії Наук, Товариства Українських правників, Українського Технічного інститут в Нью-Йорку, Української академії мистецтв і наук в США, публікувався в американських виданнях.

Розділ 3
НАУКОВА СПАДЩИНА А. ЯКОВЛІВА

3.1. Характеристика джерел українського права А. Яковлівим

А. Яковлів велику кількість наукових робіт присвятив аналізу, історії створення та застосування на практиці джерел українського права. Ним були написані монографії, статті в періодичних виданнях. Історик українського права подає класифікацію джерел права.

За своєю формою пам'ятки українського права поділяються на: символічні, усні, рукописні, і духовні. У формі усних переказів (преданій, старовини, пошлини), правних народних приказок і в формі символів дійшли до нас норми народного звичаєвого права. У формі рукописній дійшли пам'ятки законодавчої й судової чинності органів державної і судової влади; невелика кількість пам'яток дійшла в друкованій формі.

За своїм змістом пам'ятки українського права поділяються на офіційні і неофіційні збірки законів, різні акти державної влади, судові акти різного роду та їх збірки, збірки актів чинності адміністративної влади, громадських органів і т. п. За другорядні джерела права служать історичні пам'ятки взагалі, як літописи, приватно-правові акти тощо [236, с. 633].

Характерною особливістю українського звичаєвого права є його різноманітна яскрава обрядовість, надто багата в царині процесуального права, що вимагає найбільшої активної чинності. Майже не існує процесуального акту чи інституту, які б не мали свого питомого обряду-символу. Здавна встановлені, ці обряди незмінно й точно у всіх деталях виконуються протягом віків.

На думку А. Яковліва, правові звичаї українського народу виникли ще до доби Київської Русі. В первісному періоді правного життя єдиним правотворчим джерелом був сам народ, що встановлював обов'язкові правила життя й поводження для підтримання правопорядку. Первісні

правні норми постають шляхом проголошення їх чільними представниками народу у принагідних випадках, головним чином, при вирішені спорів між членами певних відносин, і визнання їх усім народом за правила слушні, доцільні, що містять у собі життєву справедливість — «правду», яким усі згодні коритися й додержуватися на майбутнє. Так постає перша норма звичаєвого права, що потім застосовується до всіх випадків, подібних до первісного, вже вирішеного, і такою практикою життя набувають обов'язкової сили норми закону [236, с. 633].

Першою збіркою звичаєвого права є «Руська Правда», яка використовувалась в Литовсько-Руській державі. Норми давнього звичаєвого права були присутні в змісті Литовського статуту, а також властиві правовим нормам Війська Запорізького [296, с. 231].

А. Яковлів називає «Руську Правду» збіркою норм звичаєвого права та князівських уставів, складеною в XI—XII ст. [296, с. 225]. Зібрані в «Руській Правді» норми, вважає А. Яковлів, свідчать про те, що вона мала чисто практичні цілі — дати можливість суддям справедливо вирішувати справи на підставі діючого права, а сторонам — боронити свої права на суді. Про те, що «Руська Правда» вживалася в судах, свідчить велика кількість списків її, чого б не було, коли б «Руську Правду» складали, щоб лише зберегти давнє українське право для прийдешніх поколінь. А спосіб складання «Руської Правди» в різних редакціях і доповнення первісного тексту додатковими частинами в хронологічному порядку з безперечністю свідчать за те, що при практичному вживанні короткої редакції в ній виявились прогалини, недостача норм, які поступово й заповнювалися пізніше додатками й редакціями протягом двох-трьох сторіч (як це пізніше сталося з Литовським Статутом 1529 р.) [236, с. 633].

«Руська Правда», на думку професора, є найповнішою і найважливішою історичною пам'яткою найдавнішого звичаєвого права нашого народу. Крім звичаєвого права, в ній зібрано також і «княжі устави». Але вони і змістом, і формою, і способом вислову та оголошення ближче стоять до звичаєвого права, ніж до писаного права, А. Яковлів припускає, що «княжі укази» з'явилися вперше в усній формі. Тому, на його думку, «Руську Правду» можна вважати за збірку звичаєвого права [236, с. 634].

Як і в аналогічних західноєвропейських збірках — «правдах» (Lex Salica, Lex Ripuaria), в «Руській Правді», на думку А. Яковліва, над судовими вироками конкретного змісту переважають суто формалістичні та

символічні процесуальні правила (хоч маються також і норми звичаєвого права давнішого походження, які вже втратили конкретний зміст судових вироків). Право публічне й карне не відділені ще від права приватного, цивільного, але вже помітне звільнення індивіду з-під опіки суспільних зв'язків, його індивідуальна діяльність в значній мірі відбилася на нормах цивільного права [296, с. 224–225]. В «Руській Правді» знаходимо цивільні норми, що торкаються права речового, родинного, опіки, спадкового права, зобов'язань; порівняно значно розвинуті інститути торговельного права, торговельного кредиту тощо. А. Яковлів вважає, що процесуальне право «Руської Правди» містить багато примітивних норм первісного судочинства, в тому числі найдавнішу норму про управнення інституту кривавої помсти; маються також норми, з яких пізніше розвинулося копне судочинство. Норми «Руської Правди» мають деякі спільні риси з нормами старогерманського й римо-візантійського права (наприклад, норми про криваву помсту, «виру» (Wergeld), розшук крадених речей — «свод», судочинство й т. і.) [296, с. 224–225].

На думку А. Яковліва «Руську правду» склав невідомий автор, великий знавець тодішнього права не лише українського а й чужого; вона не мала характеру офіційного кодексу, але безперечно містила в собі норми діючого права [296, с. 225].

Вчений дослідив, що в період Литовсько-Польської доби, українці намагалися зберегти свої звичаї. Жителі Черкас та Канева виступили за збереження «своїх старовинних звичаїв та проти нововведень». Спочатку вони зверталися з скаргами до великого князя, потім відстоювали старину за допомогою зброї [201].

На думку А. Яковліва, за козацької доби звичаєве право виявило себе в самій державній організації та в чинності органів, створених на основах звичаєвого права. Держава та її органи і були пам'ятками звичаєвого права цієї доби. Професор вважає, що «важливу роль відіграло за цієї доби звичаєве право і в українському судовому праві, як процесовому, так і матеріальному, цивільному й карному. В судовому процесі воно виявилося в різних символічних обрядах, в домінуючій ролі в процесі ушкодженого, в публічності суду й карання, в участі громадянства в суді. В матеріальному праві воно виявилося в застосуванні судом норм звичаєвого права, часом і проти або на заміну писаного закону. Пам'ятками чинності звичаєвого права є судові акти та декрети різних судів Козацької держави» [236, с. 635].

Ще за часів Київської Русі на основі звичаїв почав формуватися судовий процес, який проявив себе за часів Гетьманщини, пов'язаний з діяльністю копних судів.

У статті «До питання про ґенезу копних судів XVI—XVIII вв. на Україні» вчений вивчив походження копних судів, визначив їх зв'язок з додержавними общинними судами, довів, що їх практика сформувала перші українські процесуальні правові норми. Він вказує період виникнення копних судів — це кінець XV ст. і до кінця XVIII ст.

Стаття «Околиці (округи) копних судів XVI—XVIII вв. на Україні» дає відповідь на питання про організацію територіальної підсудності копних судів, про місця проведення засідань копних судів, розкриває поняття «копної околиці». Він стверджував, що: «територія, на яку поширювалась чинність, «присуд» копного суду, так звана «копна околиця», відігравала важливу роль в копному процесі, адже вона «... не тільки встановлювала компетенцію копного суду з точки погляду осіб і території ..., але разом з тим встановлювала і склад копного зібрання, копного суду» [268, с. 19].

Однією з форм закріплення в народній пам'яті норм звичаєвого права є обряди-символи, судові формули та народні приказки. Обряди-символи виявляли звичаєве право у формі чину, дії, а форми й приказки — у словесній формі.

Обряди-символи використовувалися в процесуальному українському праві. Ініціативна роль у процесі належала скривдженому, ушкодженому позовникові. Скривджена особа сама розпочинала процес, проводила слідство й ставала перед судом із готовим обвинуваченням, із позваним-винним, якого приводила на суд, з доказами, свідками й т.д. Роль суду обмежувалася тільки проголошенням санкцій та наданням кари. Такому характеру давнього процесу відповідали процесуальні акти й інститути, утворені звичаєвим правом: гонення слідом, свод, сочення, заклик на торгу, рота-присяга, лице. Всі ці акти супроводжувалися різноманітними обрядами-символами [296, с. 231–232].

Обряд «гонення сліду» полягав в тому, що скривджений в першу чергу розшукував сліди, що залишив злочинець, потім розшукував свідків, близьких сусідів і сторонніх людей і йшли, куди вів слід. Коли слід приводив до якогось господарства, власник повинен був зняти з себе підозру, вказати винного, або його «слід». Якщо власник відмовлявся одвести слід, на того падала презумпція вини й ушкоджений мав право шукати крадені

речі, якщо знаходив їх, звертався разом з свідками до суду. Коли слід приводив до чужого села, тоді скривджений і свідки вимагали видати винного. Якщо село відмовлялося, платило винагороду ушкодженому й князеві або суду.

Обряд «своду» був подібним до обряду «гонення сліду». Скривджений разом зі свідками шукав вкрадену річ в добросовісних набувачів. Ведення своду припинялося на третьому власнику, який повинен був річ повернути без заперечень і відшкодування, але отримував право шукати особу яка заподіяла шкоду по сводах.

Обряд «лице» полягав в тому, що потерпілий вказував на особливі прикмети крадених тварин, тілесні пошкодження.

В українському процесі здавна вживався особливий спосіб доказу у формі закладу.

Акт присяги в процесі також мав свої обряди. Одна сторона погоджувалася присягти в церкві, а друга сторона «вела до присяги». З цих часів і до тепер зберігся термін «приводити до присяги».

«Поволання» — обряд, який використовувався в кримінальних справах, полягав в оприлюдненні злочинця різними способами (приковували вбивцю до труни вбитого і залишали до похорону, прилюдне осміяння, вішання на шию крадених речей та інші).

Використання обрядів-символів свідчить про використання звичаєвого права, про публічність права, участь у правовому процесі широких кіл населення, а не тільки заінтересованих осіб. Сторони під час судового процесу користувалися звичаєвим правом під час досудового слідства, збираючи докази, так як роль суду в українському процесі була зведена до мінімуму, до контролю виконання процесуальних правил та обрядів та отримання платні.

Учасники процесу протягом довгого часу використовували стислі правові звичаєві норми, які стали народними приказками. А. Яковлів наводить такі приказки: «холопу на правду не вилазити» (невільна людина не може бути свідком); «в холопі і в робі віри нетуть» (за них не платять віри); «кожний винний не отказуєть у праве» (то значить, що хто почуває свою вину, той ухиляється від суду); «што судді межи ними найдуть, того мають терпіти» (формула обов'язковості судового вироку); «всі за одного, один за всіх», «хто став у ряду, держи й біду», «не взявшись за невинного, не будеш мати винного», «кожному шкода не мила» (містять у собі

принципи копного суду: кругову поруку, участь у розшуку злочинця) [296, с. 235–236].

Обряди — символи, судові формули, народні приказки — це способи закріплення в народній пам'яті норм звичаєвого права, яке було утворене минулими поколіннями та мають вплив на виникнення нових норм права.

Отже, уявлення про українське звичаєве право, як про основне джерело права, є однією з центральних історико-правових ідей А. Яковліва. Дослідник розглядає звичаєве процесуальне право, розвиток копних судів в Україні, вплив звичаєвого права на кримінальне право.

Важливе значення для розвитку місцевого самоврядування в Україні мало магдебурзьке право, яке почало поширюватися з середини XIV ст. і передбачало надання містам місцевого самоуправління, на зразок управління німецьким містом Магдебургом. Це питання є предметом досліджень історика права.

В XV ст. великі князі литовські за прикладом польських королів почали надавати городам привілеї на самоуправу на німецькім праві (магдебурзькім), унаслідок чого змінився давній характер українських городів: вони перетворилися в «міста», а населення їх — у «міщан», що користувалися правом міської самоуправи, мали свій суд, своє право [296, с. 226].

А. Яковлів вважає, що запровадження магдебурзького права пожвавило міське життя: пільги та привілеї сприяли розвитку ремесел й торгівлі, привернули до міст, тільки-но заснованих або спустошених набігами татар, нових мешканців тощо [58, с. 103].

Усі міста України, що володіли магдебурзьким правом, А. Яковлів, поділив на три групи. До першої групи зараховували міста з так званим повним магдебурзьким правом (Львів, Камянець-Подільський, Київ), що мали самоврядування на основі 2 колегій: міська рада у складі радників і бургомістрів, що виконували в основному адміністративні функції, та війт і лавники, що здійснювали судові функції. До другої групи міст відносились міста з неповним магдебурзьким правом — де діяла спільна колегія з бургомістрами, радниками, війтом і лавниками, що виконували адміністративні та судові функції. Міста неповного магдебурзького права склали основну кількість міст України, що володіли магдебурзьким правом. Третю групу міст складали приватновласницькі міста, які формально мали органи міського самоврядування, аналогічні до міст із неповним магдебурзьким правом, але у своїй діяльності перебували під цілковитим контролем власника

чи його представника. Міста з неповним магдебурзьким правом також поділяли на міста, в яких посада війта належала місту, та міста, в яких війтівство належало іншим особам — старості, або спадковому війту [120, с. 34].

У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» або Кодекс 1743 р. серед джерел магдебурзького права згадується у праці львівського синдика Павела Щербича «Speculum Saxonum albo prawo saskie y Magdeburskie» та «Jus Municipale to jest prawo miejskie Magdebuski», Павела Кушевича «Prawo chelminskiego poprawionego z laznskiego jeryka na przetlumacrenego», артоломія Гроїцького «Porzadek sadow i spraw miejskich prawa magdeburskiego w Kokonie Polskie», «Artykuly Prawa Magdeburskiego ktore zawie Speculum Saxonum», «Ten Postepek wybran, jest z Praw Cesarskich», «Tytuly Prawa Magdeburskiego z Porzadku», «Obrona sirot i wdow», Бенедикта Карпцева «Processur juris», «Definitiones Forenses», «Practica rerum criminalium», Миколая Яскера «Juris Provincialis guod Speculum Saxonum ulgo moneupatus Libri tres», «Juris Municipalis Magdeburgensis», «Promptuarium Juris Provincialis», Яна Кірштейна Церизина «Enchiridion aliquot Locarum Commonium» та ін. Крім безпосередніх джерел магдебурзького права, використаних у процесі складання «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., низка норм магдебурзького права увійшла до Кодексу 1743 року через Литовський Статут 1588 р. Серед коротких цитат, на які посилались автори Кодексу 1743 року (повний їх зміст було втрачено), основну частину становили джерела магдебурзького права. 3-поміж 3031 цитати 1580 містять посилання на джерела магдебурзького права, 1006 — на Литовський статут і 445 на нормативно-правові акти Гетьманщини та українське звичаєве право [305, с. 66]. Серед книг магдебурзького права найбільше цитат — 526 — взято із «Speculum Saxonum» та 207 — «Jus Municipale» П. Щербича. Іншу групу джерел становлять праці Б. Ґроїцького, з яких використано 645 цитат. З праці П. Кушевича «Prawo chelminskiego poprawionego z laznskiego jeryka na przetlumacrenego» — 175 цитат та 35 цитат з «Enchiridion aliquot Locarum Commonium» Яна Кірштейна-Церизина [301, с. 67].

А. Яковлів першим із дослідників звернув увагу на те, що німецьке магдебурзьке право на різних українських територіях відігравало неоднакову роль. Якщо на західних землях воно відігравало роль цивільного права, то на Лівобережжі і в українській Козацькій державі XVII і XVIII ст. воно мало силу загального закону нарівні з Литовським статутом.

Учений стверджує, що завдяки магдебурзькому праву українські міста перетворилися на міста західноєвропейського типу. Міське населення встановило міцні зв'язки з європейськими культурними центрами і європеїзувалося само до такої міри, що українців скрізь в Європі трактували як членів міських споріднених громад, рівноправних із власними.

А. Яковлів є одним з найвизначніших вчених, який вивчав вплив магдебурзького права на місцеве самоврядування українських міст. А. Яковлів позитивно оцінює поширення магдебурзького права в Україні, яке сприяло розвитку міст, ремесел і торгівлі, українського права.

Вчений займався дослідженням історії кодифікації українського права, зокрема ««Українського кодексу 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ». В 1949 р. вийшла монографія «Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ» [301].

Що ж до роботи А. Яковліва над даною проблематикою, то Т. Гошко відмітила її етапність. Першим кроком стала постановка проблеми, чому проект кодексу «Прав, по которым судится малороссийский народ» не був офіційно затверджений [28, с. 365]. В першому розділі А. Яковлів дає короткий огляд літератури, аналізує праці О. Кістяківського, І. Теличенка, Є. Слабченка, М. Василенка, О. Малиновського, М. Товстоліса, М. Чубатого, з даної проблеми.

А. Яковлів вказує причини, чому Кодекс 1743 р. не дістав офіційної санкції. На його думку, це сталося з двох причин: через навмисне недбайливе відношення російського уряду та через опозицію певного кола українських патріотів, що працювали в Комісії, а пізніше охопила українські правлячі кола, проти зміни Литовського Статуту, як «фундаментального права», «новим правом», де в чому відмінним, а також, через недовіри до царського уряду та до його наказу запровадити в Україні нові закони [301, с. 14].

Після закінчення кодексу силами українських правників ніхто з українського боку не рекламував його затвердження, а коли кодекс було повернуто Сенатом, для перегляду, то старшинська рада відмовилась переглядати, та прохала залишити непорушним по давньому Литовський Статут і правові книги магдебурзького права. Таким чином, кодекс не здобув затвердження не тому, що про нього «навмисно забув Сенат», а тому, що його відкинув гетьманський уряд в згоді з Старшинською Радою з мотивів національно-політичного характеру. Внаслідок цього Статут і магдебурзьке

право залишалось як основне джерело права й після скасування автономії України й системи статутових судів. На початку XIX ст. Литовський статут став єдиним джерелом права, замінивши собою правні книги Магдебурзького права в магістратських судах, і був чинним в Україні включно до 1842 р., коли був замінений російським Зводом Законів. Причому, деякі норми Литовського Статуту, що стосувалися родинного й спадкового права, були рециповані X-м томом російського Зводу Законів (Цивільний кодекс), як партикулярне право для населення Чернігівської та Полтавської губерній (приблизно територія колишньої Гетьманщини) і були діючим законом аж до введення в Україні радянського Цивільного кодексу [221, с. 77–78].

В своїй монографії «Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ» А. Яковлів здійснює аналіз досліджень з даної проблеми, встановлює обставини створення кодексу та розглядає його джерела, також аналізує його зміст та подає зразки тексту договору (54 додатки). Виклад змісту Кодексу вчений розглядає за такою системою: 1) ввідний закон до Кодексу, 2) державне право, 3) адміністративне право, 4) цивільне право, 5) карне право, 6) судовий устрій та процесуальне право [305, с. 111]. Присвячує свою працю творцям Кодексу — 49 членам Кодифікаційної Комісії, видатним правникам XVIII ст. [305, с. 5], імена яких подає в окремому додатку [301, с. 182].

Основними джерелами Кодексу 1743 р., на думку А. Яковліва були: Литовський статут, «Саксонське зерцало», магдебурзьке право.

«Статут великого княжества Литовського, або коротко — «Литовський Статут» — це кодекс законів, що були чинними в Литовській потім Литовсько-Польській державі. Вперше був складений та набрав законної сили 1529 р., так званий «Старий Статут», що був чинний до 1566 р., коли був ухвалений новий, другий Статут, що називався «Волинським», бо був призначений, між іншим, для вжитку на Волині. Третій Статут затверджено 1587 р. і він набрав обов'язкової сили 1588 р. на території Литовської держави, в тому числі і на українських землях, що після Люблінської унії 1569 р. були інкорпоровані Польщею. А. Яковлів підкреслює, що — «усі три редакції Статуту були написані на тодішній офіційній мові «руській», яка найближче стояла до тогочасної української літературної мови» [301, с. 36]. На думку професора українського права, виданням Литовського Статуту завершено попередній процес уніфікації різних правових систем давніх

руських земель з національним литовським правом. Замість різноманітного місцевого права: Волинського, Київського, тощо, вперше утворено загальне, «посполите» право, для всіх частин Литовської держави. В цьому об'єднаному праві значну частину займали давні українські звичаєві норми, стверджені земськими привілеями, що ще в XII ст. були зафіксовані в «Руській Правді», та процесуальні звичаї українських народних (копних) судів [301, с. 37]. Тому, підкреслює А. Яковлів, Литовський Статут був такий близький до правосвідомості українського народу й був прийнятий в Україні, як «своє власне національне право» [301, с. 37].

Оцінюючи Литовський Статут, як основне джерело Кодексу ««Права, по которым судится малороссийский народ», історик права звертає увагу на те, що на другу та третю редакції значний вплив мало іноземне право. В першу чергу, відмічає вплив польського права, особливо в редакції 1566 р., завдяки тому, що 1564 р. в Литві була введена польська система шляхетських судів (земських, гродських та підкоморських). Певний вплив польське право мало на норми карного права Статуту. В останній редакції Статуту видно впливи римського права, які були не безпосередні, а опосередковані через німецьке право та його глоси [301, с. 39].

Що ж стосується німецького права, то воно теж мало вплив на Статут, як безпосередньо так і опосередковано в цивільному праві і особливо — в карному праві. Запозиченню німецького права сприяли особи, що були покликані до комісії зі складання Статуту 1588 р., серед яких були знавці канонічного й міського магдебурзького права, як, наприклад, голова комісії — віленський єпископ Валеріян Протасевич, та видатний знавець магдебурзького права, королівський секретар і віленський війт, доктор обох прав Августин Ротунд-Мелетський [301, с. 39]. На думку А. Яковліва, запозичення кодифікаторами Литовського Статуту норм німецького права, сприяло його впливу на норми Кодексу 1743 р. [301, с. 39].

Джерела німецького права, що їх використала Комісія при складанні Кодексу, дослідник поділяє на три групи: до першої належать джерела, що були названі в царських указах, як «права Магдебургскіе и Саксонскіе», які Комісія назвала «Зерцалом Саксонским», «съ приложенными при немъ особливо артикулами правъ: Магдебургскаго или гражданскаго (то б то городського) и Хельминскаго» та «Порядок». До другої групи належать джерела, які Комісія використовувала й цитувала під текстом, але про них не згадала в своїх звітах та в передмові до Кодексу. До третьої групи належать

джерела, які Комісія використовувала, але не подала з них цитат [301, с. 40].

А. Яковлів визначає, що джерела німецького права здійснювали вплив на Кодекс в трьох напрямках:

а) запозичення з німецького права надали нормам Кодексу абстрактного характеру, що цілком відповідало прагненням самої Кодифікаційної Комісії;

б) джерела німецького права сприяли збільшенню й поширенню законодавчого матеріалу, що містився в Литовському Статуті, але був уже недостатній для регулювання правового життя в Україні XVIII ст.; особливо це поширення помітне на нормах Кодексу, що стосується цивільного та, почасти, й карного права;

в) також доводиться відзначити негативний вплив німецького права на Кодекс, а саме — карного кодексу Карла V. На підставі цього джерела Комісія значно розширила матеріальну частину карного права, було збільшено кількість видів злочинів і посилено покарання за злочини, також було запозичено покарання, які не відповідали вже правосвідомості українського громадянства та внесено в Кодекс спосіб допиту «під муками» [301, с. 110].

Крім Литовського Статуту й німецького права, Кодифікаційна Комісія використовувала також і українські джерела.

До цієї групи джерел в першу чергу потрібно віднести українське звичаєве право. Комісія визнала за звичаєвим правом силу закону неписаного, яким суди мають керуватися при вирішені спорів у тих випадках, коли в писаному законі відсутні відповідні норми [301, с. 50].

На думку А. Яковліва, звичаєве право відігравало також немалу й своєрідну роль при складанні Кодексу. Як самостійне джерело, звичаєве право було використане Комісією, в переважній більшості, при складанні трьох глав Кодексу, але його роль і вплив позначилися на цілому Кодексі. Як джерело, українське звичаєве право було використане Комісією у формі неписаного народного права, або у формі постанов та розпоряджень органів автономної влади, або ж, у формі звичаїв та практики існуючих того часу адміністративних і судових установ української держави. Але основне значення українського звичаєвого права полягало в тому, зазначає дослідник Кодексу, що воно було використане кодифікаторами для зміни, пояснення й доповнення матеріалу, запозиченого з чужих джерел, а головне — для пристосування цього матеріалу до місцевих умов життя й побуту.

Українське звичаєве право було для Комісії засобом, який вона використала для українізації запозичених іноземних законів, воно створило підґрунтя, на якому Комісія збудувала свою «Всезбірку прав, по яким судиться український народ» [301, с. 110].

Крім звичаєвого права, Комісія використовувала, як джерела до Кодексу:

а) гетьманське законодавство: гетьманські універсали, інструкції, розпорядження;

б) договори українських гетьманів з московськими царями, починаючи з договору Б. Хмельницького з р. 1654 [301, с. 51].

Нарешті, Комісія іноді користувалась і джерелами російського імперського законодавства. Так, на деяких нормах Кодексу помітно вплили: 1) російського законодавства доби Петра I (Регламентъ Воинскый, Регламентъ Духовный, Судъ по формъ); 2) законів та указів за цариці Анни Іванівни. Тільки ж цитат з цих джерел Комісія не подавала під текстом Кодексу [301, с. 51].

Отже, основним завданням Комісії, на думку А. Яковліва, було звести в один Кодекс: Литовський Статут, Саксонське земське (landrecht) та Магдебурзьке міське (Weichbildrecht) право тобто, погодити між собою три, але коли взяти до уваги певну спорідненість німецьких кодексів, то принаймні дві правові системи, що відрізнялися між собою з погляду часу, місця й обставин походження [301, с. 52].

Основними принципами, яких дотримувалася Комісія при кодифікації були: а) зміна системи Литовського Статуту; б) об'єднання законодавчого матеріалу за його змістом та внутрішнім юридичним зв'язком; в) включення в Кодекс нових, утворених Комісією норм на зміну і доповнення матеріалу з старих правних книг [301, с. 57].

Зміна системи Литовського Статуту пов'язана з тим, що зібраний новий матеріал не можна було вмістити в 14 розділах Статуту. Кодекс 1743 р. складався з 30 глав. В Литовському Статуті на першому місці стояли три розділи, що були присвячені державному праву: особі монарха, його прерогативам та охороні від порушення (I), обороні держави та обов'язкам військової служби (II), нарешті, правам та привілеям шляхетського стану (III). Кодифікаційна Комісія змінила цей порядок в той спосіб, що першу главу присвятила вступним постановам про межі чинності Кодексу з погляду території й людності [301, с. 57].

Андрій Іванович відзначає, що Комісія систематизувала зібраний матеріал на підставі вимог цивільного права, додержуючись пандектної системи: в главі X було вміщено норми шлюбного права, в главі XI — норми про опіку, в главах XIV—XVI вміщено норми облігаційного права, в главах XVII —XIX — норми речового права, нарешті, в окрему главу — XXVIII — виділили норми торговельного (власне ярмаркового) права [301, с. 59].

Також позитивні зміни відбулися в карному праві, вказує А. Яковлів, збільшено у Кодексі кількість норм, які містилися в 6 окремих главах, для порівняння — в Статуті 4 розділи. Оцінюючи систему викладу карного права в Кодексі, дослідник визначає, що виклад більш послідовний і детальний, ніж в Статуті, виклад норм точніший і ясніший [301, с. 59].

Здійснюючи загальний висновок про систему Кодексу, в порівнянні з системою в Литовському Статуті, А. Яковлів підсумовує, що: «вона була більш модерною та задовольняла основним вимогам тодішньої науки і права, її можна було б визнати за досконалу, якби вона була послідовно проведена.» [301, с. 59].

Історик права відзначає, що Комісія здійснювала законотворчу діяльність, яка проводилася трьома способами: а) Комісія доповнювала норми, запозичені з правних книг Литовського Статуту та магдебурзького права, новоутвореними правилами, про це сумлінно зазначала в цитатах під текстом словами: «Дополненія» або «Поправленія», або ж вміщувала свої новотвори в окремих пунктах чи артикулах, зазначаючи їх як «Дополненіе» або «Прибавленія»; б) Комісія викладала у формі позитивного закону правила про установи й порядки в них, які вже фактично існували в Україні, але не були санкціоновані формальними законами (наприклад, організація козацьких судів та правила судового процесу в них); в) нарешті, Комісія брала матеріал для нових норм з невичерпного джерела українського звичаєвого права [301, с. 62].

Аналізуючи Кодекс 1743 р. А. Яковлів вказує, що позитивним в ньому є наведення цитат з інших джерел, що містили той самий або аналогічний матеріал. Більша частина глав Кодексу була складена на підставі матеріалу, запозиченого з усіх основних джерел: Литовського Статуту, німецького права й українського звичаєвого права. Майже в кожній главі Кодексу можна знайти запозичення коли не з усіх, то, принаймні, з двох джерел: Литовського Статуту й німецького права, або з німецького права й

українського звичаєвого права, або ж з Литовського Статуту й звичаєвого права [301, с. 109].

Дослідник Кодексу високо оцінює роботу Кодифікаційної Комісії, яка вийшла за вузькі межі чисто кодифікаційної роботи. Запозичуючи певну норму чи правило з Литовського Статуту, або німецького права, Комісія в небагатьох лише випадках переносила до Кодексу дослівно текст джерела. В переважній же більшості випадків Комісія, зібравши з різних джерел аналогічний матеріал для певної норми, з цього матеріалу або на основі його компонувала текст норми, яку і вносила до Кодексу. При цьому Комісія, коли вважала за потрібне, доповнювала запозичений матеріал, або пояснювала його основну ідею, ілюструвала прикладами з українського життя, або іншим способом пристосовувала до місцевих умов. Утворена таким способом і внесена до Кодексу норма закону лише своєю ідеєю була подібна до джерельної норми, з погляду ж зовнішньої форми, способу викладу й вислову, вона була цілком новим витвором, автором якого була Комісія. Майже всі дефініції, внесені в Кодекс, є яскравими зразками цієї творчої праці Комісії, а деякі з них навіть зберегли цінні вказівки щодо самої творчості Комісії. Але цим праця Комісії не обмежилася. На підставі українського звичаєвого права та судової практики Комісія творила цілком нові норми «на пользу малоросійського народа», або «на пользу судящих и судисых», як вона висловлювалась, і цим вона не тільки переходила межі кодифікаційної праці, бо й сама ставала на місці законодавця. Оцінюючи працю кодифікаційної Комісії з цього погляду, А. Яковлів зазначає, що серед чинників, що вплинули на текст і зміст Кодексу 1743 р., на першому місці поставить живу, творчу працю Комісії, якій, належить не тільки зовнішня форма Кодексу, але, в багатьох випадках, і його внутрішній зміст [301, с. 111].

«Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ», професор вважає найвидатнішою пам'яткою діючого права [301, с. 230]. Оцінюючи Кодекс А. Яковлів зазначає: «Повнотою і якістю змісту, способом викладу норм закону й абстрактних правних дефініцій та досконалою юридичною термінологією Кодекс далеко перевищував існуючі тоді підручні правні книги. Тому він значно був поширений в Україні, про що свідчить велика кількість списків, що дійшли до нас; по ньому вивчали українське право й використовували його як авторитетний та досконалий підручник-коментар до Литовського Статуту й Магдебурзького

права. Для історії українського права й правних ідей Кодекс «Права по которым судится малороссийский народ» був і залишається надзвичайно цінним пам'ятником, який свідчить про те, що в Україні правні концепції на початку XVIII в. досягли високого ступеня розвитку, а тодішні українські правники стояли нарівні з найвидатнішими європейськими правниками» [221, с. 79].

Отже, монографія А. Яковліва «Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ», має важливе значення в українській історико-правовій науці. Він продовжив працю попередніх дослідників Кодекса 1743 р., доповнив та поглибив знання про цей кодифікований акт. Праця А. Яковліва є зразком всебічного історико-правового дослідження.

3.2. Аналіз А. Яковлівим українсько-московських договорів XVII–XVIII ст.

Важливе значення серед джерел права відігравали українсько-московські договори. А. Яковлів присвятив їм ряд праць, найбільш ґрунтовними є: «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.» та «Українсько-Московські договори в XVII–XVIII віках».

А. Петрик вважає, А. Яковлів був першим, хто ґрунтовно зайнявся розробкою проблеми трансформації українсько-російських відносин від васально-сюзеренної в XVII ст. до «автономно-метропольної» у XVIII ст. Видатний юрист, він виробив свою власну концепцію дослідження історії України. Вона полягала у розробці суперечливих аспектів становлення вітчизняної державності ранньомодерного часу через призму нормативно-правових актів, укладених Гетьманщиною з іншими державами. Особливу увагу у своїх працях Андрій Іванович приділяв епосі першого Гетьманату (1648–1764 рр.). Конкретно, його цікавило визначення державно-правового статусу Війська Запорізького як суб'єкта міжнародних відносин» [104, с. 79].

На перше місце серед джерел права козацької доби А. Яковлів ставить міждержавні договори з Москвою, які встановлювали і закріплювали правові відносини між Військом Запорізьким та Москвою й московськими царями. Договори містять правові норми, що стосуються як зовнішнього міжнародного становища Війська Запорізького, зокрема, правових взаємин

України і Москви, так і внутрішньої конституції Війська Запорізького [236, с. 635].

Договір 1654 р. — це перший і основний договір, який був складений гетьманом Б. Хмельницьким від імені Війська Запорізького з царем Олексієм Михайловичем, що представляв Московську державу.

Українсько-російський договір 1654 р. — є однією з спірних сторінок історії України через об'єктивні (наявність історичних джерел) і суб'єктивні (ідеологічна та політична заангажованість) причини. Починаючи з XIX ст. багато істориків висували різні теорії щодо українсько-російського договору. З нагоди 300 — річчя договору гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем, перебуваючи в еміграції, в Нью-Йорку, А. Яковлів видає фундаментальну монографію в 1954 р. [230].

Професор ставить собі завдання — на підставі історичних документів провести історико-правовий аналіз актів Переяславського договору 1654 р. та дати оцінку їх характеру й правового значення.

Андрій Іванович зазначає, що договір складається з трьох актів: з проекту договору за підписом Б. Хмельницького, датованого 17 лютого 1654 р., що містив 22 статті; з акту 27 березня 1654 р., що містив 11 статей і грамоти царя від 27 березня 1654 р., що містила резолюції царя на решту статей проекту. Оригінали цих актів були написані українською мовою (грамота царя та акт з 11 статями були виготовлені в Москві), але вони до нас не дійшли. В московських архівах зберігалися лише проект договору в перекладі на російську мову та чернетки акту й грамоти від 27 березня 1654 р., з багатьма поправками й додатками [236, с. 635].

На думку А. Яковліва, «Українська держава, що відродилась на своїй стародавній території року 1648 під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, внаслідок несприятливих військово-політичних умов під час війни з Польщею, зради союзника — Кримського хана тощо, звернулася р. 1653 до Московського царя Олексія Михайловича за протекцією та військовою допомогою. Розпочаті в січні 1654 р. переговори про умови майбутніх взаємовідносин між Українською державою — Військом Запорізьким та Московським царем продовжувались потім у Москві і там закінчились 27 березня 1654 р. складанням двобічного договору, що в історії придбав назву «Переяславського договору»» [230, с. 7].

Історик права вважає, що цей договір був першим і основним актом, що встановив умови правових відносин між Військом Запорізьким та

Московським царем, себто — між Україною та Москвою, між двома державами неоднакового державного устрою — козацькою демократичною республікою та Московською абсолютною монархією східно-азійського типу, між двома чужими, з погляду походження культури, звичаїв і мови народами: українським і московським [230, с. 7].

А. Яковлів зазначає, що історичні документи, які торкаються справ і договору 1654 р., ніде не говорять про етнічне споріднення чи близькість народу українського до московського: українці звуть себе «народом руським», державу свою — «Русю» або «Україною», москалів і землю їх — «московським народом», «Москвою», царя — «московським царем», москалі ж звуть Україну — «Малой Русю», за прикладом духовенства, а народ український — «Черкаським народом» або «Черкасами», якого мови й звичаїв не знають. В царських грамотах говорилось і про «прародительную отчину — Кіев», а то були відгуки династичних претензій московськими «книжниками» теорій царського родоводу, причому, не обійшлося без фатьшування історичних документів, як то робили їх попередники — новгородці з київськими літописами. На цій самій підставі в титулі московського царя з 1654 р. було вставлено: цар «и Малые Росіи», «в к. Київський», до того ж московські царі такого титулу не мали [289, с. 36].

Спільною між цими народами була тоді православна віра, але й в церковно-обрядовій царині між українцями і москвинами було немало розходжень. Всі ці різниці між двома народами, що вперше в історії засіли за столом переговорів, яскраво відбилися на переговорах та на формулюванні умов договору [230, с. 7].

Договір 1654 р. було складено не в одному, а в трьох різних за формою актах. Оригінали цих актів були виготовлені в Москві в Посольському Приказі (в департаменті для зносин з чужоземними державами) спочатку тодішньою московською мовою, потім перекладені «білоруською мовою», скріплені царською печаткою й передані послам гетьмана Б. Хмельницького. До цього часу цих оригіналів не знайдено. Копії їх московською мовою з дописками й поправками лишились в московських архівах і були опубліковані в «Полном Собрании Законов Российской Империи» та в інших російських виданнях XIX століття... Зате бракує будь-яких записок про переговори гетьмана та його уряду в Чигирині під час виготовлення проекту договору з 23 статтями (артикулами), якого привезли посли гетьмана до Москви [230, с. 8].

На думку А. Яковліва, брак історичних документів — є прямою причиною різних, часом протилежних тлумачень і висновків про Переяславський договір в досить багатій українській, російській та закордонній літературі [230, с. 8].

Дослідник здійснює аналіз договору 1654 р. з погляду його змісту й правового значення, враховуючи юридичні відносини між державами, між гетьманом Б. Хмельницьким, що персоніфікує Україну (Військо Запорізьке) та царем Олексієм Михайловичем, що персоніфікує Московську державу [230, с. 45].

А. Яковлів визначає правовий статус України в той момент, коли складався договір 1654 р., він вважає, що: «Україна була фактично й юридично цілком самостійна держава: юридично, бо державно-правові стосунки між Україною і Польщею, сформульовані в договорах Зборівському та Білоцерківському, були внаслідок війни зірвані. Україна не визнала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана і як вільну, незалежну державу, Україну трактував і Московський цар. Фактично, Україна стала вільною, ще перед зазначеними договорами. Отже, складаючи договір з Москвою, як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх друга сторона в договорі — Москва, прийняла» [230, с. 45–46].

Автор монографії вважає, що, вступаючи в договірні відносини з Москвою Б. Хмельницький хотів: з одного боку — добути військову допомогу царя в боротьбі з Польщею, а з другого боку — закріпити за Україною «права та вольності, не допустити, щоб їх порушила чи обмежила Москва [230, с. 53].

А. Яковлів, оцінюючи результати договору, вважає, що умови військового характеру загалом були здійсненні; розпочата війна з Польщею, за договором, провадилася спільними силами України і Москви. Але, всупереч наміру сторін, виявленому в договорі, війну закінчено Віленською мировою угодою 1656 р. між Польщею й Москвою, не тільки проти бажання України, але й без участи її представників. Б. Хмельницький уважав таке поводження царя за пряме порушення договору 1654 р. ..., тому він надалі поводився так, нібито цього договору вже не існує, і, залишаючись в договірних стосунках з Москвою, в дійсності правив Україною цілком незалежно від Москви [230, с. 53–54]. Історик права вважає, що умови договору (11 статей) від 21 березня, які були підтверджені жалувальною грамотою царя від 27 березня 1654 р., були спрямовані на обмеження державної

незалежності України. Хоча в проекті (23 статті), який козацька делегація привезла до Москви «гарантувалася повнота внутрішньої автономії держави й усувалось будь-яке втручання влади московського царя у внутрішні справи України». Б. Хмельницький розглядав договір 1654 р., як звичайний союзний договір протекції, сильнішої сусідньої держави над слабшою, з метою допомоги в боротьбі і охорони від нападу ворогів [230, с. 56].

Гетьман поводився, як верховний господар незалежної держави і не тільки здійснював активне й пасивне право зносин з чужоземними державами, а й складав договори міжнародного характеру, не питаючись згоди царя. В Чигирині, на початку 1657 р., перебували акредитовані при гетьмані або спеціально вислані до нього посли Швеції, Угорщини, Туреччини, Криму, Молдавії, Волощини, Польщі, Литви та ще прибули Московські посли. В 1655 р. під Кам'янцем Б. Хмельницький підписав військову конвенцію з Швецією; того ж року увійшов до проти-польської козацько-балканської Ліги, під протекторатом шведського короля і великого лорда Олівера Кромвеля та склав договір з турецьким султаном [230, с. 54], в 1658 р. уклав союзний договір з Угорщиною.

Б. Хмельницький намагався розширити державну територію за рахунок Білорусії, Волині і Поділля, мріяв про об'єднання українських та білоруських земель і утворення великої Українсько-Білоруської держави. Він приймав шляхту й міста білоруські під свою «протекцію», висилав до Могилева, Чауса й Гомеля своїх полковників — Золотаренка, Нечая, — іменуючи їх «білоруськими», взяв під свою «протекцію» Слуцьке князівство й родину померлого свояка свого, кн. Радивила, висилав на Волинь, Прип'ять, Полісся своїх намісників, приймав присягу Пинської шляхти й міста Старого Бихова [230, с. 57].

В своїй монографії А. Яковлів розглядає історіографію даної проблеми і виділяє три гіпотези стосовно юридичної природи договору 1654 р. та взаємовідносин між Україною й Москвою: 1) Україна сполучилася з Москвою на підставі «персональної унії»; 2) Україна, за договором 1654 р., вступила у васальну залежність від Московського царя; 3) Україна склала лише військово-оборонний союз з Москвою проти Польщі та прийняла протекцію Московського царя [230, с. 65].

Історик українсько-московських договорів наводить різні пояснення та правові терміни, які використовували дослідники в своїх працях стосовно договору 1654 р.: акт злуки, акт неповної інкорпорації, автономії,

персональної унії, реальної унії, васальної залежності, військовий союз [230, с. 65–68].

На основі аналізу юридичної природи й значення договору 1654 р., А. Яковлів вважає, що відносини між Україною й Москвою — це відносини номінальної васальної залежності чи протекторату. Через те, що Україна, коли складався договір 1654 р., була дещо слабша ніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету-протекції, але з посиленням державної могутності України в останній рік життя Б. Хмельницького (1657 р.) залежність від Московської держави стає номінальною.

А. Яковлів наводить факти, які свідчать про те, що в 1654 р. не відбулося приєднання України до Московської держави та що Україна, як була, так і залишалась окремою державою, про що свідчать відносини Москви і України через взаємне висилання посольств і послів через Посольський приказ, пізніше — через Колегію закордонних справ, тобто шляхом міждержавних відносин, за допомогою яких Москва підтримувала зв'язки з іноземними державами. Україна існувала, як незалежна від Москви автономна державно-господарська одиниця, з окремими від Москви господарською системою і політикою, самостійними торгівельними шляхами, іноземними ринками збуту і ввозу; між Україною та Москвою існував державний кордон, прикордонні митниці (до 1754 р.), збиралося мито з московських купців однаково, як з іноземних, а з іншого боку — заборонялося українцям вільно торгувати в Московській державі [304, с. 5].

Отже, на думку А. Яковліва, договір 1654 р. обмежив частково зовнішню незалежність Гетьманщини і не змінив її внутрішньої автономії.

В своєму дослідженні «Українсько-Московські договори в XVII—XVIII віках» А. Яковлів показує справжній характер договорів гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського з московськими царями. На основі аналізу договорів він з'ясовує обмеження автономних прав України. Вчений вказує, що, стверджуючи договір 1654 р. та вимагаючи його затвердження від новообраних гетьманів, Москва не вагалася перед зміною його умов та обмеження прав і вольностей України шляхом нав'язування гетьманам «нових статей». Не вдалося цього зробити за гетьмана І. Виговського. За наступних гетьманів, починаючи від Ю. Хмельницького, Москві вдалося не тільки провести «нові статті», які порушували автономію України, але й підробити первісний текст договору 1654 р. [304, с. 5].

Діяльність гетьмана Івана Виговського А. Яковлів розглядає в зазначеній монографії «Українсько-Московські договори в XVII—XVIII віках» та в статті «Московські проекти договірних пунктів з Гетьманом І. Виговським».

Іван Виговський — чи не єдиний гетьман в історії Української козацької держави, якого тричі, на радах, обирали на гетьманство і з яким тричі московський уряд намагався укласти договірні статті. У тому, що договори так і не вступили в силу, не останню роль відіграла непоступливість Івана Виговського, коли йшлося про державні інтереси [130, с. 170].

Після смерті Б. Хмельницького, Ю. Хмельницький зрікається влади через свою молодість і гетьманом обрали І. Виговського. На думку А. Яковліва, після смерті Б. Хмельницького московський уряд вирішив використати цю важливу подію в житті Української держави, щоб закріпити свої позиції в Україні та почати наступ на її права та вольності [304, с. 53–54].

Звістка про вибори І. Виговського гетьманом викликала незадоволення в Москві, де хотіли погодження стосовно обрання нового гетьмана, хоч такої умови не було в договорі 1654 р. До Чигирина було послано А. Матвеєва, який привіз І. Виговському царську грамоту, в якій його називали писарем, що свідчило про невизнання його гетьманом [304, с. 54]. Дана грамота збереглася тільки у фрагментах: він без початку і без кінця, є тільки два зошити — 3-й і 6-й [132, с. с. 170], вона була надрукована в IV томі «Архіву Південної та Піденно-Західної Русі», причому у виданні пояснювалося, що статейних списків було більше та вони не збереглися. На основі аналізу грамоти А. Яковлів робить висновок, що послом А. Матвеєвим було привезено з Москви так звані «царські пункти», які мали стати основою договору, після повторного обрання гетьманом І. Виговського [304, с. 54].

На основі царської грамоти, яку А. Матвеєв привіз до Чигирина та Універсалу І. Виговського до іноземних держав, А. Яковлів робить висновки про зміст «царських пунктів», які саме стосувалися питань внутрішньої автономії: доходів, платні на утримання війська, розміщення московських воєвод із військовими залогами, втручання воєвод у судові справи [304, с. 55].

А. Яковлів вважає, що підтримка, яку здобув І. Виговський на Генеральній Раді під Корсунем в жовтні 1657 р. сприяла підписанню миру з Туреччиною й Кримом та ратифікувати договір із шведським королем [304, с. 55].

На думку А. Яковліва, І. Виговський, за умови не міцного становища та суперництва з боку Пушкаря й Барабаша, яких підтримував московський

канцлер Алмаз Іванов, змушений був, як і передбачала Москва, піти на дуже значні уступки та прийняти, хоч і з застереженнями, нові «пункти», що їх привіз Хитрово [304, с. 56].

Професор А. Яковлів стверджує, що статті другого проекту договору торкалися питань переважно внутрішнього устрою України. Москва в цей час поставила собі за завдання пробити дорогу до внутрішньої автономії Української держави, її обмежити й підірвати. Деякі статті містили в собі заходи до знищення міжнародних зв'язків, здобутих І. Виговським, а саме — до розриву гарантійного пакту з шведським королем, хоч цей пакт був спрямований проти Польщі, а не проти Москви. Нарешті, дуже важливий пункт 6 — про передачу Москві Бихова й Чауса, які піддалися були під владу гетьмана. Цією вимогою, яку ще не раз повторюватиме за наступних гетьманів, Москва бажала поставити перешкоду збільшенню державної території України [304, с. 57].

Андрій Іванович вважає, що домашня, братовбивча війна, яку спровокувала Москва своєю демагогією, сіянням недовір'я й ворожнечі до І. Виговського поміж старшиною та козаками, городовим козацтвом і запорожцями та підтримкою Пушкаря, Барабаша й ін., скінчилася повною перемогою І. Виговського, але вона коштувала десятки тисяч людських жертв та великої деморалізації народу. Тому гетьман вирішив іти далі й остаточно порвати з царем. У своїй декларації до держав Європи, розповівши про порушення Москвою прийнятих зобов'язань по договору з Б. Хмельницьким, І. Виговський ставить такі обвинувачення Москві: цар спочатку не признав вибору І. Виговського на гетьмана, кинув незгоду серед війська, підтримував сваволю Барабаша, Пушкаря й інших; царський канцлер Алмаз Іванов переховував запорізьких послів і подавав цареві фальшиві звіти; воєвода Ромоданівський вів таємні зносини з Запоріжжям та обдарував двічі Барабаша титулом гетьмана й гетьманською булавою, що була прислана з Москви, скидав самостійно полковників, настановляв нових, розсилав ворожі до гетьмана універсали й нищив міста, які були гетьманові прихильні. Закінчується декларація так: «Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім одверто підносить проти нас свою власну зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удатися до сусідів з просьбою за поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася». Таким сусідом була Польща, з якою

І. Виговський склав договір у Гадячі 6 (16) вересня 1658 р. На арену виступив новий союзник, і розпочалася одверта війна з Москвою [304, с. 57–58].

Перші успіхи І. Виговського примусили Москву змінити тактику. З подвійною метою цар висилає в Україну посольство на чолі з кн. Трубецьким. Посольство виїхало з Москви 15 січня 1659 року. Його завданням було нібито заспокоїти «междуусобіе и невинное кровопролитіе»; в дійсності ж, як видно з таємних наказів, кн. Трубецькому були дані ще й інші завдання.

А. Яковлів вважає, що максимальні поступки, зроблені в проекті договору, свідчили про те, що, невважаючи на велику кількість московського війська, висланого з Трубецьким та зібраного на Україні під проводом Ромодановського й Шереметєва, Москва боялася втратити назавжди Україну. Виговський у цей час уже мав Гадяцький договір, польське помічне військо наближалося та ще досить було й найманого війська. При такій ситуації Москва вирішила піти тимчасово на великі уступки в надії, що з часом знову можна буде повернути все на свою користь. На всякий випадок уже й тепер у портфелі Трубецького про запас лежав інший, цілком протилежний наказ, що передбачав іншу комбінацію з новим гетьманом [304, с. 59].

Проте, московським послам так і не вдалося здійснити вказівки царського уряду. Причиною стало те, що гетьман остаточно обрав шлях збройної боротьби проти Москви і відмовився від будь-яких зустрічей з послами [103, с. 70].

Але, на думку історика права, «демагогічна и розкладова політика московська встигла утворити серед старшини и духовенства партію московської орієнтації, якій пощастило, хоч і ненадовго, захопити провід до своїх рук за діяльною допомогою Москви» [304, с. 60].

На Раді, яка була скликана під Білою Церквою, тоді вже стало відомо про події на Лівобережжі і про невдачі І. Виговського. Наслідком цього стало позбавлення І. Виговського гетьманства, а на його місце обрано Юрія Хмельницького.

А. Яковлів вважає, що за гетьманування І. Виговського, почалося порушення умов договору 1654 р. Москвою, яка всі зусилля направляла на те, щоб скасувати внутрішню автономію України та прибрати до своїх рук порядкування фінансами, військом і судом, обмежити іноземні відносини й поширення державної території тощо. Не вдалося це зробити за І. Виговського лише через твердий опір гетьмана й більшості старшини [304, с. 60].

Обраний 11 вересня 1659 р. на Раді в Германівці Ю. Хмельницький був висунутий старшиною промосковського напрямку. Одержавши відомості, що правобережні полки обрали Ю. Хмельницького гетьманом, Трубецькой негайно зав'язав зносини з ним, закликаючи прибути на Лівобережжя до Переяслава. Ю. Хмельницький, з свого боку, вислав до Трубецького посольство, на чолі з П. Дорошенком, наказавши запропонувати нові статті та закликати царського посла до Трахтемирова. Трубецькой і воєводи відмовилися їхати за Дніпро. Але вислухали статті й зауважили, що в них «много написано вновь сверхъ прежних статей, которые даны прежнему гетьману Б. Хмельницкому». З огляду на це, вони відмовилися обговорювати статті, а відклали справу до приїзду гетьмана у Переяслав. Трубецькой наказав списати для себе копію статей, а оригінал повернути Дорошенкові [304, с. 61–62].

Статті, які Дорошенко привіз Трубецкому, були складені на Генеральній раді в Жердевій долині, через що в історіографії отримали назву «Жердівських». А. Яковлів, порівнюючи «Жердівські статті» з попередніми договорами вказує, що ст. 11 та 14 взято зі Зборівського договору (ст. 11 ставить умову, щоб усе, що в цей час діялося й стало, було «пущено у вічне непамятозлобіе і запомненіе» і нікого в Запорозькій Січі не було карано», ст. 14 містила вимогу, щоб по всій Україні вільно було кожному фундувати школи й монастирі, а вже існуючі школи були вільні й не заборонялися). Статті 5, 7, 8, 10 були взяті з проекту договору Б. Хмельницького від 17 лютого 1654 р. (ст. 5 про обрання гетьмана, ст. 7 про відносини з іноземними державами, ст. 8 про внутрішню автономію Гетьманщини, ст. 10 про непорушність прав, вольностей і надань «всякому стану духовному й світському») [304, с. 62–63]. Андрій Іванович звертає увагу на те, що зауваження князя Трубецького з приводу «Жердівських статей», немов в них додано багато нового в порівнянні з статями Б. Хмельницького, не є дійсними. А. Яковлів вказує, що лише 3 статті з 14 можна вважати новими. Це ст. 9 про комісарів на мирових переговорах, ст. 11 про не карання за участь у боротьбі проти Москви на боці І. Виговського та ст. 14 про школи та й то, ст. 9 і 14 випливали з договору 1654 р., що забезпечував внутрішню автономію держави, а ст. 11 була зайвою з огляду на те, що самий факт згоди Москви на прийняття Війська Запорізького під високу царську руку на правах і вольностях містив у собі амністію. Тому А. Яковлів вважає, що зауваження Трубецького були лише відмовкою, яка не мала під собою жодної фактичної підстави [304, с. 63].

На Генеральній раді у Переяславі було постановлено давніх — 14 статей і нових — 18. «Прежними статьями» статейний список називає статті, що були складені в Москві 27 березня 1654 р. і переслані Б. Хмельницькому через його послів, Самійла Богдановича й Павла Тетерю [304, с. 65]. А. Яковлів порівнює статті договору 1654 р. в редакції 27 березня з тими статтями, які вмістив у своєму статейному списку князь Трубецькой під іменем «прежнихъ статей, которые даны были Б. Хмельницкому через посланников С. Богдановича и П. Тетерю», зауважує: перше, що в редакції Трубецького є 14 статей, а не 11, як то є в редакції 27 березня 1654 р.; друге, що за винятком ст. 14 в ред. 1659 р., яка майже дослівно повторює ст. 6 в редакції 27 березня 1654 р. (про видачу грамоти на маєтності митрополитові й духовенству), та ст. 5 ред. 1659 р., яка переказує зміст ст. 2 та 3 ред. 1654 р. (про надання млинів і платні на видатки писареві, суддям, полковникам і осавулам), всі інші статті редакції 1659 р. не мають нічого спільного зі статтями в редакції 27 березня 1654 р. Він також порівнює редакцію 1659 р. з проектом договору, складеного в Чигирині та поданого послами Б. Хмельницького в Москві боярам 14 березня 1654 р. (23 статті за власноручним підписом Б. Хмельницького) і приходить до висновку, що редакція 1659 р. досить близько стоїть до тексту зазначеного проекту договору, але різниться від нього способом викладу: тим часом, як у проекті договору статті написано від імені Б. Хмельницького і Війська Запорізького прямими реченнями, зверненими до царя, а статті в редакції 1659 р. написані у формі непрямих речень, переказу змісту проекту. А. Яковлів вважає, що автор редакції 1659 р., маючи перед собою текст проекту договору й статті в редакції 27 березня 1654 р., зробив досить близький до тексту переказ змісту договору. Але автор редакції 1659 р. цим не обмежився, він поробив дуже важливі зміни в умовах договору 1654 р. і в указах царя та ще й додав нові умови, нові укази, які разом із змінами значно обмежили права Війська Запорізького, признані йому договором 1654 р. Загальне враження від редакції 1659 р. таке, що вона являє з себе навмисну підробку договору 1654 р, з метою ствердити на Переяславській раді замість дійсного тексту договору 1654 р. — цей сфальшований текст і тим непомітно обмежити основні права й вольності Війська Запорізького [304, с. 67].

На основі постатейного аналізу договорів 1654 р. та 1659 р. А. Яковлів приходить до висновку, що так звані «Статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 р. — це підробка, фальсифікат автентичних статей договору 1654 р.

[304, с. 74]. Такого висновку дотримувався М. Грушевський, який в IX томі Історії України-Русі писав, що: «замість автентичних статей московські дяки підсунули українській стороні їх довільну переробку-фальсифікат» [304, с. 74].

А. Яковлів вважає, що статті 1659 р. використовувалися наступними гетьманами при укладені договорів з Московською державою [304, с. 74].

Професор також аналізує «нові статті», які були запропоновані князем Трубецьким на Переяславській раді. Він припускає, що нові статті було складено в Переяславі московським посольством за вказівками князя Трубецького. Нових статей статейний список нараховує 18, але в дійсності їх позначено 19, хоч під ст. 18 нема санкції. Щодо редакції, нові статті значно відрізняються від редакції статей 27 березня 1654 р. А. Яковлів зазначає, що в договорі 1654 р. кожна стаття являє пропозицію з боку Б. Хмельницького і Війська Запорізького, а указ царя, підписаний під статтею, є формулою прийняття статті або зміни її умов царем, то в нових статтях 1659 р. лише одна — ст. 17 — є пропозицією Ю. Хмельницького й старшини та має формулу прийняття її царем «и вел. г-рь пожаловалъ, указалъ быть по ихъ, челобитъю»); решта статей — це пропозиції з боку царя, які були прийняті й стверджені гетьманом та Військом Запорізьким такою формулою: «И гетманъ, и полковники, и вся старшина, и чернь на Радъ, выслушавъ сю статью, приговорили быть сей статъ такъ, какъ написана». Що свідчило, на думку А. Яковліва, про те, «що воля Війська Запорізького, як сторони в договорі, була в значній мірі обмежена й не могла виявитися свобідно, бо знаходилася під примусом військової сили другої сторони — Москви» [304, с. 75].

Після підписання статей в Переяславі Ю. Хмельницький повернувся до Чигирина, де вислухав багато неприємних речей від старшини, яка до Переяслава не їздила. Детальний перегляд статей у спокійних умовах, без примусу московського війська, зараз же виявив всі негативні сторони прийнятих умов, а крім того, стало ясним, що й статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. — неподібні до автентичних статей. Було вирішено направити, поки ще не пізно, посольство до Москви та прохати царя виправити обмеження, передбачені договором. Послами відправили чигиринського полковника Андрія Одинця, Петра Дорошенка та ще трьох товаришів [304, с. 78]. Посольство виїхало 13 листопада 1659 р. і на початку грудня прибуло до Москви. Цар і бояри за винятком незначних уступок (по пунктах 4, 7

і 8), відмовилися що-небудь міняти в прийнятих договорах: «быть по Переяславскому договору» — це була стереотипна відповідь царя майже на всі пункти прохання Ю. Хмельницького і Війська Запорізького. А. Яковлів вважає, що поразка посольства в Москві призвела в подальшому до розриву з Москвою та переходу Ю. Хмельницького на бік Польщі в жовтні 1660 р. На боці Москви залишилась незначна частина Лівобережжя на чолі з Сомком та Золотаренком. Розпочалася знову братовбивча війна, що тяглася аж до 1663 р. і Україна поділилася на дві частини: одна стояла за Москву, друга — за Польщу. А. Яковлів, вважає, що війна ця тяжко вплинула на молодого недужого Ю. Хмельницького; його нерішучість, неуцтво у військовій справі, брак авторитету та невдачі підняли проти нього багатьох колишніх прихильників та примусили вдруге зректися гетьманського уряду: 6 січня 1663 р. він постригся в ченці під іменем Гедеона [304, с. 79].

За гетьманування І. Брюховецького Московська держава, використовуючи період «Руїни», зробила ще більший натиск, ніж то було за гетьманування Ю. Хмельницького та досягла певних успіхів. На думку А. Яковліва, «Москві допомагав і дехто з українців, що оточували гетьмана; при чинній моральній та матеріальній підтримці Москви ці прихильники московської політики довгий час тримали гетьмана на поворозках «служби Москві» й своїх персональних амбіцій та інтересів. Але, не маючи під собою твердого ґрунту в реальних змаганнях українського народу, вся ця хитро задумана й успішно поведена гра скінчилася крахом. Москва мусила піти на уступки та змінити на деякий час свою політику щодо України [304, с. 79].

Після зречення Ю. Хмельницького Україна поділилася на дві частини — Правобережну та Лівобережну. На Правобережжі гетьманом обрали полковника Павла Тетерю; На Лівобережжі, яке залишилася під протекцією московського царя на підставі підробленого договору Б. Хмельницького в редакції 1659 р. та нових Переяславських статей, завдяки підтримці Москви на «Чорній раді» в Ніжині 17 червня 1663 р. гетьманом став І. Брюховецький. А. Яковлів вважає, що І. Брюховецький не був обраний, а був проголошений гетьманом при допомозі московського війська в присутності царського посла боярина, князя Д. Великогагіна [304, с. 81–82].

В Батурині І. Брюховецький підписав Переяславські статті і вперше, як гетьман Війська Запорізького, відзначає А. Яковлів, підписався так: «Великого Г-ра, е. ц. в-ва, холоп, я, гетьманъ Иванъ Брюховецкый съ върным е.ц. пресв. В-ва съ Войскомъ Запоржскимъ» [304, с. 82]. Крім того, були

обговорені й прийняті нові, так звані Батуринські статті, числом 5, такого змісту: ст. 1 торкається здійснення даної І. Брюховецьким обіцянки харчувати московське військо, що буде стояти на Україні для оборони від ворогів, а також — і військові залоги при воєводах. Ст. 2 повторює умови ст. 16 нових Переяславських статей про московських збігців на Україні. У ст. 3 Москва зачепила цікаве для неї питання про збирання доходів на царя і про зв'язану з цим платню козацькому військові, причому вимагала реєстру війська й опису доходів. В ст. 4-й Москва зробила спробу втрутитися в економічно-торговельні справи Війська Запорізького, було заборонено продавати хліб за Дніпро, крім Києва. Нарешті, ст. 5 містить умови, спрямовані на забезпечення Московській державі горілчаної монополії, яка порушується через вільний продаж горілки мешканцями України, що продають горілку й тютюн по московських містах. Із п'яти статей гетьман і старшина не прийняли двох, так що сторони затвердили лише три статті, в яких першу запропонував гетьман, а 4 й 5 —Башмаков і Фролов. На думку А. Яковліва, принципового значення ці статті не мали й були прийняті як додаткові до Переяславських статей. Проте, ст. 1 — про постачання харчів московському військові — мала велике практичне значення й послужила пізніше за привід до нарікання й обвинувачення гетьманського уряду за те, що він нібито не постачає хліба і від того московське військо голодує й розбігається [304, с. 83].

На початку осені 1665 р. І. Брюховецький поїхав до Москви «бачити пресвітлі царські очі». Це вперше гетьман Війська Запорізького відвідував Москву на запрошення царя, і тому приїзд було обставлено урочисто й пишно.

22 жовтня на аудієнції у царя були підписанні так звані «Московські статті» числом 10. А. Яковлів зазначає, — «щодо своєї форми являють собою пропозиції гетьмана й старшини, звернені до царя й царські стверджуючі укази, підписані під кожною статтею. За змістом статті можна поділити на дві групи: а) на статті, в яких говориться про умови, прийняті у попередніх договорах із деякими змінами й доповненнями (ст. 2, 3, по части ст. 5 і 9), б) на статті цілком нові (ст. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 10)» [304, с. 84].

На основі аналізу Московських статей, А. Яковлів робить висновок, видно, що це був у всякому разі двобічний акт-договір, в якому виявили свою волю дві сторони — Військо Запорізьке й Москва. Щодо свого змісту Московські статті, крім деяких новин другорядного значення, в значній

мірі змінили характер попередніх правних відносин Війська Запорізького і Москви, а саме — обмежили внутрішню автономію Війська Запорізького, вийнявши з-під влади гетьманського уряду міста й села з населенням некозацького стану, підтвердили заборону закордонних зносин без царського дозволу і, нарешті, поставили українську церкву й духовенство, хоч і умовно, під владу московського патріарха [304, с. 88–89].

17 грудня 1668 р., в Глухові, старшинська рада обирає гетьманом Лівобережжя Д. Многогрішного, складено було проект нового договору і вислано посольство до Москви. Переговори в Москві не закінчилися підписанням договору і продовжилися потім у Глухові з царськими послами Ромодановським, А. Матвеєвим та Г. Богдановим, які були присутні на Генеральній Раді в Глухові, де остаточно обрано Д. Многорішного гетьманом Лівобережної України і затверджено новий договір, який офіційно одержав назву «Глухівських статей». А. Яковлів зазначає, щодо форми, Глухівські статті, як і Переяславські з 1659 р., поділяє на три групи: перша група — пропозиції, запропоновані Військом Запорізьким і затверджені царем (статті 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 24, 25 і 26); друга група — це пропозиції царя, затверджені гетьманом і старшиною (статті: 10, 19, 20, 21, 22, 23, 27); нарешті, до третьої групи належать статті, які є пропозиціями Війська Запорізького і контрпропозиції царя, прийняті гетьманом і старшиною (статті: 3, 4, 7, 8, 13 і 17). Професор, зазначає, що наведений розподіл Глухівських статей, з погляду форми та джерела походження, безперечно, свідчить, що Глухівські статті є двобічним договором між Військом Запорізьким і Московським царем [304, с. 96–97].

На основі аналізу змісту Глухівських статей, А. Яковлів робить висновок, — «що Глухівські статті, як і попередні договори з Москвою, розподілено без жодного плану й зв'язку: розподіл та розміщення статей зроблено чисто механічно, без жодного логічного зв'язку та до того ще й на підставі різних джерел. Основним джерелом Глухівських статей був проект, поданий Військом Запорізьким в Москві в січні 1669 р., потім до цього джерела додано — наказ московському посольству, що виїздило на Україну, який містив додаткові й запасні статті, нарешті, за третє джерело послужили переговори в Глухові перед Радою та окреме подання від гетьмана й старшини 4 березня. При використанні цих джерел редактори статей — московські посли — внесли значні зміни як у редакцію статей, так і в царські укази, підписані під статтями.» [304, с. 97].

В історії українсько-московських договорів Глухівські статті, на думку історика права, відіграли майже таку саму роль, як і статті Б. Хмельницького в ред. 1659 р. Вони послужили за зразок для наступних договорів і на них посилалися як на основні статті, що регулювали відносини України й Москви після московського договору 1665 р. Постанови Глухівських статей відповідали тогочасним умовам, а головне, повертали Україні до певної міри той правний стан, який установили статті Б. Хмельницького. Але такий ефект Глухівські статті могли дати лише тоді, коли б вони були всі і вповні здійснені. Тим часом, із Глухівським договором сталося те саме, що й з попередніми договорами: коли прийшло до втілення в життя постанов цього договору, то Москва не тільки не поспішала його здійснити, але, навпаки, чинила всякі перешкоди, а то й поводилась як раз проти ухвалених статей [304, с. 103–104].

Яскравим прикладом порушення прав і вольностей Війська Запорізького, на думку А. Яковліва, був арешт, суд в Москві і заслання Д. Многогрішного в Сибір. За військовим правом, яке цар урочисто обіцяв шанувати, винного гетьмана мала судити Генеральна рада, а не московський суд. Ст. 19 і 20 Глухівського договору прямо забороняють переміняти гетьмана, лише треба доносити цареві, який має видати указ «по їх праву». З другого боку, Д. Многогрішному персонально цар гарантував у грамоті з 28 лютого 1672 р., що його не скине з гетьманства без постанови Генеральної ради [304, с. 107].

Батуринський переворот, виконаний генеральною старшиною, сприяв приходу до влади І. Самойловича, якого на старшинській раді в Козачій Діброві 17 червня 1672 р. обрано гетьманом. На Раді було затверджено попередні Глухівські статті й прийнято «нові статті числом 10», які одержали офіційно назву Конотопських статей.

А. Яковлів, щодо форми, Конотопські статті поділяє на дві групи: до першої відносяться статті, запропоновані від імені царя й стверджені старшиною й козаками такою формулою: «Обозной Петргъ Забъла и вся старшина и козаки приговорили сей статъ быть такъ»; таких статей — 6 (1, 5, 6, 7, 8 і 9); до другої групи відносяться статті, що їх запропонувала старшина й ствердив цар («сей статъ быть по ихъ челобитью»); таких статей — 4 (2, 3, 4 і 10). Щодо свого змісту, Конотопські статті становлять лише додаток до Глухівських статей, що або доповнює й пояснює Глухівські статті, або ж містить постанови, прийняті для вирішення питань, які постали після

Глухівського договору [308, с. 109]. В текст Конотопських статей, за згодою слухняної старшини, було включено статті, що своїм змістом суперечили постановам Глухівських статей, або й міняли їх у напрямі обмеження прав і вольностей Війська Запорізького. Цього способу, на думку А. Яковліва, Москва не раз вживала раніше і не раз ще вживатиме за наступних гетьманів [304, с. 111–112].

«Переяславські статі» 1674 р., на основі яких 10 правобережних полків були прийнятті під протекцію московського царя, А. Яковлів порівнює їх з попередніми договорами і визначає характерні особливості. Насамперед, за формою — Переяславські статті є договором, який склав московський цар, з одного, — та «обозний, старшина й козаки 10-ох правобережних полків», з другого боку. Хоча на Генеральній Раді в Переяславі й були проведені вибори гетьмана для Правобережжя, але новообраний гетьман І. Самойлович, певне, тому, що вже був у той час гетьманом Лівобережжя, в Переяславських статтях не згадується, цих статей не підписав і присяги на статтях не склав. Статті підписали лише правобережна старшина, на чолі з обозним І. Гулаком, вона ж і присягу склала цареві, причому в присяжному листі було, за прикладом присяжного листа Д. Многогрішного, вставлено речення: «А намъ, старшиимъ, также й войску гетьмана не покинутъ и непріятелю государскому не выдавать». З числа 20-ох статей Переяславських 9 статей було запропоновано від імені царя (ст. 1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 20), 8 статей було запропоновано від імені старшини й козацтва (7, 9, 12, 13, 14, 15, 17, 18), ст. 2-а містить пропозиції обох сторін, а ст. 16 та 19 мають декларативний характер. Щодо свого змісту, вказує А. Яковлів, Переяславські статті, в більшій частині (12 статей), мають за джерело Глухівські статті, 4 статті взято з Конотопських статей, 3 статті — частково з Глухівських, частково — з Конотопських, і лиш одна — 2-а стаття — є новою статтею, на якій відбилось особливе становище Правобережжя. При цьому, зазнає А. Яковлів, що, — «тимчасом як у Глухівських статтях було стверджено права й вольності «по прежнему ихь праву», себто по договору Б. Хмельницького, а в Конотопських статтях було згадано про те, що цар приймає гетьмана, старшину й В. З. «по прежнимъ статьямъ каковы постановлены при прежнихъ гетманах и по Глуховскимъ статьямъ», в Переяславських статтях нема жодної посилки на попередні договори, лише стоїть, що цар приймає правобережні полки «по симъ постановленьмъ и утвержденнымъ статьямъ» [304, с. 114].

Редактори Переяславських статей, на думку А. Яковліва, — «вибрали з Глухівських і Конотопських статей умови й постанови, які були правосильними й відповідали становищу Правобережжя. Але, разом з тим, Москва не знала потрібним включити в Переяславські статті ст. 2 і 5 Глухівського договору про ствердження прав і вольностей Війська Запорізького по договору Б. Хмельницького, ст. 6 про надання старшині «чести дворянської» та ст. 3 про царських воєвод в українських містах [304, с. 114]. А. Яковлів вважає, що скинення І. Самойловича з гетьманства, як і Д. Многогрішного, з правового погляду було неправомірним відповідно до ст. 20 Глухівського договору та ст. 6 Переяславських статей, що призвело до протесту на Україні, для припинення якого було використано московське військо і жорстокі покарання винних «напотом имано, въшано, стинано и мордовано, як злочинцовъ» [304, с. 120].

25 липня 1687 року гетьманом Лівобережжя України було обрано Івана Мазепу. Після обрання було прочитано «прежніе и новоприбавленные пункти», гетьман і старшина склали присягу й підписали статті, які одержали офіційно назву «Коломацьких статей». А. Яковлів вважає, щодо своєї форми —Коломацькі статті є двобічним договором між гетьманом України І. Мазепою й старшиною — з одного боку, та московськими царями — Іваном і Петром, та царівною Софією — з другого. Одні статті (1, 4–6, 9, 22) містять пропозиції гетьмана й старшини, другі (2, 10, 12–15, 18–20) — пропозиції від імені царів, нарешті, є статті (3, 7–8, 16–17, 21), що містять пропозиції гетьмана й старшини та контрпропозиції царів. Щодо свого змісту, зазначає А. Яковлів, «Коломацькі статті, як і Батуринські 1672 р. та Переяславські 1674 р. — є статтями додатковими до Глухівських. Дійсно, більшість Коломацьких статей (17 з 22-х) мають своїм джерелом Глухівські статті й лише 5 статей — нові. Як і в попередніх договорах, у Коломацьких статтях не додержано ні плану, ні логічного зв'язку між статтями. Помітно лише, що редактори трималися порядку Глухівських статей і то таким способом, що, поставивши в ст. 1-й загальне прохання старшини про підтвердження попередніх прав і вольностей, у наступних статтях, аж до 17-ї включно, вмістили дослівно або з незначними змінами відповідні Глухівські статті і в кінці додали нові статті (з 18 по 22)» [304, с. 123].

А. Яковлів, аналізуючи нові статті, зазначає, що в другій частині ст. 19 вміщено наказ, який вперше з'являється в історії московсько-українських відносин. В наведеному указі, по-перше, констатується, що існує окрема

Українська держава під регіментом гетьмана та що населення цієї держави — «народъ Малороссійскій» — має з народом Великороссійским спільну лише «єдину християнську віру». Тому, по-друге, наказується, щоб надалі так не було, щоб обидва народи були в одній самодержавній царській державі і щоб ніхто не смів і згадувати про окрему державу Українську під регіментом гетьмана. Для об'єднання обох народів треба вживати таких способів: шлюб та інше «поведеніе», а також вільний перехід і проживання українців на території Московської держави. Указ торкнувся питання державного і висловив вимогу, щоб на майбутнє держави Українська й Московська злилися в одну «царську самодержавну» державу. Щодо питання національного, то, висловлюючи бажання про об'єднання обох народів, указ тим самим розв'язує національне питання в напрямі асиміляції, омосковлення народу українського. Указ говорить лише про тотожність віри москалів і українців і не знає тотожності національної; ідея «національного єдинства» обох народів була висловлена вперше за Катерини II, зазначає А. Яковлів [304, с. 127].

Він порівнює Коломацькі статті з попередніми договорами, і вказує, що: «вони, хоч і стверджують основний договір Б. Хмельницького 1654 р., але заразом містять цілу низку постанов, якими в багатьох істотних точках тон договору змінюють. З Глухівських статей 1669 р. взято до Коломацьких статей і вдруге стверджено найбільш несприятливі, обмежуючі умови Глухівського договору й рівночасно не тільки не додано чогось нового на користь Війська Запорізького, а, навпаки, в значній мірі погіршено супроти Глухівського договору правне становище України. Коломацькі статті пішли ще далі в напрямі обмеження влади гетьмана в справі розпорядження військовими землями (ст. 4), обмежили право Війська Запорізького в справі вибору й скинення гетьмана (ст. 5), ствердили заборону закордонних зносин (ст. 7), підтвердили право й обов'язок старшини доглядати й доносити на гетьмана (ст. 10), знову привернули право утримувати компанійські полки (ст. 13), нарешті, у ст. 19 Коломацького договору вперше поставлено питання про необхідність тісної злуки України з Москвою й про знищення національної окремішності народу українського. Всього цього кн. Голицин досяг не тільки без жодних заперечень, але й при співучасті генеральної старшини, яка, діставши нові уряди й царські «милості», була у всьому «послушна» [304, с. 127].

А. Яковлів аналізує взаємні відносини України і Москви після укладення Коломацького договору 1687 р. та вказує, що: «на боці України й

гетьмана І. Мазепи спостерігаються повні лояльність, послух і готовність виконувати всі вимоги Москви, на боці ж Москви й царського уряду — максималізм у вимогах, всебічне визискування України, її населення, військової сили та економічних ресурсів в інтересах Москви та її політики, незаконне розпорядження територією України, повсякчасне порушення її прав і вольностей, забезпечених договорами, дике, брутальне поводження з населенням, гніт і утиски фізичні й моральні. Як наслідок такого вражаючого контрасту в поводженні сторін неминуче повинна була наступити реакція й конфлікт, бо ж міра терпіння була вичерпана до кінця. І так сталося. З погляду московського уряду, це була «зрада», «невдячність» і т. п., а з погляду України — це було єдиним можливим у тих умовах способом оборони прав і вольностей Української держави, життя й добробуту її населення, цілісності території та здобуття кращої долі» [304, с. 136].

А. Яковлів, оцінюючи розрив із Москвою, вказує, що «він був звичайним способом реагування слабшої сторони — України — на порушення договорів, й політику сильнішої сторони — Москви. Коли в цьому можна вбачати якусь «традицію», то в усякому разі її треба шукати не в так званій «зраді» гетьманів, як думає проф. Б. Нольде, а в політиці Москви супроти України» [304, с. 136].

А. Яковлів вважає, що гетьманування І. Мазепи було останнім, за якого ще Українська держава посідала майже цілком свій автономний державний устрій, накреслений попередніми договорами. Після І. Мазепи розпорядками Петра І, відносини між Москвою й Україною були змінені так кардинально, що від попередньої автономії України лишилися незначні рештки [304, с. 122].

6 листопада 1708 р. на Генеральній Раді, що була скликана в Глухові, гетьманом було обрано стародубського полковника Івана Скоропадського. А. Яковлів відзначав: «Жодних нових статей не було запропоновано ані царем, ані гетьманом. З огляду на те, що в царській грамоті, а також і в присяжному записі гетьмана І. Скоропадського було сказано, що Війську Запорізькому підтверджуються статті, на яких піддався під царську високу руку гетьман Б. Хмельницький, то з цього треба зробити висновок, що гетьманові цар ствердив договір 1654 р. Формально так воно і було, але реальність невдовзі показала, що в актах 1708 р. згадано договори Б. Хмельницького лише для того, щоб оманою давніх вольностей притягти

довіру козацьких полків, що не могли піти з І. Мазепою, та використати їх у боротьбі проти І. Мазепи» [304, с. 122].

Професор А. Яковлів, поряд з А. Рігельманом та М. Грушевським. уважав позицію Москви у 1708–1709 рр. двоякою. На цьому етапі цар потребував підтримки старшинських кіл у боротьбі з можливими впливами з боку прихильників опального І. Мазепи, тому деякий час Москва дотримувалася вдаваної лояльності до державного суверенітету Війська Запорізького. Про це свідчить царський маніфест, виданий у жовтні 1708 р. В ньому підтверджувалися «всі вольності, права і привілеї, котрі з часу прийняття під високодержавну руку гетьмана Б. Хмельницького с Військом Запорізьким і з усім Малоросійським народом... мали свято, нерушимо і в єдності утримувати». Однак, як зазначає А. І. Яковлів: «Коли ж гетьман і старшина, довіряючись царському слову, повертаються на бік Москви та стають «вірними підданими», зараз же Москва починає стверджені вольності і права ламати» [104, с. 81].

31 липня 1709 р. в Києві цар видав «Решительный указ», в якому деякі прохання І. Скоропадського цілком відкинув, а деякі задовольнив лише частково, з певними обмеженнями. А. Яковлів зазначає, що «крім відмови дати нові, додаткові статті, цар у резолюції на п. 2 затвердив і надалі практику, яка вперше з'явилася за шведської війни й на підставі якої козацькі відділи з наказним гетьманом та полковниками віддавалися під команду московських генералів і полковників. Указом на п. 4 цар остаточно відібрав м. Котелву від Гадяцького полку та приєднав до Слобідської України; в указі на п. 5 про заборону воєводам утручатися в місцеві справи цар дозволив воєводам «интересоваться» внутрішніми справами України, проводити, «розыск» і суд над місцевою людністю в згоді з полковниками й старшиною, а «государственныя дъла», як зрада і «прочее тому подобное», виключив зовсім із юрисдикції місцевої влади; в указі на п. 9 не дано дозволу на добування солі й риби на Запоріжжі, обіцяно пізніше дозволити, але, як видно з наступних розпорядків, заборона була ще й посилена штрафом і карами. Нарешті, в указі на п. 13 установлено, що царські укази в справах України надалі висилатимуться лише на ім'я гетьмана, але не тільки царем через «Приказъ Малой Россіи», а й міністрами царськими, «которымъ тъ дъла вручены суть»» [304, с. 140–141]. Андрій Іванович вважає, що цей останній розпорядок ставив гетьмана в становище, нижче царських міністрів, бо віддавав його під «укази» міністрів. Усі ці новини йшли врозріз із

договором Б. Хмельницького й статтями попередніх гетьманів, тимчасом у п. 1 цар підтвердив і словом своїм обіцяв додержувати попередні договори непорушно.

А. Яковлів визначає, що «Решительный указ» 1709 р. був за формою одностороннім актом — царським наказом, який з'явився вперше за всю історію українсько-московських відносин. В «рішительному» указі царські резолюції становлять імперативні рішення — накази царя, якими він вирішує справи й або ж дає свою згоду як особливу «милость» [304, с. 141].

18 липня 1709 р. Петро І підписав указ про призначення стольника Андрія Ізмайлова царським резидентом при гетьмані [304, с. 141]. А. Ізмайлову було видано дві інструкції, явну та таємну. На думку історика права, інструкції містили надзвичайно важливі постанови, відповідно до яких, цар дав право А. Ізмайлову втручатися в справи державні й внутрішнього управління Війська Запорізького, а також дав до розпорядження збройну силу — два піші полки московські, — яку резидент мав право вжити негайно в інтересах Москви, а коли потрібно, то й притягти московські залоги з Києва та інших міст. А. Яковлів вважає, що під виглядом міністра-резидента Петро І уводив на Україну нового воєводу при гетьмані, без поради й дозволу якого гетьман не смів і кроку ступити [304, с. 144].

А. Яковлів вважає, що «Решительный указ» 1709 р. та інструкція А. Ізмайлову — це були лише перші кроки царя Петра І на шляху нищення давніх прав і вольностей, давньої державної автономії Війська Запорізького. Далі майже кожний рік гетьманства І. Скоропадського приносив якусь «новину», якесь нове обмеження автономії України, яку Петро І іменував навіть не Малою Росією, а «Малороссійскимъ краемъ» або ж просто «Малороссійскою провинціей» [304, с. 144]. Думку професора А. Яковліва підтримували такі представники «Празької школи», як Б. Крупницький і М. Василенко [104, с. 82].

А. Яковлів вказує, що особливо багато розпоряджень щодо обмеження автономії України з'явилося в останніх роках гетьманування» І. Скоропадського (1720–1722 рр.). До таких заходів він відносить знаменитий сенатський указ від 6 жовтня 1720 р. про заборону друкувати на Україні нові книги й про справляння українських стародруків за московськими книгами [304, с. 144]. Посилюється втручання Петра І в справи адміністративного й судового управління Війська Запорізького. На думку А. Яковліва — це були перші «ластівки» тієї «реформи», яку через рік провів Петро

І на Україні. Того ж року 12 000 козаків під командою П. Полуботка було вислано за царським указом на «канальну роботу» до Ладоги [304, с. 144].

В 1722 р. під час перебування гетьмана І. Скоропадського з родиною в Москві з нагоди Нейштадського миру та прийняття імператорського титулу Петром І, гетьман подав цареві «Пункти по общенародним нуждам», але в цей час Петро І вже вирішив провести давно задумані реформи в Україні. Тому у відповідь на свої «пункти» гетьман дістав від царя власноручний лист, датований 29 квітня 1722 р, в якому було вміщено указ Петра І про «Малоросійскую Коллегію» [304, с. 144].

Андрій Іванович вважає, що причиною рішення царя Петра І організувати Малоросійську колегію, був намір царя покінчити з автономним устроєм України, що відокремлював Україну від Російської держави та перешкоджав «кь рукамь прибрать» український народ — найвільніший, на думку Петра І, з усіх народів світу, але різні реформи в Росії та військові події не залишали вільного часу. Тепер такий час знайшовся, і Петро І вирішив зайнятися Україною, її «нечуваною свободою» та завдати її автономії рішучого удару, запровадивши на Україні Малоросійську Колегію. Щоб замаскувати цей незаконний, з погляду договірних відносин України й Москви, акт та надати йому хоч би зовнішнього правного вигляду, відшукали в московських архівах протокол від 13 березня 1654 р. й на основі 2-го й 7-го пунктів цього протоколу збудували теорію про якогось «царського воєводу-суддю», якому нібито ще за часів Б. Хмельницького було дано компетенцію найвищого судді й адміністратора України. Рахували на те, що гетьман не розбереться в справі, або ж не посміє відповісти на таке одверте й сміливе ствердження неіснуючих фактів. Дійсно, І. Скоропадський у своїй відповіді дипломатично ухилився від вказівки на перекручування договору Б. Хмельницького, але все ж таки зауважив, що таких суддів за Б. Хмельницького не було [304, с. 153].

А. Яковлів визначає державно-правове значення реформи Петра І й визначає, що воно полягало в тому, що в автономне управління України, забезпечене як попередніми договорами, так і грамотами й «Решетилівськими пунктами» Петра І, було включено новий, чисто російський орган — «Малоросійскую Коллегію», яка, підлягаючи безпосередньо російському сенатові, мала діяти на Україні не тільки незалежно від гетьманського уряду, та навіть над гетьманом і над усіма установами й органами України. Малоросійській Колегії в обсягу суду надано компетенцію найвищого суду на

Україні, в обсягу адміністративного управління — компетенцію найвищого контролюючого й головного органу над усіма «колегіями-канцеляріями», над полковою, сотенною й ратушною адміністрацією; в обсягу державного господарства до Малоросійської Колегії перейшли всі джерела державних прибутків і видатків, отже, весь державний бюджет; нарешті, під догляд і контроль Малоросійської Колегії поставлено самого гетьмана й гетьманський уряд [304, с. 153].

Після смерті гетьмана І. Скоропадського Петро І відклав вибори нового гетьмана до свого повернення з перського походу, а управління Україною доручив двом колегіям: генеральній старшині на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком (ця колегія придбала ім'я: «Панове, на місці гетьманськім комендуючії»), та Малоросійській Колегії на чолі з Вельямінов им. На думку Андрія Івановича, «причиною відкладання виборів гетьмана, було бажання Петра І полегшити перші кроки діяльності М. Колегії. Але це не помогло, бо з перших же днів діяльності М. Колегії вона зустріла на Україні рішучий опір з боку слухняної до цього часу генеральної старшини, особливо з боку П. Полуботка, внаслідок чого виникла запекла боротьба за владу між українським і російським правлячими органами, що часом набирала глибоко драматичних рис, а часом точилася навколо непомітних і неважних дрібниць. Як і можна було сподіватися, закінчилася ця боротьба перемогою сильнішого — російського уряду. Указами від 4, 16 і 29 квітня 1723 р. Петро І знищив владу гетьмана як верховного вождя козацького війська, передавши команду над військом генералові Голицину, адміністративну й фінансову владу передав М. Колегії, якій уже належала вища судова влада, решту влади, яка ще лишилася в руках «п. п. правлячих», віддав під контроль Вельямінова, а Полуботка, суддю Черниша й писаря Савича викликав до Петербурга для «отвъта» [304, с. 154].

Що ж до питання про вибори нового гетьмана, то Петро І видав 23 червня 1723 р. указ, в якому категорично відмовив дозволити вибори, назвав всіх гетьманів зрадниками. Унаслідок цього указу, до самої смерті Петра І, питання про вибір гетьмана вже не підіймалось. А. Яковлів вважає, що наслідком цього був тяжкий режим політичної неволі й економічного визиску, заведений на Україні за Петра І, продовжувався аж до смерті Катерини І. Малоросійська Колегія нібито мала своїм завданням «оборонити» народ від «надужиття й сваволі» українського автономного уряду, тим часом, підсумовуючи її діяльність, професор вказує, що Малоросійська

Колегія довела Україну до повної руїни з погляду політичного, адміністративного й економічного. Правління Малоросійської Колегії показалося дуже зручним, щоб Україну «к-ь рукам-ь прибрать». Воно підірвало підвалини автономного устрою України та підготовило ґрунт під інкорпорацію її Росією [304, с. 155].

А. Яковлів вказує, що «з іменем молодого імператора російського Петра II, що року 1727 обняв царську владу, в історії України-Гетьманщини зв'язані такі сприятливі акти, як скасування Малоросійської Колегії та повернення гетьманського уряду, а разом і такий негативний акт, як «Ришительные пункты» 1728 р. Він вважає, що: «полегшення, які зазнала Україна протягом першого року царювання Петра II, сталися внаслідок чисто випадкових обставин та персональних впливів, а не з причини засадничих змін російської політики стосовно України. Тому сприятливе відношення царської влади прийшло цілком несподівано, тривало недовго і так само несподівано перемінилося на явно вороже.» [304, с. 157].

А. Яковлів дотримується думки, яка була висловлена І. Джиджорою, що відношення до України змінилося внаслідок персональних впливів всесильного тоді князя О. Меншикова, який був особисто зацікавлений в українських справах, бо мав величезні маєтності на Україні та старався створити сприятливі умови для їх експлуатації — з одного боку, з другого боку — вороже ставився до Малоросійської Колегії й Вєльямінова за оподаткування маєтків, та бажав узяти реванш над П. Толстим, якого ненавидів. Із цих мотивів О. Меншиков не тільки подбав про здійснення царських указів, що їх, як опікун царський, сам і запропонував, а навіть і кандидата на гетьмана підшукав в особі близького собі миргородського полковника Данила Апостола [304, с. 158].

22 серпня 1728 р. гетьман дістав через Колегію закордонних справ так звані «Решительные пунткы». Андрій Іванович відзначає, що вони за своєю формою, так і змістом відрізнялися від попередніх українсько-московських договорів та статей. Якщо у складанні попередніх договорів брали участь рівноправні сторони, Україна й Москва (гетьман і цар); кожна з них ставила свої умови, які обмірковувалися на спільних конференціях представників, модифікувалися, відкидалися чи приймалися й затверджувалися окремими ратифікаційними формулами; договори вважалися обов'язковими для обох сторін, їх зміну, в основному, проводили за участю обох сторін, з додержанням коли не всіх, то, принаймні, головних формальностей, то

«Решительные пунткы», як і «Решительный указ» Петра І мали наказну форму. Гетьман не визнавався стороною в договорі, він не приймав участі у розробці умов договору. Д. Апостол вів переговори з канцлером Головіним, які носили приватний характер. Гетьман не підписував «Решительные пунткы», цар сам визначив умови і прийняв самостійно рішення у формі «однобічного акту царського «пожалованія» и «милостиы» и верховноъ влади» [304, с. 159–160].

«Решительные пункты» складалися з 20-ти пунктів, з яких сім пунктів містять умови, які в тій чи іншій формі і обсязі знаходилися в попередніх договорах, решта — 13 пунктів містять нові умови, частина яких була прийнята і проведена в життя різними царськими указами, що були видані після Решетилівських статей 1709 р. [308, с. 159–160]. А. Яковлів зазначає, що більшість пунктів містить нові, незначні до цього часу постанови-укази, схвалені волею самодержавного царя російського. Як обов'язкові приписи верховної влади, вони набувають силу з моменту їх видання й не потребують для цього згоди й прийняття тих, для кого вони видані [304, с. 165].

Ст. 20 «Решительных пунктов» стосувалася Кодексу «Правъ, по которымъ судится Малороссійскій народъ».

На основі аналізу «Решительных пунктов» 1728 р. професор А. Яковлів робить висновок, що — «це вже не договір між Україною й Росією, а спеціальний закон, який має нормувати надалі внутрішнє життя України й тих її органів, що їх воля царя призначала для України. Все внутрішнє управління України, адміністративне, фінансове й суд, у тій чи іншій мірі було підпорядковане центральній російській владі та поставлено під безпосередній контроль її органів. Україні було залишено тільки зовнішню видимість давнього автономного устрою без реального змісту [304, с. 165].

А. Яковлів вважає, що після смерті Д. Апостола російська цариця Анна Іоанівна проводила політику щодо України, яка була направлена на остаточне знищення автономії України, про що свідчать постанови та не обрання нового гетьмана, як символа автономії й носія верховної влади [304, с. 165]. Він вважає, що: «політика цариці не була б така небезпечна для України, як би вона не супроводжувалася надзвичайно хитрою, вмілою і послідовною тактикою. В основу тактики було покладено принципи: маскування проведення реформи управління в Україні (генерального суду, фінансового управління); приховування від народу рішень про остаточне знищення автономії та заспокоювання політичних і національних

змагань українського народу до збереження автономного устрою обіцянками непорушного збереження прав і вольностей відповідно до договору Б. Хмельницького та майбутні вибори гетьмана. Проведення тактики дискредитації гетьманського уряду й автономного управління, підкуп старшини, яка була прихильна до Росії, проведення «демагогічної пропаганди серед рядового козацтва й простого люду та вжиття заходів для призвичаєння українського народу до «великоросійскаго правленія»» [304, с. 167].

В лютому 1750 р. гетьманом на Раді в Глухові було обрано Кирила Розумовського. 5 червня 1750 р. цариця Єлизавета Петрівна видала указ на ім'я Сенату, відповідно до якого в Україну поверталося на думку А. Яковліва, правове становище, яке існувало за гетьмана І. Скоропадського 1708–1709 рр., але жодного договору, чи «пунктів», з гетьманом К. Розумовським не було складено. Гетьман відновив діяльність усіх органів автономного правління і, на думку А. Яковліва, проводив діяльність «далеко за межі тих прав, які були признані І. Скоропадському, та почував себе в Україні цілком незалежним від російського уряду. Така діяльність К. Розумовського, вважає А. Яковлів, скоро викликала підозру в російського уряду, який, використовуючи зміни осіб і настроїв серед близького оточення цариці, вирішив, що настав вже час знову повернути попередню політику щодо України. 15 липня 1754 р., несподівано для гетьмана, російський Сенат скасував кордон між Україною й Московською державою, закрив прикордонні митниці та скасував митні доходи, поширивши в Україні загальноросійську митну систему. У 1756 р. Україну знову було передано у відомство Сенату. Історик права вважає, що цими розпорядженнями було знищено один з важливих правових елементів державної автономії України — самостійну митну систему на відокремленій від Росії державній території [304, с. 170].

В вересні 1763 р. у Глухові відбулася Старшинська Рада, на якій було складено «Прошеніе малороссійського шляхетства», до Катерини II. На думку А. Яковліва воно було написане не від шляхетства, а від імені гетьмана К. Розумовського старшиною, шляхтою, військом і народом «малоросійським, і своїм «змістом та формою дуже близько стоїть до «пунктів», або проекту договору, який звичайно подавали гетьмани цареві з нагоди свого обрання [304, с. 171]. Основна ідея петиції — ствердити всі попередні права, привілеї, вольності й звичаї, які були стверджені Б. Хмельницьким.

А. Яковлів вважає, що петиція є «надзвичайно важливий документ для пізнання ідей, бажань і настроїв, які панували серед українського суспільства після 110 років співжиття України з Москвою. Вона доводить, що в основних точках бажання українського народу в 1763 р. зводилося до встановлення й підтримання повної державної автономії України з усіма своєрідними установами, органами й правами-законами та устроєм. Важливим було також ствердження, що Україна «приєдналася до Москви добровільно», на підставі договорів, які були стверджені царями й дотримання яких було гарантовано царськими грамотами й урочистими обіцянками, але що внаслідок порушення цих договорів «вільний» український народ не може «вольностями своїми користуватись»» [304, с. 172].

А. Яковлів зазначає, що петиція гетьмана й народу українського не тільки не була задоволена, а, навпаки, послужила приводом до скасування гетьманського уряду в 1764 р. [304, с. 172].

Професор, розглядаючи політику Катерини II щодо України, вказує, що: «вона дивилася на Україну, як на провінцію Росії, яка, хоч і править на підставі «конфирмованныхъ привилегій», але в царській волі ці привілеї відібрати та підпорядкувати загальним російським законам. Щодо договору Б. Хмельницького, то Катерина II про нього згадувала «лише тоді, коли потрібно було аргументувати право російського скарбу на податки й доходи України» [304, с. 175].

Катерина II посилила владу малоросійського генерал-губернатора та ступнево знищила й ті другорядні ознаки автономії України, які ще лишилися після актів 1764 р. В 1775 р. було зруйновано Запорізьку Січ, 1781 р. було поширено на Україну російський закон «Объ учрежденіи губерній». На думку А. Яковліва було знищено всі українські ознаки управління, і так було знищено автономію України, права, вольності й привілеї її населення, не один раз стверджені царським словом і договорами. Україну було інкорпоровано до Російської імперії й на неї було поширено загальноросійське управління, а український народ кинуто до царської «тюрми народів» [304, с. 175].

А. Петрик, спираючись на дослідження А. Яковліва, виділяє етапи боротьби Московської державної машини з Гетьманською Україною: 1) Період номінального підпорядкування Війська Запорізького у 1654–1657 рр.; 2) «Критичний час» 1657–1659 рр., коли «досить молодий і ще сильний організм Української держави іще остаточно не потрапивши під владу

Москви змагав до власного вибору у розбудові державності»; 3) 1659–1687 рр. продовження політики часів «Виговщини» з поступовим посиленням агресивності наступу, пов'язаного з розрухою в Гетьманщині і втратою останньою військової моці та політичного авторитету; 4) «Мазепинська доба» — епоха вдалих політичних маневрів і лавірування для Гетьманщини, фактичне нівелювання мазепинським урядом значення «розгромних» для автономії Коломацьких статей, водночас на завершальному етапі 1700–1709 рр. неприкрита атака на військове і фінансове самоврядування, явне викриття намірів Петра І по остаточному знищенню самостійності козацької держава [104, с. 83–84].

На основі аналізу праць А. Яковліва стосовно українсько-московських договорів можна зробити висновок, що він належить до представників емігрантсько-державницького напрямку в українській історіографії, як О. Гайманівський, Р. Лащенко, С. Шелухін, які розглядали українсько-московські договори, як заходи царського уряду щодо обмеження автономії України.

Через українсько-московські договори А. Яковлів досліджує правовий статус Гетьманщини, відносини з Росією, як повноправною стороною у договорах, яка виступала гарантом суверенітету України до 1709 р. Нормативно-правові акти, які були прийняті російськими царями після 1709 р. називає не договорами, а наказами, які були однобічними актами царської влади і видавалися без участі в розробці української сторони. Кожний новий царський акт все більше обмежував автономію України, поки не ліквідував її остаточно.

3.3. Погляди А. Яковліва на етноісторичні традиції української державності

А. Яковлів, О. Лотоцький належать до представників національно-державницького напряму української історіографії. Вони досліджували теоретичні проблеми української нації і держави. В. Потульницький виділяє їх серед представників націонал-державницького напряму: С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Бочковського (зокрема щодо основного критерію історичної оцінки — нації). Вважає, що головна відмінність у позиціях цих учених полягала в тому, що С. Дністрянський та його послідовники оцінювали події історико-політичного життя українського народу з точки

зору нації і держави при домінанті нації над державою. А. Яковлів і О. Лотоцький, навпаки, домінантою історичної оцінки вважали лише українську націю та її історичні традиції [113, с. 286–287].

Основною працею А. Яковліва, щодо впливу нації на розвиток державності є праця «Тисячолітні етноісторичні традиції української державності», яка вийшла в Празі в 1937 р. [289].

Маловідомою, але актуальною в наш час є праця А. Яковліва, написана в 1937 р. під псевдонімом А. Чигирин «Украинскій вопросъ в освещеніи «Конспекта Х» исполнительного бюро совета «Національного союза новаго поколънія въ Бълградъ» [193]. Про своє авторство А. Яковлів повідомляв під час зустрічі 9 серпня 1952 р. в приміщення УВАН у США, в Нью Йорку [20, с. 2].

В своїй праці А. Чигирин (А. Яковлів) полемізує з «Національним Союзом Нового Покоління», який був утворений в Белграді (Югославія) і підготовив для своїх членів, які на думку Союзу мають відіграти провідну роль в долі Росії «Конспект Х», в якому викладено погляди на дане питання і розроблено програмне керівництво для його вирішення. Автори «Конспекту Х» визнають за кожним народом, який входить до складу Росії, право на національно-культурну «самодъятельность», але вважають, вирішення українського і білоруського питань не лежить в площині вирішення питань національностей, пояснюють це тим, що малороси і білоруси — це той самий російських народ [193, с. 16]. А. Яковлів зазначає, що народ, який вже з IX ст. називався «Руссю», не мав «нічого спільного з московським народом, оскільки виникнення московського народу відноситься найраніше до XII ст.: чотири сторіччя розділяють ті два народи вже на початку історії». В той час, коли «рускій» народ виник із змішування слав'янських племен: полян, древлян, сіверян, волинян, тиверців, уличів і бужан, московський народ утворився в XII ст. з фінських і тюрських племен: чуди, ливи, води, ями (на північному заході Росії), весі (від Ладоги до Білоозера), карели, югри, печори, самоїди (на півночі), перми (на Камі), черемисов (В'ятська, Казанська, Уфимська, Нижньогородська, Костромська губернії), мордви (на середній і нижній Оці і до Волги), мері (на верхній Волзі і Клязьмі), муроми і мещери (Муром, Мещерск) — всього 15 племен уральської раси і невелика кількість слов'янських «уходниковъ» з Новгорода та з областей, де проживали кривичі, радомичі і в'ятичі; в XI ст. до них приєдналися дружини руських князів, послані в ці області великими князями київськими. Таким чином,

початкові племенні типи Русі і московського народу різні і не мають між собою нічого спільного: В Русі поширена слов'янська (адріатична) раса, в Москві — фіно-уральська раса [193, с. 16–17].

Стосовно мови А. Яковлів пише, що українська і великоросійська мови — це дві повністю окремі мови, які відрізняються між собою з точки зору фонетики, морфології, лексики і літературної традиції [193, с. 18].

А. Яковлів доводить, що український (малоросійський) народ — є самостійний народ, який повністю відрізняється, як за своїми етнічними, культурними і побутовими особливостями, так і за своєю мовою від великоросійського (московського) народу [193, с. 22].

Причиною певної ворожості по відношенню до великоросів автор «Украинского вопроса» називає політику обмеження автономії України московськими царями протягом XVII і XVIII ст. [193, с. 29]. А. Яковлів стверджує, що «кров тисячі-тисяч українців пролита в боротьбі з ворогами за самостійність України доводить, що український народ має свою національну зрілість і своє право на самостійне, національне і державне існування» [193, с. 40].

На думку В. Потульницького, — «Андрій Яковлів свою концепцію української державності пов'язував з історичним правом української нації, за якою визнавав домінуючу роль у заснуванні й діяльності держави» [113, с. 287].

А. Яковлів — «розглядає націю як історичний витвір, що склався не тільки з живого покоління людей, зв'язаних між собою об'єктивними національними прикметами та волею належати до нації, а й усіх поколінь, як тих, що жили в історичному минулому, так і тих, що народяться й житимуть у майбутньому, на зміну своїх батьків, дідів, прадідів. Ця дефініція, на думку історика права показує, яке важливе історичне, національне й правне значення для нації має повнота національної структури, в першу чергу, її минулі покоління, що витворили історію народу, його культуру, мову, державні традиції, всі ті прикмети, які об'єднують людей в націю та на основі яких живе покоління нації, виявляє волю належати до своєї нації, жити власним, самостійним, національним і державним життям» [289, с. 33].

Традиції, на яких має ґрунтуватися концепція української державності, повинні складати синтез історичних державних традицій Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав, Гетьманщини та УНР-ЗУНР, а також прагнень української нації до відродження держави в періоди бездержавного життя [113, с. 287].

Андрій Іванович зазначає, — «що український народ належить до націй, що мають давню тисячолітню історію. Історичні традиції української державності беруть свій початок в прадавній старовині, принаймні з VI в. по Христі. Науково-критичні досліди над давніми нашими літописами доводять, що перший наш літописець мусив переводити дослід над питанням: «Откуда єсть пошла Руськая Земля, кто в Києві нача первій володіти?», бо це питання було вже для нього дуже дивним. Розв'язав він його на підставі давніх народних переказів — «преданій», — що як перша історична традиція передавались в народі від покоління до покоління. Ця історична традиція зберегла в народній пам'яті спомини про власну «Руську» державу, про власних князів з різної династії. То вже пізніше, за панування Ярослава, Володимирового сина, наш первісний літопис було перероблено в Новгороді для того, щоб висунути тогочасні династичні інтереси та примат Новгорода з варязькими князями» [289, с. 33].

Головною передумовою повстання нації А. Яковлів вважав повноту її національної структури. Слідом за В. Старосольським він простежував елементи соціальної інфраструктури української нації, як носіїв національної свідомості в контексті історичних традицій української державності, намагався просистематизувати всі ті прикмети, що існували серед минулих поколінь українського народу та витворили його історію, культуру, мову [113, с. 287].

Про період Київської Русі А. Яковлів говорить, «як про добу народження української нації, що мала свою культуру, мову та інші об'єктивні прикмети та свою національну, суверенну державу» [289, с. 34].

Традиції були продовжені в Галицько-Волинській державі, що була спадкоємицею Київської держави, поклали тверді підвалини національного й культурного розвитку української нації, давши їй духовну й матеріальну культуру, мову, право, релігію, мистецтво, перетворивши в горнилі національно-державного життя окремі племена в єдину націю, зливши й зв'язавши їх в одно національне тіло [289, с. 34].

Ця історична традиція та історична пам'ять київської і галицько-волинської державності зберігала український народ у литовсько-польську добу, на початок якої весь народ, незалежно від станів, усвідомлював себе нацією. Основними принципами, на яких ґрунтувалася українська державність від часів Київської Русі і «Руської правди», вчений вважав демократизм, рівність класів, індивідуалізм, захист приватної власності як перші ознаки державної суверенності в житті українського народу [113, с. 288].

Оцінюючи становище українських земель в складі Литовської держави А. Яковлів вказує, що в XIV ст. українські землі одна за одною добровільно приєднуються до Литовської держави, крім Галичини, яку захоплює Польща. Не дивлячись на втрату своєї державності, український народ займає в Литовській державі домінуюче становище, дякуючи своїй високій духовній і матеріальній культурі: він дав цій державі мову, право, культуру, перетворивши її з Литовської в Литовсько-Руську державу [289, с. 34]. Вчений вважає, що при сприятливих політичних обставинах, Литовсько-Руська держава, перетворилася б в чисто Українську державу. Але політичні обставини не сприяли нормальному розвитку Литовсько-Руської держави: династична унія з Польщею дала перевагу польським впливам, які через півтори сотні літ остаточно взяли перевагу над впливами українськими [289, с. 34].

Традиції української державності сприяли боротьбі з Польщею за національне й культурне існування українського народу на своїх історичних землях.

В XVI ст. українська нація втрачає частину своїх елементів, бо «в українського родовитого панства давня звичка до влади й у привілейованого становища в державі перемогла зв'язок із своєю нацією та примусила перейти на бік чужої нації або вийти з боротьби». Слідом за В. Старосольським учений вважає, що носіями української національної свідомості до XVI ст. була аристократія, місце якої з плином часу зайняли дрібна шляхта, духовенство, міщанство і козацтво [113, с. 288].

Історик права підкреслює, що дякуючи козацтву і тим станам населення, що біля нього гуртувались, давня столиця наша — Київ на початку XVII ст. знов набуває важливого національного, культурного, а згодом і державного значення [289, с. 35].

А. Яковлів позитивно оцінює національно-державний рух, що підняло козацтво з гетьманом Богданом Хмельницьким на чолі 1648 р., який сприяв відновленню української державності у формі військового типу держави — Війська Запорізького, держави самостійної й незалежної. Б. Хмельницький іменував відновлену державу українську «Князівством Руським», а народ український — «народом Руським». Державний устрій Війська Запорізького було збудовано на давніх засадах київського державного устрою з певними змінами, що викликались потребами часу [289, с. 35].

Взагалі козацькій державі гетьмана Б. Хмельницького вчений відводить особливу роль в обґрунтуванні прав України на свою державу, оскільки саме вона «зруйнувала привілеї правлячих класів, віддала землі державному контролю, перейняла демократичні принципи Київської держави. Верховна влада належала українській нації і реалізовувалася народним Віче, або Генеральною Радою». Основною ознакою і здобутком цієї держави він вважає збереження наступності демократичних національних традицій, які від «Руської правди» і віче в Київській Русі перейшли до Литовського статуту, що перейняв основні принципи «Руської правди» і до Генеральної Ради, що також керувалася принципами рівності і демократизму [113, с. 288].

Давнє право Київське у формі правних стародавніх звичаїв та норм Литовського Статуту, який теж був пересякнутий давніми нормами «Руської Правди», стало основою прав козацької держави. Стара Київська культура, мова, побут і т. д., все це збереглося по давньому і в новій державі. Давні історичні традиції були живі, міцні, домінуючі [289, с. 36].

Генеральна Рада, на думку А. Яковліва, була республіканським органом демократичного республіканського уряду Козацької держави. Вона виконувала судові та адміністративні функції, ухвалювала закони, обирала гетьмана і старшину, вирішувала питання війни і миру, мала право зовнішніх зносин з іноземними країнами і навіть право суду над гетьманом та старшиною. «Гетьман, — зазначає вчений, — мав верховну владу тільки між засіданнями Ради і мав свій консультативний орган — раду генеральної старшини» [113, с. 288–289].

Наступність традицій Київської і Козацької держав А. Яковлів вбачав також у територіальному поділі останньої, полковий і сотенний устрій якої нагадував поділ на землі в Київській державі. Особливу увагу він приділяв також магдебурзькому праву, як основі життя великих міст у Козацькій державі, виборності всіх адміністративних органів. Кожна адміністративна одиниця держави мала свій суд із представництвом усіх класів, суди були публічними і проводились українською мовою [113, с. 289].

А. Яковлів вважає, що Україна з 1648 р. вже була республіканською державою, що управлялася на основі гетьманських універсалів і національно-державного права.

1654 р. Б. Хмельницький, шукаючи допомоги проти Польщі, увійшов у союз і прийняв протекцію Московського царя.

Тодішнє українське громадянство, не реагуючи на династичні претензії московських царів, вперто трималось давньої традиції української, не забувало свого походження, своєї нації, мови, своїх прав на вільне, незалежне життя. На договір 1654 р. дивились як на тимчасовий союзний договір у військових цілях, завше і всюди виставляли, що Україна цей договір заключила добровільно, без жодного примусу [289, с. 36].

Таким чином, союз 1654 р. вчений розцінює як коаліцію з Москвою проти Польщі і військовий протекторат царя із збереженням Україною своєї власної державності, зовнішніх відносин і державного статусу щодо інших націй [113, с. 291].

Характеризуючи період Гетьманщини, А. Яковлів відзначає, що головним керуючим напрямом козацької доби була боротьба з Москвою за права й вольності України. Кожний з гетьманів, починаючи з Б. Хмельницького і кінчаючи Кирилом Розумовським, як би він не ставився до царської влади, тим чи іншим способом відстоював права України, за них боровся, а іноді й страждав, не кажучи вже про такі героїчні постаті української історії, як гетьмани — Б. Хмельницький, І. Мазепа, П. Орлик. Характеристика, яку дав цар Петро І про гетьманів: всі, мовляв, гетьмани, до Б. Хмельницького включно, «суть изменники», з його погляду була правильною, але через це саме для українського народу стали вони героїчними оборонцями державних і національних прав України [289, с. 37].

А. Яковлів обґрунтовує право України на свою державність, але, на відміну від представників консервативного напряму, вважає головними винуватцями втрати Україною незалежності не внутрішні, а зовнішні причини [113, с. 291].

У статті «Тисячолітні етноісторичні традиції української державності» А. Яковлів аналізує «Вивід прав України» П. Орлика, в якому гетьман відзначає, що найсильнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, складений 1654 р. між царем Олексієм Михайловичем та гетьманом Б. Хмельницьким і Генеральною Радою, підписаний уповноваженими з обох сторін. І хоч пізніше примушено було гетьмана Брюховецького зректися суверенності України, але це зречення не мало правної сили бо ж гетьман не міг зректися того, що належало не йому, а цілому народові. «В таких випадках кожен народ має право протестувати й привернути свої давні права». Далі Орлик аргументує суверенність України посилкою на договори гетьмана Мазепи з Карлом XII та закінчує «Вивід

прав» такими пророчими словами: «Коли всіх наведених тут аргументів не досить, то загальний інтерес зобов'язує всі європейські держави визволити Україну з Московського ярма і цим обмежити Московську державу, яка незабаром буде змагатись до повалення свободи цілої Європи. Треба сподіватись, що європейські держави зрозуміють загальну небезпеку від такої агресивної держави та переконаються, що загальна безпека й мир в значній мірі залежать од відновлення самостійності України» [289, с. 38].

Носієм і творцем української держави мають стати представники української нації, незалежно від їх соціального стану. Це можуть бути представники дрібної шляхти, духовенства, міщанства, селянства, робітництва, але обов'язково українці за походженням, бо саме їм, на думку вченого, органічно притаманні традиційний український демократизм, традиції козацтва, волелюбність, релігійність, спільні культура, мова та національна самосвідомість. Абсолютизуючи українську націю як цілість, А. Яковлів з цієї схеми виключає українську аристократію, з якою пов'язують свою концепцію української державності консерватори. Він вважає, що в аристократії давня звичка до влади і привілейованого становища в державі перемагає зв'язок зі своєю нацією і примушує її при різних обставинах припиняти боротьбу за власну державність або ж взагалі переходити на бік чужої нації [113, с. 292].

Негативно оцінює А. Яковлів процеси, які відбувалися наприкінці XVIII і на початку XIX ст., коли поширилися Заходи впливу романтизму, ідеї про народ, як про носія найвищих цінностей духа й свободи, ідеї соціальної рівності й справедливості. Вони знайшли родючий грунт в історичній традиції недавньої доби боротьби козацтва за народні права, свіжі ще в пам'яті народу, овіяній чарами народної поезії, оспіваній в тисячах народних дум і пісень. Наші історики починають заглиблюватись в етнографічні досліди, з студії над народними піснями, обрядами, звичаями; починають глибше роздумувати над історичними причинами економічної й соціальної недолі народних мас. Історичний інтерес починає звертатись на дослідження причин цієї недолі, на історію народних рухів в минулому. Політичні ідеали й стремління до відбудови власної держави, національно-культурні змагання в минулому потроху відходять на задній план перед інтересами до проявів революційних стремлінь народних мас. Хоч і ці студії принесли велику користь для української науки, проте мимоволі вони надали історичним дослідам однобічного характеру. Серед української

інтелігенції почала поширюватись революційна ідеологія, негативне ставлення до Російської держави, а заразом і до держави взагалі, та легковаження державної організації для нації. Революційно-народницький напрям тягнув за собою занедбання української національно-державницької традиції [289, с. 38].

Причиною занедбання української національно-державницької традиції, розриву зв'язку молодого покоління з поколіннями попередніми була офіційна ідеологія Російської імперії про спільну добу державності за Київських князів, зв'язати її вигадками московських книжників про династичні права панівної династії Романових та пустити в оборот не тільки в Росії, а й всюди за кордоном, теорію про «три ветви єдинаво рускаво народа»: великоросів, малоросів, білорусів, про початок московської державності за княжої доби, про «возсоединеніе отторгнутой прародительской отчины» 1654 р. за Б. Хмельницького [289, с. 38–39].

Відродженню української національно-державницької традиції на початку XX ст., напередодні великих подій, професор М. Грушевський сміливо виступив з критикою російських псевдонаукових теорій та пригадав і довів історичну правду. Його статті, а ще більш монументальна «Історія України-Руси», на початку заборонена в Росії, знов воскресили серед молодої генерації нашої інтелігенції правдиву історичну традицію української державності [289, с. 38]. Але народницькі ідеї революційної боротьби за краще соціальне майбутнє і визволення людства від експлуататорів завадили одностайності української нації, виявленню її волі до державної самостійності в 1917–1920 рр. і виступили як руйнівний елемент для національно-державної самосвідомості [113, с. 292].

Тому-то не в I, а тільки в IV Універсалі Центральної Ради було проголошено повну суверенність і самостійність Української Народної Республіки, а ще через рік — її соборність, вважає Андрій Іванович [292, с. 39].

На думку А. Яковліва, — «українському народові судилося відновити своє державне життя в ті часи, коли в цілому цивілізованому світі були признані й прийняті такі основні принципи конституції демократичних держав:

а) суверенітет народу і виявлення його в «самоозначенні», себто в установлені форми й компетенції державної влади;

б) суверенність держави, що складається з внутрішньої самостійності й зовнішньої незалежності держави;

в) організація державної влади на основі розподілу законодавчої й виконавчої функцій між окремими органами цієї влади, парламентарна форма законодавчого органу і контроль над виконавчою владою. З погляду цих принципів і належить оцінювати ті акти як виявлення суверенної волі українського народу, які привели до самостійної української держави у формі УНР та поклали основи її конституції» [271, с. 5].

Вчений позитивно оцінює Центральну Раду, як представницький орган українського народу та Всеукраїнський Конгрес (Український Національний Конгрес 19 квітня 1917 р.), на якому народ проголосив перші свої вимоги державно-політичного характеру — «національно-територіальна автономія України в складі федеративної демократичної Росії» [271, с. 6].

На думку А. Яковліва, оголошуючи І Універсал, Центральна Рада вступала на шлях самостійної реальної праці з впровадження автономного ладу на Україні, що потребувало створення спеціального виконавчого органу, який був створений у червні 1917 р. у формі Генерального Секретаріату, який був відповідальний перед Центральною Радою [271, с. 6].

Оцінюючи результати ІІ Універсалу Центральної Ради вчений вважає, що «позитивним було лише те, що виявилася грізна й непереборна різниця в принципах, актах і поглядах між Центральною Радою і російським урядом. Центральна Рада намагалася отримати державну автономію в рамках Російської республіки, а російський уряд погоджувався лише на адміністративну автономію та й то не на всій українській території, ігноруючи зовсім права Центральної Ради як верховного представницького органу» [271, с. 11].

На думку вченого, важливе значення для формування правової системи Української Народної Республіки мали ІІІ та ІV Універсали Центральної Ради. Саме цими документами цілком легально та в законний спосіб було не тільки проголошено утворення самостійної держави українського народу, а й закладено архітектоніку її політико-правового змісту (фактично те, що в кінці ХХ століття назвуть «конституційними характеристиками держави») [126, с. 62].

Оголошуючи ІІІ Універсал, вважає А. Яковлів, Центральна Рада підвела формальні основи під фактично існуючу вже Українську державу [271, с. 13], яка за формою державного ладу — демократична республіка, має органи державної влади: законодавчий — Центральну Раду, і виконавчий — Генеральний Секретаріат, означивши точно державну територію

[271, с. 14]. З погляду державного права III Універсал є основний конституційний закон, яким була встановлена в Україні демократична, народоправна держава у формі — Української Народної Республіки. Як за способами встановлення, так і за основними принципами своєї конструкції УНР була суверенною державою з автономною, себто самостійною верховною владою, нічим необмеженою щодо всіх, без виключення, справ внутрішнього державного ладу, законодавства, суду й управління. Що ж торкається зовнішньої незалежності УНР, то, зостаючись фактично цілком самостійною і на зовні у відношенні до інших держав, УНР була формально обмежена постановою III Універсалу: «Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся Російська республіка стала федеративною рівних і вільних народів [271, с. 15]. Ця постанова обмежувала лише формально зовнішню незалежність УНР, тому що до влади в Росії прийшли більшовики на чолі з В. Леніним, владу яких УНР не визнавала.

А. Яковлів вважає, що: «фактичне існування суверенної, самостійної УНР на основі III Універсалу та здійснення верховною владою її державних функцій як в межах України так і на зовні, призвели до актів міжнародного характеру, які вже й формально ствердили повну незалежність УНР. Це були признання совітом народних комісарів Росії самостійності УНР та оголошення їй війни, офіційне визнання УНР Францією й Англією, і нарешті таке ж визнання УНР Центральними Державами та їх спільниками — Болгарією і Туреччиною [271, с. 16].

Значення III Універсалу, на думку вченого, ще полягає в тому, що він встановив основні принципи Конституції УНР: демократичні свободи: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи й помешкання; право й можливість уживання місцевих мов в зносинах зо всіма установами; скасував кару смерті; встановив принципи суду: «суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу»; скасував право приватної власності на землю та визнав приватні землі власністю всього трудового народу без викупу; встановив 8-ми годинний робочий день та признав урядові й робітникам право контролю над промисловістю; признав національним меншостям України право на національно-персональну автономію; нарешті, призначив на 27 грудня 1917 р. вибори до українських установчих зборів, а на 9 січня 1918 р. — скликання цих зборів [271, с. 14].

Аналізуючи IV Універсал Центральної Ради А. Яковлів підкреслює його історичне значення: «однині УНР стає самостійною, ні від кого незалежною, суверенною державою Українського народу», звертає увагу на принципи зовнішньої незалежності, а саме: «оповістила оборонну війну совітам, доручила заключити мир з Центральними Державами, висловила бажання мирного співжиття з сусідніми державами» [271, с. 17].

Прийнята в останній день існування УНР (доби Центральної Ради) Конституція УНР — «Статут про державний устрій, права і вольності УНР» — на думку А. Яковліва, була нічим іншим, як тільки логічним довершенням раніше розпочатої і фактично вже зробленої роботи [126, с. 62].

Характеризуючи Конституцію УНР, вчений вказує на те, що Конституція Центральної Ради складена на зразок європейських і американських конституцій з деякими особливостями, як, наприклад, встановлена лише одна палата — Всенародні Збори. Голові Зборів надано функції президента республіки й голови Ради Міністрів парламентських канікул. А. Яковлів вказує на недоліки: не встановлено, хто має право виконувати законодавчі функції в час парламентських канікул, не означено територію УНР, не включено закону про скасування приватної власності на землю та інше [271, с. 20].

Негативно оцінив А. Яковлів прихід до влади Павла Скоропадського. Переворот, який стався на Україні 29 квітня 1919 р. змінив форму державного ладу: замість УНР була утворена Українська Держава на чолі з абсолютним монархом, який себе називав «Гетьманом всієї України» [273, с. 20]. Н. Стецюк вважає, що оцінка статусу глави держави (Гетьмана) А. Яковлівим в роботі «Основи Конституції УНР» була дещо завищеною [126, с. 62].

У своїй праці вчений значну увагу приділяє питанню розподілу влади під час Директорії. Протягом збройної боротьби і якийсь час після її закінчення Директорія УНР, як революційний орган з диктаторськими правами, була органом верховної влади та виконувала неподільно законодавчу, виконавчу, а почасти й судову функції [271, с. 20]. Цієї ж думки дотримується М. Стахів, який вважає, що навіть Декларація Директорії УНР від 26 грудня 1918 р. не містила чіткого розподілу функцій між Директорією й Урядом, і що Директорія УНР мала не лише репрезентативні функції, а й безпосередньо виконувала законодавчі, судові й адміністративні функції, «хоч у меншій мірі, ніж це було в попереднім періоді» [127, с. 137].

Спроби розмежувати повноваження між Директорією та Радою Міністрів були зроблені в січні 1919 р., але законодавчо закріплено це не було.

Рада Міністрів була в першу чергу виконавчим органом. Крім того, Раді Міністрів були делеговані деякі функції законодавчі, як, наприклад, підготовка законопроектів. Законопроекти, ухвалені Радою Міністрів, підлягали затвердженню Директорії. Директорія і сама приймала певні постанови, що торкалися, головним чином, самої Директорії або нормували її відношення до Ради Міністрів, або ж торкалися важливіших міжнародних актів чи входили у сферу діяльності Голови Республіки. Чисто представницькі функції виконував голова Директорії [271, с. 20].

Також спробою розмежувати повноваження між Директорією та Кабінетом Міністрів було прийняття законів: «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» та «Про Державну Народну Раду УНР», затверджені С. Петлюрою 12 листопада 1920 р.

Андрій Іванович, вважав, що закон «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» за своїм характером не є основним законом, а лише тимчасовим, що звів до купи прийняті раніше постанови та оформив фактичний стан речей, який утворився [271, с. 28].

М. Шаповал у статті «Занепад УНР» піддав критиці погляди А. Яковліва, який заплющив очі на віроломно доконаний факт державного перевороту, здійсненого С. Петлюрою, в зв'язку із затвердженням ним законів від 12 листопада 1920 р. [196, с. 38].

А. Яковлів виступив із різким запереченням звинувачень М. Шаповала у політичній заангажованості у другому виданні своєї праці «Основи Конституції У.Н.Р.», в Розділі 2 «До питання про легальність Уряду У.Н.Р.», що побачило світ у 1935 р., доводить, що існуючий за кордоном уряд УНР посідає легальний титул верховної влади УНР [271, с. 33]. Посилаючись на конкретні факти, зокрема, резолюції провідних політичних партій УНР — УСДРП, УПСР, УДХП, УНРП, УПСС, прийняті наприкінці 1919 — на початку 1920 рр., дослідник наголошує, що всі вони містили вимоги реконструкції державної влади; при цьому в ряді резолюцій пропонувалось ліквідувати Директорію і тимчасово передати С. Петлюрі владу як «Начальнику У.Н.Р.». Коли б він прагнув узурпувати владу, зазначає А. Яковлів, то «це був як раз підходящий момент» для нього здійснити свої наміри. Але С. Петлюра відкинув подібні 139 пропозиції, оскільки вони суперечили інтересам державного будівництва. Що стосується

закону від 12 листопада 1920 р., то, на переконання А. Яковліва, він не порушує ні рішень Трудового Конгресу, ні постанови Директорії від 15 листопада 1919 р. До того ж, цей закон був тимчасовим, він лише доповнював постанову від 15 листопада 1919 р. встановленням тимчасового порядку заміщення Директорії і дає можливість у форс-мажорних обставинах «зберегти державний центр У.Н.Р., державну традицію, легальний титул влади У.Н.Р.» [127, с. 138].

На думку А. Яковліва, закон 12 листопада 1920 р. містив у собі один дуже важливий артикул, що торкався традиції державної влади УНР, а разом з тим її неперерваного існування. В артикулі закону передбачалися випадки, коли голова Директорії не зможе «через хворобу, від'їзд та з інших причин виконувати свої обов'язки». В таких випадках закон встановив заступництва голови Директорії. Його мали заступати або голова державної Народної Ради, або до скликання Ради, Колегія в складі: голови Ради Міністрів, порядкуючого в Найвищому Суді УНР; або ж, до складення цієї колегії, голова Ради Народних Міністрів [271, с. 30]. Артикул 4 закону «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» було застосовано після трагічної смерті С. Петлюри 25 травня в Парижі, коли в обов'язки голови Директорії тимчасово вступив голова Ради Міністрів А. Лівицький, а головою Ради Міністрів став заступник В. Прокопович.

Отже, в роботі «Основи Конституції У.Н.Р.» А. Яковлів на підставі нормативно-правових актів Української Центральної Ради та Директорії УНР, починаючи з Української Центральної Ради, всебічно висвітлив основні принципи державного устрою і органів державної влади УНР, довів, що закордонний уряд УНР посідає легальний титул верховної влади УНР. Аналіз політичних подій, які передували проголошенню УНР, зроблений на основі об'єктивного підходу, застосовуючи структурно-системний та формально-логічний методи дослідження. «Основи Конституції У.Н.Р.» — є важливим джерелом для всебічного, об'єктивного розуміння державотворчих процесів 1917–1921 рр. Конституція УНР була написана на основі законодавчої діяльності УНР, а також було враховано європейський та американський досвід конституціоналізму.

В період національно-визвольних змагань, на думку А. Яковліва змінилося чотири форми державного ладу: автономія з Центральною Радою, самостійна УНР, монархічна держава гетьманська і совітська республіка у

федерації з Росією. З них дві останні являються чужими українському народові: держава гетьманська була утворена при допомозі німців, а совітська республіка являлася окупаційною, утвореною московськими комуністами при допомозі московського війська. Ні та, ні друга не були витвором вільної суверенної волі українського народу, він їх не признав і не прийняв. Єдина лише держава — УНР з спочатку й до кінця була дійсним витвором українського народу [271, с. 30].

В. Горак, зазначає, що сам вчений розглядав національно-державницький рух на Україні, як поступовий процес, нижчою стадією якого була автономія, а більш високою — українська державність [27, с. 288].

На думку В. Потульницького, концепція української державності А. Яковліва ґрунтувалася на ідеї волевиявлення українського народу до державної самостійності, що мала будуватися на трьох основних принципах: а) суверенітет народу і виявлення його в самовизначенні, тобто встановленні форми і компетенції державної влади;

б) суверенність держави, що складається з її внутрішньої самостійності і зовнішньої незалежності;

в) організація державної влади на основі обов'язкового розподілу законодавчої та виконавчої функцій між окремими органами цієї влади, парламентарна форма законодавчого органу і його контроль над виконавчою владою [113, с. 293].

Отже, Український Народ — то велика історична державна Нація, яка має історичні традиції державності, пов'язані з існуванням Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руської держави, Гетьманщини та УНР-ЗУНР, а також спроб відродження держави в періоди перебування в складі інших держав.

Висновки до розділу 3

1. Дослідження наукової спадщини А. Яковліва дає підстави стверджувати, що він велику кількість наукових робіт присвятив аналізу, історії створення та застосування на практиці джерел українського права.

Уявлення про українське звичаєве право, як про основне джерело права, є однією з центральних історико-правових ідей А. Яковліва. Дослідник розглядає звичаєве процесуальне право, розвиток копних судів в Україні, вплив звичаєвого права на кримінальне право.

А. Яковлів називає Руську Правду збіркою норм звичаєвого права та князівських уставів, складеною в XI—XII ст. Руська Правда, на думку професора, є найповнішою і найважливішою історичною пам'яткою найдавнішого звичаєвого права нашого народу. Норми давнього звичаєвого права були присутні в змісті Литовського статуту, а також властиві правовим нормам Війська Запорізького.

А. Яковлів є одним з найвизначніших вчених, який вивчав вплив магдебурзького права на місцеве самоврядування українських міст. А. Яковлів позитивно оцінює поширення магдебурзького права в Україні, яке сприяло розвитку міст, ремесел і торгівлі, українського права.

Вчений займався дослідженням історії кодифікації українського права, зокрема ««Українського кодексу 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ». Монографія А. Яковліва «Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ», має важливе значення в українській історико-правовій науці. Він продовжив працю попередніх дослідників Кодекса 1743 р., доповнив та поглибив знання про цей кодифікований акт. Праця А. Яковліва є зразком всебічного історико-правового дослідження.

2. Важливе значення у розвитку джерел українського права мали впливи римського, чеського, німецького, польського права.

3. На основі аналізу праць А. Яковліва стосовно українсько-московських договорів XVII—XVIII ст.ст. можна зробити висновок, що він належить до представників емігрантсько-державницького напрямку в українській історіографії, до якого належали О. Гайманівський, Р. Лащенко, О. Лотоцький, С. Шелухін, які розглядали українсько-московські договори, як заходи царського уряду щодо обмеження автономії України.

4. Визначено, що досліджуючи теоретичні проблеми української нації і держави А. Яковлів домінантою історичної оцінки вважає лише українську націю та її історичні традиції.

А. Яковлів доводить, що український (малоросійський) народ, є самостійний народ, який повністю відрізняється, як за своїми етнічними, культурними і побутовими особливостями, так і за своєю мовою від великоросійського (московського) народу.

А. Яковлів, вважав, що традиції, на яких має ґрунтуватися концепція української державності, повинні складати синтез історичних державних традицій Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав,

Гетьманщини та УНР-ЗУНР, а також прагнень української нації до відродження держави в періоди бездержавного життя.

А. Яковлівим було розроблено свою концепцію розвитку України, як незалежної держави, як способу самоорганізації української нації, яка пройшла етапи розвитку від середньовічної держави до проголошення УНР. Сучасна політична ситуація в Україні підвищує інтерес до політико-правових поглядів А. Яковліва, що має сприяти об'єднанню української нації з метою збереження державності.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовані найбільш суттєві результати та положення дослідження, на основі теоретичного узагальнення з'ясовано роль та значення політико-правових поглядів А. Яковліва.

1. Аналіз історіографії проблеми дозволяє стверджувати, що українська історико-правова думка в радянський час майже не вивчала наукову спадщину А. Яковліва, що було зумовлено відповідною ідеологією. Основна увага зверталася на оцінку вченим українсько-московських договорів. Перші історіографічні праці — С. Наріжного, О. Оглоблина в яких аналізувалися погляди А. Яковліва з'явилися в еміграції. В США наукову спадщину досліджували М. Андрусяк, М. Ветухів, Я. Падох.

За часів незалежної України з'явилось багато досліджень присвячених творчому доробку А. Яковліва. Основна тематика досліджень пов'язана з біографією вченого, вивченням ним звичаєвого права, магдебурзького права, впливу іноземного права на українське право, проблем українсько-московських договорів XVII—XVIII ст.

Проаналізовані джерела дають можливість зробити висновок, що наукова спадщина А. Яковліва потребує більш детального вивчення, особливо в сучасних умовах, з метою отримання корисної інформації для вирішення проблем, пов'язаних з державотворенням та правотворенням.

2. Джерельну базу дослідження складають: 1) архівні матеріали; 2) праці А. Яковліва; 3) праці з державно-правової тематики, в яких розглядаються політико-правові погляди А. Яковліва.

Складнощі при вивченні політико-правових поглядів А. Яковліва пов'язані з відсутністю доступу до архівних матеріалів, які знаходяться за кордоном — в Чехії та США.

3. З метою підвищення ефективності дослідження політико-правових поглядів, наукову спадщину А. Яковліва можна класифікувати за тематикою творів: 1) історичне краєзнавство; 2) уявлення вченого про українське звичаєве право; 3) про вплив іноземного права на українське право; 4) погляди вченого на події, пов'язанні з суспільно-політичними подіями в Україні в XVII—XVIII ст.; 5) праці, в яких відображені ідеї стосовно розвитку

держави і права України в XX ст.; 6) спогади; 7) підручники, курси лекцій з різних галузей права; 8) публікації з різних тем.

Аналіз наукової спадщини дає підстави стверджувати, що велика кількість праць не опублікована і не введена до наукового обігу, значна кількість праць потребує перевидання в сучасній Україні, оскільки вони були видані за межами України в 30–50 рр. XX ст. і до них немає відкритого доступу.

Лекційні курси А. Яковліва є актуальними і в наш час, оскільки їх зміст відображає основні етапи розвитку історії держави і права України та зарубіжних країн, характеризує розвиток різних галузей права на основі порівняльного аналізу та думки різних авторів, що дає можливість віднести його до засновників української компаративістики.

4. З'ясовано, що політико-правові погляди А. Яковліва почали складатися з дитинства, під час навчання в початковій школі в Черкасах (1886–1890 рр.), Київській духовній семінарії (1890–1894 рр.), Дерптському (Тартуському) університеті (1898–1902 рр.), університеті св. Володимира в Києві (1904 р.). Значний вплив на становлення національного світогляду мала участь в Дорпатській українській студентській громаді, стажування у Варшаві, ранні праці А. Яковліва, участь у діяльності київської «Просвіти».

Формуванню правових поглядів сприяла юридична практика на державній службі у Київській казенній палаті, Київській міській управі, Київській колегії адвокатів, викладання основ права і законодавства в 1-й Київській комерційній школі.

5. Встановлено, що Лютнева революція 1917 р. активізувала громадсько-політичну діяльність А. Яковліва, він став фундатором Товариства українських адвокатів, Українського правничого товариства, взяв участь у Всеукраїнському конгресі, був обраний до Української Центральної Ради, був членом Радикально-демократичної партії (Партії соціалістів-федералістів), взяв участь в українському правничому з'їзді 13–14 червня 1917 р.

В березні 1918 р. А. Яковлів став директором канцелярії УНР, очолював кодифікаційний відділ, який здійснював систематизацію законодавства УЦР, приймав участь в організації Генерального Суду.

Після підписання Берестейського договору постало питання про створення дипломатичних представництв УНР і А. Яковліва призначили послом до Австро-Угорщини, 13 липня 1918 р. він призначений директором Департаменту чужоземних зносин, а з січня 1919 р. — Голова Надзвичайної

Дипломатичної Місії до Бельгії та Голландії. Займаючись дипломатичною роботою, А. Яковлів показав професіоналізм, працелюбність, організаторські здібності, прагнення сприяти визнанню незалежної Української держави, ним були розроблені рекомендації щодо укріплення міжнародного становища України, з проблем участі в міжнародних конференціях в Спа (липень 1920 р.), Брюсселі (вересень 1920 р.), в Генуезькій конференції (травень 1922 р.).

6. З'ясовано, що перебуваючи в еміграції А. Яковлів займався викладацькою, науковою і громадською діяльністю.

А. Яковлів займався науково-педагогічною діяльністю в УВУ в Празі та Українській господарській академії в Подєбрадах. Прочитав своїм студентам близько 20 лекційних курсів, його лекції прослухало понад 1 тис. студентів. Ним були підготовлені наукові статті та підручники (навчальні посібники), безпосередньо присвячені проблемам різних галузей права, методиці їх викладання тощо. На 1930–1931 навчальний рік А. Яковліва було обрано ректором.

А. Яковлів брав активну участь у створенні і розбудові еміграційних осередків: Історично-філологічного товариства у Празі, Українського академічного комітету, Міжнародної комісії для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй у Женеві, Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, Українського наукового інституту у Варшаві, Українського наукового інституту у Берліні, Української Могилянсько-Мазепинської академії наук, Українського Правничого Товариства, Музею визвольної боротьби у Празі, Ліги української культури, Українського товариства прихильників книги, Союзу українських журналістів і письменників на чужині, Української бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі, Першого, Другого українських наукових з'їздів, з'їзду українських правників.

У 1952 р. А. Яковлів переїхав до США і, не дивлячись на похилий вік, включився в роботу еміграційних організацій: Української вільної академії наук, Товариства Українських правників, Українського технічного інституту в Нью-Йорку, Української академії мистецтв і наук в США, публікувався в американських виданнях.

7. Дослідження наукової спадщини А. Яковліва дає підстави стверджувати, що він велику кількість наукових праць присвятив аналізу, історії створення та застосування на практиці джерел українського права. Ним були написані монографії, статті в періодичних виданнях. Історик

українського права подає класифікацію джерел права: за своєю формою пам'ятки українського права поділяються на: символічні, усні, рукописні, і духовні. У формі усних переказів (преданій, старовини, пошлини), правних народних приказок і в формі символів дійшли до нас норми народного звичаєвого права. У формі рукописній дійшли пам'ятки законодавчої й судової чинності органів державної і судової влади; невелика кількість пам'яток дійшла в друкованій формі. За своїм змістом пам'ятки українського права поділяються на офіційні і неофіційні збірки законів, різні акти державної влади, судові акти різного роду та їх збірки, збірки актів чинності адміністративної влади, громадських органів і т.п. За другорядні джерела права служать історичні пам'ятки взагалі, як літописи, приватно-правові акти тощо.

Важливе значення у розвитку джерел українського права мали впливи римського, чеського, німецького, польського права.

8. Проаналізовано, що важливе значення серед джерел права відігравали українсько-московські договори. А. Яковлів присвятив їм ряд праць, найбільш грунтовними є: «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.» та «Українсько-Московські договори в XVII—XVIII віках». На основі аналізу праць А. Яковліва стосовно українсько-московських договорів XVII—XVIII ст. можна зробити висновок, що він належить до представників емігрантсько-державницького напрямку в українській історіографії, до якого належали О. Гайманівський, Р. Лащенко, О. Лотоцький, С. Шелухін, які розглядали українсько-московські договори, як заходи царського уряду щодо обмеження автономії України.

Через українсько-московські договори А. Яковлів досліджує правовий статус Гетьманщини, відносини з Росією, як повноправною стороною у договорах, яка виступала гарантом суверенітету України до 1709 р. Нормативно-правові акти, які були прийняті російськими царями після 1709 р. називає не договорами, а наказами, які були однобічними актами царської влади і видавалися без участі в їх розробці української сторони. Кожний новий царський акт все більше обмежував автономію України, поки не ліквідував її остаточно.

9. Визначено, що досліджуючи теоретичні проблеми української нації і держави, А. Яковлів домінантою історичної оцінки вважає лише українську націю та її історичні традиції. Він розглядає націю як історичний

витвір, що склався не тільки з живого покоління людей, пов'язаних між собою об'єктивними національними прикметами та волею належати до нації, а й з усіх поколінь, як тих, що жили в історичному минулому, так і тих, що народяться й житимуть у майбутньому, на зміну своїх батьків, дідів, прадідів. Ця дефініція, на думку історика права показує, яке важливе історичне, національне й правне значення для нації має повнота національної структури, в першу чергу її минулі покоління, що витворили історію народу, його культуру, мову, державні традиції, всі ті прикмети, які об'єднують людей в націю та на основі яких живе покоління нації, виявляє волю належати до своєї нації, жити власним, самостійним, національним і державним життям.

А. Яковлів вважав, що традиції, на яких має ґрунтуватися концепція української державності, повинні складати синтез історичних державних традицій Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав, Гетьманщини та УНР-ЗУНР, а також прагнень української нації до відродження держави в періоди бездержавного життя.

Сучасна політична ситуація в Україні підвищує інтерес до політико-правових поглядів А. Яковліва, що має сприяти об'єднанню української нації з метою збереження державності.

10. Визначено, що наукова спадщина А. Яковліва займає визначне місце в українській історико-правовій науці. Дослідження А. Яковліва з різних галузей права є підґрунтям для сучасного правотворення та правозастосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. XII Археологічний з'їзд: (До 100-річчя проведення): бібліогр. покажч. /уклад.: О. М. Дмитрієва: Харк. Держ. Наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; Харків: 2002. 76 с.
2. Андрейцев В. Забутий проект видання корпусу маґдебурзьких грамот українським містам / Корпус маґдебурзьких грамот українським містам: два проекти видання 20–40-х років XX століття /упор.: В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ: 2000. С. 8–11.
3. Андрусяк М. Держава Б. Хмельницького та її Руїна. *Свобода.* 1954. 22 квітня. (№ 77). С. 2.
4. Андрусишин Б. І. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. 62 с.
5. Андрусишин Б. І. Творці середньодніпровської Русі. *Пульсар. Науково-популярний журнал.* 2000. № 9. С. 68–70.
6. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. Київ: Федерація профспілок України, 1995. 193 с.
7. Андрусишин Б. І. Юридичні та фактичні підстави незалежності Української держави. *Вісник Академії правових наук України*: *зб. наук. пр.* / редкол.: В. Я. Тацій та ін. Харків: Право, 2012. № 4 (71). С. 114–122.
8. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ: Варта, 1994. 96 с.
9. Бедрій М. Наукові джерела про історію копних судів і судочинства України. *Вісник Львівського університету. Сер. юридична.* Львів. 2011. Вип. 52. С. 40–47.
10. Бедрій М. Питання копного судочинства в історико-правових дослідженнях Андрія Яковліва. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи:* матеріали XI Міжнар. студентсько-аспірантська наук. конф. (20–22 квітня 2012 р.). Львів: 2012. С. 25–27.
11. Бетлій О. Український вільний університет та наукове життя у Празі, 1921–1929 рр. Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów. Lublin: UMCS, 2003. t. 1. URL: http://www.ekpu.lublin/naukidni/betlij/betlij.html
12. Бирич Я. Сторінка з чесько-українських взаємин (Український музей у Празі). Вінніпег: *Тризуб*. 1949. 36 с.
13. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції. 1920–1931; упоряд.: П. Зленко. Прага: 1932. 154 с.
14. Боряк Т. Організаційно-фінансові засади функціонування еміграційних інституцій у Чехо-Словацькій республіці в 1920–1930-х рр. (за фондами ЦДАВО України) 2004. № 4–6 (225). С. 175–184.
15. Боряк Т. Особові фонди діячів культури та науки у Державному центральному архіві в Празі: Короткий оглядURL: http://www.archives.

16. Веденєєв Д. Дипломатія Української держави доби Центральної Ради *Зовнішні справи*. 2013. № 2. С. 46–51.
17. Веденєєв Д. Становлення зовнішньополітичної служби України в період Центральної Ради. *Український історичний журнал.* 1997. № 3. С. 79–89.
18. Верба І. Дипломат, учений, політик. *Історичний календар.* 2000. Київ: 1999. С. 147.
19. Верстюк В. Ф. Діячі Української Центральної Ради. *Бібліографічний довідник*. Київ: 1998. С. 203–204.
20. Ветухів М. Андрій Івановия Яковлів. *Свобода.* 1955. 8 червня. № 108. С. 2.
21. Ветухів М. Яковлів Андрій. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес: 1967. Кн. 16. С. 21–23.
22. Винар Л. Відродження українського наукового життя після другої світової війни: 1945–1952. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 9: матеріал. другої міжнар. наук. конф. «*Українська діаспора: проблеми дослідження*», (22–23 травня 2006 р.): збірник. Острог: РВВ Національного університету «Острозька академія», 2007. С. 60–71.
23. Винниченко І. Українці в країнах Балтії: історико-географічний та соціально-демографічний аспекти. *Географія.* № 55. С. 43–45.
24. Вислобоков К. А. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз: автореф. дис. ...канд. іст. наук. Київ, 2004. 22 с.
25. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). Київ. 1994. 82 с.
26. Головацький І. Яковлів Андрій. *Українська журналістика в іменах*. 1997. Вип. 4. С. 293–294.
27. Горак В. Андрій Яковлів. Історіографічні дослідження в Україні. *Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.* Вип. 12. Київ. 2003. С. 283–302.
28. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні. *Український національний комітет з вивчення країн Центральної і Південно-Східної Європи.* Вип. 12–13. Київ. 2013. С. 347–377.
29. Дацків І. Утворення системи дипломатичних представництв і місій Української Народної Республіки. *Україна.* 2014. № 1. С. 22–25.
30. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. Філадельфія-Київ-Вашінгтон: Фундація імені Симона Петлюри, Веселка, Фундація Родини Фещенко-Чопівських. 1993. 495 с.
31. Державний архів Львівської області *(ДАЛО) в м. Львові*. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 390. Біографія Яковліва Андрія Івановича. Арк. 179–181.
32. Державний архів Львівської області *(ДАЛО) в м. Львові*.Ф. 401. Оп. 1. Спр. 70. Рецензія Крпякевича Івана на опубліковану в 1907 р. в Києві в І томі збірника «Україна» статті Андрія Яковліва «Бунт черкассцев и каневцев в 1536 году. Эпизод из жизни украинских городов в XVI веке» та « З історії регістрації українських козаків першій половині XVI ст.». Арк. 179–181.

33. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали: у 2-х томах, 3-х частинах. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.
34. Дністрянський С. Українці професори права. *Ювілейний Альманах Союзу українських адвокатів (1923–1933).* 1934. С. 126–145.
35. Дражевська Л. Осередок УАПЦ в Банд-Бруку. URL: http://www. maidan.org.ua.
36. *Другі Яковлівські читання:* Матеріали Республіканської наукової конференції, присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва. Молодіжне історичне товариство ім. А. Яковліва. Черкаси: 2002. 74 с.
37. Дубровіна Л. Бібліотечна діяльність емігрантських українознавчих центрів у 20–30 роках XX ст. *Бібліотечний вісник.* 2009. № 2. С. 3–13.
38. Єрмолаєв В. До питання кодифікації українського права у першій половині XVIII століття. *Вісник Академії правових наук України.* 1998. № 3 (14). С. 78–85.
39. Жовтобрюх М.М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: дис.... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 202 с.
40. З діяльності Українського Вільного Університету в Празі за друге десятиліття існування. *Науковий збірник УВУ.* Прага. 1942. Т. 3. С. 5–76.
41. З історії Празького українського архіву. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* Київ. 1997. С. 85–94.
42. З Музею визвольної боротьби України в Празі (Свято відкриття Музею у власному домі). *Свобода.* 1939. 3 червня. № 127. С. 3.
43. З наукових конференцій УВАН у ЗДА. Пленарна наукова конференція. *Свобода.* 1954. 28 травня. № 102. С. 4.
44. З товариства союзу українських журналістів і письменників за кордоном. *Свобода.* 1932. 28 грудня. № 302. С. 1.
45. З українського життя. Новий доцент Українського університету в Празі. *Свобода.* 1941.20 травня. № 114. С. 2.
46. Заремба О.С. Видавничо-бібліотечна інфраструктура української еміграції в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами: дис.... канд. іст. наук. Київ, 2002. 203 с.
47. З'їзд Товариства прихильників Української господарської академії. *Свобода.* 1938. 2 квітня. № 76. С. 3.
48. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: навч. посібник. Київ: ЕксОб, 2002. 264 с.
49. Ізборник М. Ніяке це не «возз'єднання». *Пороги.* С. 12–13.
50. Ісаков С. Г. Українські студенти в Тартуському університеті XIX ст. *Український історичний журнал.* 2005. № 1. С. 70–82.
51. Калакура Я. Осередок українства в Мюнхені. *Українознавство.* 2004. Число 1–2. С. 424–431.
52. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні. *Порівняльно-аналітичне право.* 2013. № 3–1. С. 33–36.

53. Кобилецький М.М. Маґдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження: монографія. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
54. Кривенко С. Андрій Яковлів (до 120-річчя з дня народження). *Родовід*. 1992. № 3. С. 48–49.
55. Кривенко С. *Яковлівські читання.* Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва (1872–1955). Молодіжне історичне товариство ім. А. Яковліва; Українське історичне товариство. Черкаси: 2000. С. 4–6.
56. Крикун Ю. С. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х — на початку 1930-х років: дис... канд. іст. наук. Київ, 2009. 213 с.
57. Кудин С. В. Сравнительно-исторические правовые исследования в трудах А. И. Яковлива. *Jurnalul juridic national: teorie şipractică.* 2014. № 5. С. 14–20.
58. Кудін С. В. Дослідження історії вітчизняного кримінального права XI — XVIII ст. у працях А. І. Яковліва. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1(14). С. 50–56.
59. Ластовський В. В. Андрій Яковлів і питання правового положення духовенства в Гетьманщині за кодексом 1743 р. *Наукові записки з української історії (Переяслав-Хмельницький).* 2003. Т. 14. С. 190–194.
60. Ластовський В. В. Андрія Яковлів та його дослідження з історії Черкас. *Другі Яковлівські читання:* Матеріали Республіканської наукової конференції, присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва. Молодіжне історичне товариство ім. А. Яковліва. Черкаси: 2002. С. 4.
61. Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII — у XVIII ст.: історіографічні аспекти: монографія. Київ: Логос, 2006. 278 с.
62. Литвин С. Погромник чи захисник євреїв: найсуперечливіша проблема Петлюріани в українській історіографії. *Етнічна історія народів Європи.* 2000. Випуск 4. С. 23–29.
63. Лісова К.С. Історія державності України в дослідженнях української наукової еміграції (1920–1945 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.
64. Лопушинський І. Український Вільний Університет як провідний діаспорний навчалий заклад світу. *Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори): Літературно-науковий збірник.* Херсон: Просвіта, 2007. Випуск 4. С. 227–238.
65. Луців В. Голяндський хор імені Миколи Лисенка вперше вирушить на схід України. *Свобода.* 2012. 17 серпня. № 33. С. 9.
66. Макосій Н. М. Формування світогляду Андрія Яковліва. *Четверті юридичні читання:* матеріали Міжнародної наукової конференції (3–4 квітня 2008 р.) Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. С. 67–69.
67. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — Київ: Довіра: Ґенеза, 1996. 942 с.

68. Маньгора Т.В. Бібліографія праць А. Яковліва. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право: зб. наукових праць.* Випуск 8. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2010. С. 142–146.
69. Маньгора Т. В. Діяльність А. Яковліва як вченого-правознавця в еміграції. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право: зб. наукових праць.* Випуск 17. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2012. С. 84–88.
70. Маньгора Т. В. Звичаєве право в працях Андрія Яковліва. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право: зб. наукових праць.* Випуск 25. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2014. С. 142–147.
71. Маньгора Т. В. Становлення А. І. Яковліва як юриста та історика права. *Часопис Київського університету права.* 2010. № 1. С. 67–72.
72. Маркусь В. Яковлів Андрій. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Перевидання в Україні. Львів, 2000. Т.10. С. 3966.
73. Матях В. М. Українсько-російські відносини другої половини XVII—XVIII ст. *Український історичний журнал.* 2003. № 6. С. 110–118.
74. Матяш І. Той час не був часом чудес. (Спомини Андрія Яковлєва «З років Всесвітньої війни 1935–1945»). *Пам'ятки: археографічний щорічник.* Київ. 2007. Т. 7. С. 75–78.
75. Мельничук І. Магдебурське право Східного Поділля. *Етнічна історія народів Європи.* 2004. Випуск № 16. С. 103–105.
76. Микільсько-Ботанічна вулиця, 19–20 ст. (архіт., іст., містобуд.). URL: pamyatky.kiev.ua.
77. Михайлюк Ю. М. Державне управління та громадське самоврядування на Південній Київщині в 60-х рр. XIV— 60-х рр. XVI ст.: дис.... канд. іст. наук. Черкаси, 2006. 272 с.
78. Михальчук В. Українська Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: Заснування, розвиток, діяльність (1926–1998). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 656 с.
79. Міршук Д. Переяслав і дійсність. *Свобода.* 1979. 5 квітня. № 76. С. 3.
80. Музей визвольної боротьби України в Празі. *Свобода.* 1939. 17 квітня. № 87. С. 4.
81. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. Київ: 2005. 160 с.
82. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі (1923–1938). Прага: 1940. 16 с.
83. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 272 с.
84. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. 372 с.

85. Наука на вигнанні. Девятьліття Української Господарської Академії в Подебрадах. *Свобода.* 1931. 13 червня. № 136. С. 2.
86. Нова українська наукова установа в Празі. *Свобода.* 1932. 28 грудня. № 302. С. 1.
87. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. Переклад з англійської. Київ: 2003. 252 с.
88. Окіншевич Л. Професор А. Яковлів: Ювілейна згадка. Сьогочасне й минуле. 1948. Кн. 1. С. 102–107.
89. Організація виставки праці укр. еміграції. *Свобода.* 1925.16 лютого. № 38. С. 2.
90. Остапенко Т.О. Вплив німецького міського права на розвиток правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII — 80-х рр. XVIII ст. *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. Вип. 63. С. 289–294.
91. Остапенко Т.О. Основні напрямки історіографічного дослідження правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII — 80-х рр. XVIII ст. *Митна справа.* 2013. № 4. Частина 2. Книга 1. С. 61–65.
92. Осташко Т. Матеріали нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном як джерело дослідження доби Директорії. *Архіви України.* 2003. № 4–6. С. 88–98.
93. Осташко Т. С. Яковлів Андрій Іванович. URL: http://www.history.org.ua.
94. Падох Я. Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі (1921–1981). Науковий збірник Українського Вільного Університету. Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева. Symbolaeinhonorem Volodymyri Janiw /відпов. ред. О. Горбач. 1983. Т. 10. С. 1049.
95. Падох Я. Чигиринська спадщина. В перші роковини смерти проф. Андрія Яковлева (1). *Свобода.* 1956. 17 травня. № 93. С. 2.
96. Падох Я. Чигиринська спадщина. В перші роковини смерти проф. Андрія Яковлева (2). *Свобода.* 1956. 18 травня. № 94. С. 2.
97. Падох Я. Чигиринська спадщина. В перші роковини смерти проф. Андрія Яковлева (3). *Свобода.* 1956. 19 травня. № 95. С. 2.
98. Падох Я. Землею українською (1).*Свобода.* 1955.21 грудня. № 245. С. 2.
99. Падох Я. Землею українською (2).*Свобода.* 1955. 22 грудня. № 246. С. 2.
100. Петрик А. Андрій Яковлів (1872–1955): нарис життя та діяльності. *Український історичний збірник.* 2011. № 14. С. 261–270.
101. Петрик А. Військо і держава Гетьманщини у працях українського юриста А. І. Яковліва. *Розвиток правової держави і громадянського суспільства в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник науково-методичних праць.* Херсон: Видавництво ХДУ, 2011. С. 42–44.
102. Петрик А. Краєзнавчі дослідження у науковій спадщині А. Яковліва (1872–1955). *Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи:* матеріали Всеукр. наук.- практ. інтернет — конф. 2–6 грудня 2013 р. Херсон: ХДУ, 2013. С. 140–146.
103. Петрик А. Українсько-російські відносини часів гетьманування Івана Виговського у висвітленні Андрія Яковліва. *Південний архів. Сер.: Історичні науки.* 2010. Вип. 31–32. С. 62–73.

104. Петрик А. М. Реалізація інкорпораційних планів Росії щодо Гетьманщини в першій половині XVIII століття у висвітленні А. І. Яковліва. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія.* 2011. Т. 147. Вип. 134. С. 79–85.
105. Петрик А.М. Основні віхи журналістської діяльності Андрія Яковліва. Гуржіївські історичні читання. Черкаси, 2011. Вип. 5. С. 124–126.
106. Петрів М. Союз Українських Адвокатів у Львові: покажчик видань. Київ: Українська Видавнича Спілка, 1998. Частина 1. 60 с.
107. Петрів М. Й. Наукові праці українських правників в галузі права в Чехо-Словацькій Республіці в 1921–1940 рр. бібліогр. покажчик. Київ: 1998. 62 с.
108. Підкова І. Яковлів Андрій. URL: http://history.franko.lviv.ua/dovidnyk.htm
109. Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет, 1921–1971. *Український історик.* 1971. 1/2 (29/30). С. 17–27.
110. Попенко Я. Діяльність А. Яковліва — українського дипломата, історика, юриста. *Історичний журнал.* 2005. № 3. С. 64–73.
111. Попенко Я. Діяльність дипломатичного представництва Директорії УНР у Бельгії та Нідерландах у 1919–1921 роках. *Наук. пр. іст. ф-ту / Запоріз. держ. ун-т.* Запоріжжя, 2005. Вип. 19. С. 188–197.
112. Посол Яковлів урядово принятий на аудієнції бельгійським міністром. *Свобода.* 1920. 27 березня. № 38. С. 1.
113. Потульницький В. Нариси з української політології (1819–1991). Київ: Либідь, 1994. 319 с.
114. Прокопович В. Печать малороссийская: сфрагістичні етюди. Біогр. нарис А. Яковлева. Париж; Нью—Йорк: Перша укр. друк. у Франції, 1954. 108 с.
115. Проф. А.І. Яковлів в УВАН у ЗДА. *Свобода.* 1952. 26 серпня. № 225. С. 3.
116. Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархів. довідник. Т. 1. Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. Кн. 2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України /Укрдержархів України, Центр. держ. архів вищих органів влади та упр. України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд. Н. Григорчук, С. Зворський, Н. Маковська. Київ, 2012. 382 с.
117. Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій республіці (20–30 рр. XX ст.). Львів, 2002. 306 с.
118. Свято української науки (II Український науковий з'їзд у Празі 20–24 березня 1932 р.). *Свобода.* 1932. 9 квітня. № 83. С. 2.
119. Святочна Інавгурація в Українському університеті в Празі. Дня 28 листопада 1930 року. Вільний університет в Празі в роках 1926–1931. Прага, 1931. С. 84–87.
120. Сиза Н. Копні суди та здійснення ними судочинства на Україні. *Яковлівські читання.* Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва (1872–1955) / Молодіжне історичне товариство ім. А. Яковліва; Українське історичне товариство. Черкаси, 2000. С. 19–21.

121. Сиза Н. П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 188 с.
122. Смолій В. А. Угоди Гетьманського уряду з Московською державою (1654–1764 рр.) очима правознавця. *Український історичний журнал.* 1993. С. 93–96.
123. Соловйова В. Дипломатичні місії УНР у Бельгії та Нідерландах. *Іст. журн.* 2005. № 4. С. 3–15.
124. Соловйова В. Основні напрями діяльності дипломатичних представництв Директорії Української Народної Республіки. *Десять років незалежності України: Минуле і сучасне державотворення*. Науковий збірник. Київ. Інститут історії України НАН України, 2003. С. 197–203.
125. Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки. *Український історичний журнал*. 2004. № 1. С. 20–28.
126. Стецюк Н. Андрій Яковлів (1872–1955). *Вибори та демократія.* 2007. № 1. С. 59–63.
127. Стопчак М. В. Діяльність Директорії УНР зі створення конституційно-правових засад української державності в українській зарубіжній історіографії. *Чорноморський літопис.* 2013. Випуск 7. С. 133–140.
128. Стрельський Г. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. Київ, 1996. С. 168–169.
129. Стрельський Г. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.): біогр. довід. Київ, 2000. С. 45.
130. Сухих Л. До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року. Українсько-російська війна 1658–1659 років: причини й передумови. *Архіви України.* 2009. № 3–4 (264). С. 159–195.
131. Трощинська О. Андрій Яковлів — визначний історик права. *Залізнякові читання:* матеріали П'ятої наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 18 жовтня 2013 р. Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2014. С. 213–220.
132. Трощинська О. Андрій Яковлів. Чигирин. *Вісті.* 2007. 11 груд. С. 3.
133. Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918–1945 гг.: Библиография с биографическими данными об авторах. Т. 1. Ч. 1–3. Прага, 1996. 1474 с.
134. Турчин Я. Б. Напрями української політичної думки міжвоєнного періоду (1918–1945 рр.). *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили: Науково-методичний журнал. Серія Політичні науки*. Т. 93. Вип. 80. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. С. 102–107.
135. Турчин Я. Б. Розвиток української політико-правової думки в Чехословаччині: міжвоєнний період (1918–1945 рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»: Зб. наук. праць.* 2009. № 839. Вип. 14. С. 220–229.
136. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. / упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. Київ: Либідь, 1993. 592 с.

137. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. (10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.) Київ: Наукова думка, 1997. Т. 2. 424 с.
138. Українське правознавство в Україні, країнах Європи та Америки: Матеріали до бібліографії XIX—XX століть / Наукове товариство імені Шевченка у Львові; Комісія бібліографії і книгознавства / Михайло Йосипович Петрів (уклад. і авт. передм.). Львів, 2001. — 260 с.
139. Український Вільний Університет в Празі в роках 1921–1926. Прага: Державна друкарня в Празі, 1927. 236 с.
140. Український Вільний Університет в Празі в роках 1926–1931. Прага: Державна друкарня в Празі, 1931. 200 с.
141. Український Вільний Університет в Празі в роках 1931–1941. Відбитка з Наукового збірника Українського Вільного Університету в Празі. Прага, 1942. Т. 3. 76 с.
142. Український науковий з'їзд у Празі 3–7 жовтня 1926 р. Звідомлення Президії Організаційної Комісії З'їзду. Київ: Державна друкарня в Празі, 1928. 75 с.
143. Український Правничий З'їзд. *Життя і право.* 1933. Ч.4. С. 1–9.
144. Ульяновський В. А. І. Яковлів. / Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х — 40-х років XX століття. Київ, 2000. С. 210–214.
145. Ульяновський В. Історик права і громадський діяч (А. Яковлів). *Київська старовина.* 1994. № 5. С. 8–11.
146. Ульяновський В. Історик права і громадський діяч (А. Яковлів). *Історичний календар.* 1997. Київ, 1996. С. 375–376.
147. Усенко П. Історико-краєзнавча трилогія А. Яковліва в «Україні» 1907 р. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей.* Київ, 1999. Вип. 6. С. 340–346.
148. Усенко П. Українська трилогія Андрія Яковліва. *Сучасність.* 2001. № 6. С. 130–137.
149. Усенко І. Б. Яковлів Андрій Іванович. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 6 Т — Я / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. С. 272–274.
150. Уська У. Р.Укладення та реалізація домовленостей між Австро-Угорщиною та УНР у Брест-Литовському 1918 р.: уроки дипломатичної боротьби. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* 2014. № 784. С. 120–127.
151. Фартушний Ю. Свобода козацтва як вимір свободи нації (за мотивами ранніх творів А. Яковліва). *Писемні джерела про пам'ятки українського козацтва.* Київ, 2000. Вип. 9. С. 163–165.
152. Фартушний Ю. В. Свобода козацтва як вимір свободи нації (за мотивами ранніх творів Андрія Яковліва). *Яковлівські читання.* Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва (1872–1955) / Молодіжне історичне

товариство ім. А. Яковлєва; Українське історичне товариство. Черкаси, 2000. С. 6–9.
153. Хроніка. У Франції. Тризуб. 1927. № 10 (68). С. 23.
154. Хроніка. У Чехії. Тризуб. 1926. № 55. С. 30–31.
155. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, Кам'янець-Подільський; Польща, Чехо-Словаччина, Оп. 2. Спр. 94. Листування з Міністерством закордонних справ про прийом УНР до Ліги Націй. 17 січня — 30 жовтня 1921 р., 295 арк.
156. ЦДАВО України. Ф. 1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, Кам'янець-Подільський; Польща, Чехо-Словаччина, Оп. 2. Спр. 109. Огляд преси, доповіді, звіти про діяльність місії УНР в Німеччині, Болгарії, Туреччині, Фінляндії, Франції визнання уряду УНР, життя російських і українських контрреволюційних емігрантів за кордоном та інші питання, взаємовідносини з закордонними державами. 4 лютого — 25 квітня 1921 р., 334 арк.
157. ЦДАВО України. Ф. 1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, Кам'янець-Подільський; Польща, Чехо-Словаччина, Оп. 2. Спр. 142. Доповідь та листування з Міністерством закордоних справ і представниками місій УНР за кордоном Австрії, Італії, Бельгії, Німеччині, Франції, Румунії, Швейцарії про взаємовідносини підготовку повстань проти Радянської влади та підтримку з боку західної Європи. Меморандум Всеукраїнської спілки діячів місцевих народних самоврядувань комітету спасіння України про Національний український комітет в Парижі. 6 січня — 29 липня 1922 р., 582 арк.
158. ЦДАВО України. Ф. 1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, Кам'янець-Подільський; Польща, Чехо-Словаччина, Оп. 2. Спр. 143. Протоколи 3-го з'їзду представників студентських громад УНР в Польщі. Доповідь про участь закордонного капіталу в відбудові і розвитку народного господарства УНР, контрреволюційних емігрантів з України й тяжке становище в таборах інтернованих, діяльність Державної канцелярії міністерств та загальноекономічне становище на Волині і Чехії. Кошториси прибутків і видатків по видавництву «Українська Трибуна». 6 січня — 8 листопада 1922 р., 207 арк.
159. ЦДАВО України. Ф. 1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, Кам'янець-Подільський; Польща, Чехо-Словаччина, Оп. 2. Спр. 150. Доповідь про листування з міністерством закордонних справ та представниками УНР за кордоном про політику Америки, що до Радянської Росії, роботу місій у Німеччині, Угорщині, Румунії, невизнання Францією паспортів УНР, претензії Бельгії, пред'явлені Україні на Генуезькій конференції. серпень 1922 р. — лютий 1923 р., 150 арк.
160. ЦДАВО України. Ф. 3198. Посольство Української Держави в Австро-Угорщині, м. Відень, Оп. 1. Спр. 1. Листування з Міністерством по внутрішнім адміністра-

тивним справам посольства і директивні розпорядження і вказівки міністерства. 5 серпня — 23 листопада 1918 р., 28 арк.

161. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 9. Програми та листи Міністерства Закордонних Справ УНР Темницького у Відні з Винниченко, Яковлівим, Василько, Панейко, Славинським та іншими про конференцію в Люцерні, становище петлюрського війська на Україні, дипломатичних переговорів, призначень на посади тощо. 8 липня 1919–1 листопада 1919., 130 арк.
162. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 33. Листування з послами та головами місій УНР: Василько, Кедровський, Є. Олесницьким, К. Мацієвичем, Сікевичем, Р. Стоцьким, Я. Токаржевським А. Яковлівим. 10 вересня 1920–5 березня 1922 р., 60 арк.
163. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 72. Листування здипломатичною місією УНР в Бельгії про біжучу роботу місії. 5 січня 1921–11 липня 1921 р., 13 арк.
164. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 134. Листування з надзвичайною дипломатичною місією УНР в Бельгії, Голландії, Німеччині про ліквідацію в Бельгії, про становище на Україні та інше. 13 квітня 1921–15 грудня 1921 р., 27 арк.
165. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 242. Звіти про діяльність, баланс, виписки з головної книги, відомості на виплату платні персоналу та листування про фінансовий стан дипломатичної місії УНР у Бельгії та Голландії. 17 січня 1920–8 лютого 1923 р., 223 арк.
166. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 314. Копії наказів та доповнення про діяльність надзвичайної дипломатичної місії УНР в Голландії та Бельгії та листування з нею про конференцію в Італії, про перевід представника місії та інше. 14 лютого 1919–23 грудня 1920 р., 76 арк.
167. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 336. Доповідь про діяльність військової місії УНР в Бельгії., 14 арк.
168. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 401. Списки співробітників дипломатичних місій УНР, доповіді повіреного УНР у Бельгії, про реорганізацію МЗС Бельгії, листування з

посольством УНР в Німеччині, з військовим Міністерством про адміністративне становище армії. Інструкція про складання щоденного огляду преси Міністерства. 20 грудня 1920–14 листопада 1921 р., 49 арк.

169. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 411. Документи посольства УНР в Бельгії про політичне становище в Голландії та Бельгії. 13 лютого 1920–10 червня 1921 р., 39 арк.
170. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 453. Інформаційні документи дипломатичної місії УНР в Голландії та Бельгії про внутрішнє і міжнародне положення Голландії 1920 р., про переговори з бельгійським урядом, організацію в Бельгії кредиту для УНР та рахунок видатків і прибутків дипломатичної місії УНР в Голландії та Бельгії. 17 січня 1921–8 травня 1923 р., 38 арк.
171. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам'янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2. Спр. 526. Листування з надзвичайною дипломатичною місією УНР в Бельгії та Голландії про відношення західноєвропейських держав до УНР про вступ України в члени міжнародного комерційного інституту в Брюселі. 12 січня 1921–23 грудня 1921 р., 42 арк.
172. ЦДАВО України. Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української Держави, м. Київ. Оп. 1. Спр. 1. Загальний департамент І відділ особового складу і загальних справ. Том 1 № 58–24. 9 травня 1918–31 липня 1918 р., 165 арк.
173. ЦДАВО України. Ф. 3766.Міністерство закордонних справ Української Держави, м. Київ. Оп. 2. Спр. 3. І відділ особового складу і загальних справ. Накази по гетьманському міністерстві закордонних справ про призначення на посади та звільнення з них. 3 травня — 4 грудня 1918 р., 43 арк.
174. ЦДАВО України. Ф. 3795. Українська господарська академія в м. Подєбрадах (Чехо-Словаччина) — 1922–1938 рр. Оп. 1. Спр. 390. Листування з проф. А. Яковлівим про виконання учбового плану, 48 арк.
175. ЦДАВО України. Ф. 3795. Українська господарська академія в м. Подєбрадах (Чехо-Словаччина) — 1922–1938 рр. Оп. 3. Спр. 67. Чорновики лекцій буржуазного націоналіста професора А. Яковліва «Торгове право». — Т.1., 204 арк.
176. ЦДАВО України. Ф. 3795. Українська господарська академія в м. Подєбрадах (Чехо-Словаччина) — 1922–1938 рр. Оп. 3. Спр. 68. Чорновики лекцій буржуазного націоналіста професора А. Яковліва «Торгове право». — Т.2., 183 арк.
177. ЦДАВО України. Ф. 3795. Українська господарська академія в м. Подєбрадах (Чехо-Словаччина) — 1922–1938 рр. Оп. 3. Спр. 69. Чорновики лекцій буржуазного націоналіста професора А. Яковліва «Цивільне право». — Т.1., 200 арк.
178. ЦДАВО України. Ф. 3795. Українська господарська академія в м. Подєбрадах (Чехо-Словаччина) — 1922–1938 рр. Оп. 3. Спр. 70. Чорновики лекцій буржуазного націоналіста професора А. Яковліва «Цивільне право». — Т.2., 143 арк.

179. ЦДАВО України. Ф. 3795. Українська господарська академія в м. Подєбрадах (Чехо-Словаччина) — 1922–1938 рр. Оп. 3. Спр. 71. Чорновики лекцій буржуазного націоналіста професора А. Яковліва «Цивільний прцес»., 145 арк.
180. ЦДАВО України. Ф. 3795. Українська господарська академія в м. Подєбрадах (Чехо-Словаччина) — 1922–1938 рр. Оп. 3. Спр. 72. Лекція буржуазного націоналіста професора А. Яковліва «Українське звичаєве право»., 11 арк.
181. ЦДАВО України. 3859 (Український вільний університет в м. Празі (Чехословаччина) — 1921–1945 рр.). Оп.1. Спр. 141. Матеріали до 10 річчя УВУ в Празі: вступні промови проф. ректора А. Яковліва та професорів Горбачевського, привітальні листи та телеграми, звіт про діяльність університету. Матеріали ювілейного комітету в справі проведення ювілею. 23 жовтня 1921–20 квітня 1937. 604 арк.
182. ЦДАВО України. Ф. 4211. Українська надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки у Швейцарії, м. Берн. Оп. 1. Спр. 45. Огляди пресового відділу МЗС УНР про: діяльність МЗС УНР в 1920 р. та стратегічну і політичну ситуацію на Україні в 1920 р. Інформація МЗС УНР про польсько-українські відносини та звіт про роботу місії УНР в Англії. Копія листа Головного отамана С. Петлюри до Голови Ради Народних Міністрів УНР Прокоповича про звільнення його з посади Голови уряду в зв'язку з хворобою. Відомості про прибутки і видатки місії УНР в Швейцарії за 1920 р. та інш. 1920–1922 рр., 345 арк.
183. ЦДАВО України. Ф. 4438 особистий фонд Яковліва Андрія Івановича (1872–1955) — директора канцелярії Української Центральної Ради, голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Бельгії та Голландії, професора Українського вільного університету в м. Празі. Оп. 1. Спр. 2. Нариси Яковліва А. І. з історії української держави. Англійська мова, 23 арк.
184. ЦДАВО України. Ф. 4438 особистий фонд Яковліва Андрія Івановича (1872–1955) — директора канцелярії Української Центральної Ради, голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Бельгії та Голландії, професора Українського вільного університету в м. Празі. Оп. 1. Спр. 3. Статті Яковліва А. І. «Форми державної інтервенції в різних галузях народного господарства». 8 грудня 1938 р., 14 арк.
185. ЦДАВО України. Ф. 4438 особистий фонд Яковліва Андрія Івановича (1872–1955) — директора канцелярії Української Центральної Ради, голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Бельгії та Голландії, професора Українського вільного університету в м. Празі. Оп. 1. Спр. 4. Статті Яковліва А. І. Конспіративне листування в Україні в II пол. XVIIIст.; До історії кодифікації українського права XVIII ст. і пояснення до рецензії проф. О. Андрієвського. Рукопис, 39 арк.
186. ЦДАВО України. Ф. 4438 особистий фонд Яковліва Андрія Івановича (1872–1955) — директора канцелярії Української Центральної Ради, голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Бельгії та

Голландії, професора Українського вільного університету в м. Празі. Оп. 1. Спр. 5. Біографія Яковліва А. І., 6 арк.
187. ЦДАВО України. Ф. 4438 особистий фонд Яковліва Андрія Івановича (1872–1955) — директора канцелярії Української Центральної Ради, голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Бельгії та Голландії, професора Українського вільного університету в м. Празі. Оп. 1. Спр. 6. Посвідчення голови Надзвичайної Дипломатичної місії УНР в Бельгії та Голландії Яковліва А. І. на право заключення фінансово-економічної угоди між урядом УНР і Амстердамським банком і листування з банком по цьому питанню. Французька мова. 12 травня 1923 р. — 9 червня 1923 р., 6 арк.
188. ЦДАВО України. Ф. 4438 особистий фонд Яковліва Андрія Івановича (1872–1955) — директора канцелярії Української Центральної Ради, голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Бельгії та Голландії, професора Українського вільного університету в м. Празі. Оп. 1. Спр. 7. Листи проф. Щербіни В. І. до Яковліва А. І. та стаття «До питання про статті Богдана Хмельницького». 15 грудня 1927 р. — 4 червня 1927 р., 18 арк.
189. ЦДАВО України. Ф. 4438 особистий фонд Яковліва Андрія Івановича (1872–1955) — директора канцелярії Української Центральної Ради, голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Бельгії та Голландії, професора Українського вільного університету в м. Празі. Оп. 1. Спр. 8. Листи Українського Пресбюро в Лондоні до Яковліва про присилку статті до збірника «Україна і український народ». 14 грудня 1933 р. — 6 жовтня 1934 р., 43 арк.
190. ЦДАВО України. Ф. 4438. особистий фонд Яковліва Андрія Івановича (1872–1955) — директора канцелярії Української Центральної Ради, голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Бельгії та Голландії, професора Українського вільного університету в м. Празі. Оп. 1. Спр. 1. Українсько-московські договори в XVII-XVIII вв., 422 арк.
191. ЦДАВО України. Ф. 4442. Дипломатична місія Української Народної Республіки в Голландії та Бельгії, м. Брюссель. Оп. 1. Спр. 1. Книга наказів № 1–98 Голови місії. 14 лютого 1919 р. — 2 квітня 1922 р. Гаага 1919 р., Брюсель 1920 р., 54 арк.
192. Цибульський В. І. Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.). Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1993. 101 с.
193. Чигирин А. Украинскій вопросъ в освещеніи «Конспекта Х» исполнительного бюро совета «Національного союза новаго поколѣнія въ Бълградъ ». Парижъ: Меч, 1937. 43 с.
194. Чубата М. В. Проблеми державного будівництва у конституційному законодавстві Центральної Ради: аналітичний огляд історико-правових досліджень. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки.* 2014. Випуск 6–2. Том 1. С. 66–70.

195. Чудом остався. Свобода. 1940. 9 січня. № 6. С. 1.
196. Шаповал М. Занепад УНР. Прага: Вільна спілка, 1928. 42 с.
197. Шевченківська вистава в Празі. 1941. 29 січня. № 22. С. 3.
198. Щербак В.О. Утвердження політичного статусу Гетьманщини. *Наукові записки НаУКМА*. Том 130. *Історичні науки*. С. 9–13.
199. Юридична енциклопедія [Текст]: наук.-довідк. вид. В 6 т. Т. 6. Т — Я / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. 765 с.
200. Яковлев А. Бунт черкассцев и каневцев в 1536 году. *Другі Яковлівські читання:* матеріали Республіканської наукової конференції, присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва / Черкаський інститут управління; Молодіжне історичне товариство ім. А. Яковліва / Заг. ред. В. В. Ластовський. Черкаси: / Черкаський інститут управління, 2002. 74 с.
201. Яковлев А. Бунт черкассцев и каневцев в 1536 году. Эпизод из жизни украинских городов в XVIвеке. Україна. 1907. Т. 1. № 1. Ч. 1. С. 81–96.
202. Яковлев А. К вопросу о праве города на земли, находящиеся в его черте и ни за кем не числящиеся по актам укрепления. *Известия Киевской Городской Думы*. К., 1916. № 4.
203. Яковлев А. Несколько слов по поводу случайных археологических находок при постройках железных дорог. *Ученые записки Харьковского университета*. 1901. Кн. 4. С. 37–39.
204. Яковлев А. Плоские могилы каменного века на р. Чир в Донской области. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического сьезда. Харьков, 1902. Т. 1. С. 143–146.
205. Яковлев А. Плоские могилы на р. Чир в Донской области и археологические находки при постройке железных дорог. Труды Харьковского археологического сьезда. Харьков, 1902. С. 120–132.
206. Яковлев А. Предместья города Киева: Приорка, Куреневка и Сырец: (Ист.-юрид. очерк). К.: Тип. Круглянского, 1914. 6 с.
207. Яковлев А. Предместья города Киева: Приорка, Куреневка, Сырец. *Изв. Киев. Гор. Думы*. 1914. № 1. С. 52–56.
208. Яковлев А. Предместья Києва: Куреневка, Преорка, Сырец. *Известия Киевской Государственной Думы*. К., 1916. № 6.
209. Яковлев А. Раскопки кургана у с. Скотоватого Бахмутского уезда Екатеринославской губернии в августе 1900 г. / Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического сьезда. Харьков, 1902. Т. 1. С. 186.
210. Яковлев А. И. Доклад [помощника городского юрисконсульта ... по вопросу о городских землях, находящихся в пользовании военно-инженерного ведомства и примыкающих к территории Александровской больницы по

Виноградной (Эспланадной) ул.]. *Киевские городские известия*. 1917. № 1–2. С. 10–22.
211. Яковлев А. И. Право города Киева на земли, занятые сооружениями бывшей киевской крепости и ее эспланадой. *Киев. гор. изв.* 1916. № 5–6. С. 13.
212. Яковлєва Л. Празький український архів: історія і сьогодення. *Архіви України*. 1994. № 1–6. С. 18–30.
213. Яковлєва Л. Празькі фонди в Києві. *Пам'ятки України*. 1994. № 3 (26). С. 120–122.
214. Яковлєва Л. В. Документи ЦДАВО України про дипломатичні відносини УНР і Австрії у 1917–1920 рр. Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX — початку XX століття. К., 1999. С. 39–49.
215. Яковлів А. (1872–1955) (бібліографічні довідки) / Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х — 40-х років XX століття / Автори-упорядник В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ: Прайм, 2000. С. 210–214.
216. Яковлів А. Вбивство С. В. Петлюри перед судом присяжних в Парижі. Париж. *Студентський вісник*. 1927. Ч. 10–12. С. 14–17.
217. Яковлів А. Високоповажнаний Пане Редакторе! *Свобода.* 1953. 24 січня. № 22. С. 3.
218. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське Литовської доби XV—XVIст. Прага: УВУ, 1929. 81 с.
219. Яковлів А. Всеукраїнський Національний Конгрес 1917 року. *Тризуб.* Париж, 1937. № 17/18. С. 3–10.
220. Яковлів А. Державне господарство. *Громадська думка.* 1906. № 185. С. 1.
221. Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIIIв. Праці історико-філологічного товариства в Празі. Прага, 1939. Т. 2. С. 70–79.
222. Яковлів А. До питання про автора «Історія Русів». *ЗНТШ. Праці істор.-філос. секції* / за ред. І. Крип'якевича. Львів, 1937. Т. 154. С. 71–113.
223. Яковлів А. До питання про ґенезу копних судів XVI—XVIII вв. на Україні. *Життя і право*. 1929. Ч. 1. С. 1–12.
224. Яковлів А. До питання про легальність уряду УНР. *Тризуб.* Париж. 1928. 4 листопада. Ч. 43 (149). С. 5–15.
225. Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. *Дзвін.* 1991. № 4. С. 100–117.
226. Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року. *Тризуб.* 1926. 31 січня. Ч. 16. С. 2–6.
227. Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою в редакції 1659 р. *Український науковий з'їзд у Празі 3–7 жовтня 1926 р.* Прага, 1928. С. 16.
228. Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. *Ювілейний збірник Всеукраїнської Академії Наук на честь акад. Д.І. Багалія.* К., 1927. Т. 1. С. 580–615.
229. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. Переяславська рада 1654 року. *Історіо-*

графія та дослідження / ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. — К.: Смолоскип, 2003. С. 91–155.
230. Яковлів А. Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: / Історико-правнича студія з нагоди 300-річчя договору (1654–1954). Нью-Йорк: Видавнича спілка Ю. Тищенко & А. Білоус, 1954. 126 с.
231. Яковлів А. З діяльності Української Академії Наук. *Тризуб.* 1926. 23 травня. № 32. С. 6–20.
232. Яковлів А. З діяльності Української Могилянсько-Мазепинської Академії Наук. Париж. *Тризуб.* 1939. 9 квітня. С. 9–11.
233. Яковлів А. З історії регістрації українських козаків в першій половині XVI ст. *Україна.* 1907. Т. 1. № 3. Ч. 1. С. 265–279.
234. Яковлів А. Історичні традиції української державності (4) / А. Яковлів. *Свобода.* 1954. 3 березня. № 41. С. 2.
235. Яковлів А. Історичні традиції української державності. *Тризуб.* 1937. Ч.5 С. 14.
236. Яковлів А. Історія джерел українського права. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т. 2. С. 633–636.
237. Яковлів А. Конспіративне листування в Україні в 2-ій пол. XVII в. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. 1942. Том 4. С. 116–119.
238. Яковлів А. Морське право, як окрема наукова дисципліна / *Український науковий з'їзд у Празі 3–7 жовтня 1926 р.* Прага, 1928. С. 34.
239. Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з Гетьманом І. Виговським. *ЗНТШ.* Львів, 1933. Т. 152. С. 117–134.
240. Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом І. Виговським. Львів, 1933. 13 с.
241. Яковлів А. На 300-ліття договору Хмельницького з Москвою (27 березня — 6 квітня 1654–1954) (1)/ А. Яковлів. *Свобода.* 1954. 16 квітня. № 74. С. 2.
242. Яковлів А. На 300-ліття договору Хмельницького з Москвою (27 березня — 6 квітня 1654–1954) (2). *Свобода.* 1954. 17 квітня. № 74. 17 квітня. С. 2.
243. Яковлів А. На 300-ліття договору Хмельницького з Москвою (27 березня — 6 квітня 1654–1954) (3). *Свобода.* 1954. 20 квітня. № 74. С. 2, 6.
244. Яковлів А. На 300-ліття Переяславської Ради. *Свобода.* 20 січня. 1954. № 12. С. 2, 3.
245. Яковлів А. На дипломатичній службі України (Уривки з моїх «Споминів» за 1918–1919 рр.) (1). *Свобода.* 1953. 8 квітня. № 82. С. 2.
246. Яковлів А. На дипломатичній службі України (Уривки з моїх «Споминів» за 1918–1919 рр.) (2). *Свобода.* 1953. 9 квітня. № 83. С. 2.
247. Яковлів А. На дипломатичній службі України (Уривки з моїх «Споминів» за 1918–1919 рр.) (3). *Свобода.* 1953. 10 квітня. № 84. С. 2.
248. Яковлів А. На дипломатичній службі України (Уривки з моїх «Споминів» за 1918–1919 рр.) (4). *Свобода.* 1953. 11 квітня. № 85. С. 2.
249. Яковлів А. На дипломатичній службі України (Уривки з моїх «Споминів» за 1918–1919 рр.) (5). *Свобода.* 1953. 14 квітня. № 86. 14 квітня. С. 2.

250. Яковлів А. На дипломатичній службі України (Уривки з моїх «Споминів» за 1918–1919 рр.) (6). *Свобода*. 1953. 15 квітня. № 87. С. 2, 4.
251. Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського наприкінці XVі в XVI ст. *Культурологічний збірник (Черкаський край — земля Богдана і Тараса)* / за ред. Б. В. Гунського, В. М. Литвина, В. А. Смолія. Київ: Українські пропілеї, 2003. С. 223–233.
252. Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського наприкінці XVі в XVI ст. *Хроніка 2000.* 2002. № 45–46. С. 207–217.
253. Яковлів А. Намісники, державці і старости господарчого замку Черкаського в XVі в XVI ст. *Україна*. Київ, 1907. Т. 3. С. 340–354.
254. Яковлів А. Наукова праця української еміграції в галузі права. *2-й Український науковий з'їзд в Празі.* Прага: Український академічний комітет для міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй, 1934. С. 107–112.
255. Яковлів А. Наше державне свято 9/22 січня. *Гуртуймося*. Прага, 1930. № 1. С. 6–11.
256. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів») (1). *Свобода*. 1953. 23 січня. № 21. січня. С. 3.
257. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів») (2). *Свобода*. 1953. 24 січня. № 22. січня. С. 3.
258. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів») (3). *Свобода*. 1953. 27 січня. № 25. С. 3.
259. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів») (4). *Свобода*. 1953. 28 січня. № 26. 28 січня. С. 3.
260. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів») (5). *Свобода*. 1953. 29 січня. № 27. С. 3.
261. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів») (6). *Свобода*. 1953. 30 січня. № 28. С. 3.
262. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів») (7). *Свобода*. 1953. 31 січня. № 29. С. 3.
263. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів») (8). *Свобода*. 1953. 3 лютого. № 32. С. 3.
264. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів») (9). *Свобода*. 1953. 4 лютого. № 33. С. 3.
265. Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. *Науковий збірник УВУ.* Прага, 1942. Т. 3. С. 404–433.
266. Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. Прага: Український Вільний Університет, 1942. 32 с.
267. Яковлів А. Нові джерела кодексу «Права по которым судится малороссийский народ». *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі*. Прага, 1944. Том 5. С. 71–77.
268. Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI—XVIII вв. *Життя і право*. 1929. №. 1. С. 5–19.

269. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. Нью—Йорк: Укр. вид-во «Говерля», 1964. 63 с.
270. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. (Париж, 1935). *Вибори та демократія*. 2007. № 1. С. 63–68.
271. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. Париж, 1935. 63 с.
272. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. *Розбудова держави*. 1992. 5. С. 21–26.
273. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. *Тризуб*. 1970. (березень-квітень). № 58 С. 17–20.
274. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. Хроніка 2000: *Український культурологічний альманах. Вип. 24: Український культурологічний парламентаризм*. К., 1998. С. 300–315.
275. Яковлів А. Останні дні життя, смерть і похорон блаженної пам'яті академіка, професора д.-ра Степана Смаль-Стоцького. *Тризуб*. Париж. 1938. 11 вересня. С. 5–9.
276. Яковлів А. Охорона прав національних меншостей в Лізі Націй. *Тризуб*. 1931. 22 лютого. Ч. 8 (266). С. 2–7.
277. Яковлів А. Пам'ятник Магдебурзького права в Києві. / Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х —40-х років XX століття / Автори-упорядник В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ: Прайм, 2000. С. 197–198.
278. Яковлів А. Пам'ятник Магдебурзького права в Києві. *Київська старовина*. 1994. № 5. С. 11–13.
279. Яковлів А. Пам'ятник Магдебурзького права в Києві. *Історичний календар 97*. Київ, 1996. С. 323–324.
280. Яковлів А. Паризька трагедія. Збірник пам'яти Симона Петлюри. Прага: друкарня «Легіографія» (накладом Міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яти Симона Петлюри в Празі), 1930. С. 228–258.
281. Яковлів А. Паризька трагедія 25 травня 1926 року (До процесу Шварцбарда). Париж: Видавництво Комітету оборони пам'яті С. Петлюри, 1958. 35 с.
282. Яковлів А. Про копні суди на Україні. Науковий ювілейний збірник присвячений президентові Т.Г. Масарикові. Прага, 1930. Ч. 2. С. 150–173.
283. Яковлів. А. Про копні суди на Україні. Прага: Український університет, 1930. 24 с.
284. Яковлів А. Римське право в судах України XVII в. *Україна*. 1950. Ч. 3. С. 158–162.
285. Яковлів А. Смерть Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри. *Тризуб*. Париж. 1926. 6 червня. № 34. С. 23–38.
286. Яковлів А. Співець молодої України (Додаток до статті В. Дорошенка). *Свобода*. 1954. 29 липня. № 144. С. 3.
287. Яковлів А. Спомини 1939–1945. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2007. Т. 7. С. 78–109.
288. Яковлів А. Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 року. Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського з нагоди його 60-річчя. Київ: ВУАН. 1928. Ч. 1. С. 179–194.

289. Яковлів А. Тисячолітні етноісторичні традиції української державності: Народознавчі праці вчених української діаспори. *Народна творчість та етнографія.* 1997. № 2–3. С. 33–40.
290. Яковлів А. Торговельне право. Регенсбург-Ульм: УТГІ, 1949. 214 с.
291. Яковлів А. Удільні землі. *Рада.* 1906. № 2. С. 1.
292. ЯковлівА. Україна в географії Бусенгольта, р. 1677–1682. *Український тиждень.* Прага. 1938. Ч. 15. С. 2–3.
293. Яковлів А. Українська студентська громада в Дорпаті. З минулого (Праці Українського наукового інституту). Варшава, 1939. Т. 2. С. 162–174.
294. Яковлів. А. Українське звичаєве процесуальне право: виклад при інсталяції на ректорському уряді 28.XI.1930. Український університет в Празі в роках 1926–1931. Прага: Український університет (Державна Друкарня в Празі), 1931. С. 91–109.
295. Яковлів А. Українське звичаєве процесуальне право: виклад при інсталяції на ректорському уряді 28. XI. 1930. Прага: Український університет, 1931. 21 с.
296. Яковлів А. Українське право. Українська культура: зб. лекцій. Подєбради, 1934. С. 146–156.
297. Яковлів А. Українське право. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. Київ: Либідь, 1993. С. 222–236.
298. Яковлів А. Українське право. (Короткий історичний нарис). *Вісті Українського технічного-господарського інституту позаочного навчання при Українській господарській академії в ЧСР.* 1934. 10 лютого. Ч. 3. С. 1–6.
299. Яковлів А. Українське право. *Історичний нарис.* Мюнхен, 1988. С. 236–251.
300. Яковлів А. Українське село після революції. *Тризуб.* Париж. 1926. 21 лютого. № 19. С. 9–14.
301. Яковлів А. Український кодекс 1743 року: «Права по которымъ судится малороссійский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Праці Історично-філософічної секції. Мюнхен: Заграва, 1949. 211 с.
302. Яковлів А. Український науковий з'їзд. *Тризуб.* Париж. 1926. 2 травня. № 29. С. 22.
303. Яковлів А. Українські народні приказки і звичаєве право. *Життя і право.* 1935. Ч. 1. С. 1–9.
304. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Праці Українського наукового інституту. Серія правнича. Т. XIX ст. Кн. 3. Варшава, 1934. 175 с.
305. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. *Український історичний журнал.* 1993. №№ 4–12., 1994. №№ 1–4, 6, 1995. № 2, 6.
306. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 6 / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.

Том 3. Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко; відп. редактор І. Б. Усенко. Київ: Видавничий дім «Юридична книга», 2003. С. 275–331.
307. Яковлів А. Універсал гетьмана П. Орлика 1713 року. *Україна.* Париж. 1952. Ч.7. С. 532–534.
308. Яковлів А. Харківський процес. Спілки Визволення України. *Тризуб.* 1930. 14 вересня. Ч. 34. С. 2–7.
309. Яковлів А. Церковні свята а давньому Чигирині (Уривок зі споминів) (1). *Свобода.* 1977. 16 березня. № 60. С. 2.
310. Яковлів А. Церковні свята а давньому Чигирині (Уривок зі споминів) (2). *Свобода.* 1977. 17 березня. № 61. С. 2.
311. Яковлів А. Церковні свята а давньому Чигирині (Уривок зі споминів) (3). *Свобода.* 1977. 18 березня. № 62. С. 2, 4.
312. Яковлів А. Цивільне право: курс лекцій. Регенсбург—Берхтесгаден: УТГІ, 1947. 163 с.
313. Яковлів А. Цивільний процес: курс лекцій. Регенсбург—Мюнхен: УТГІ, 1948. 79 с.
314. Яковлів А. Як Українська ССР стала членом ОН. *Свобода.* 1954. 30 квітня. № 82. С. 2, 5.
315. Яковлів А. Чигирин колись і тепер. *Календар «Свободи» на 1955 рік.* Нью-Йорк: Видання Українського Народного Союзу, 1954. С. 44–49.
316. Яковлів А. Чигиринський замок. *Тризуб.* 1927. Ч. 35. С. 3–7.
317. Яковлів Андрій. Славетні українці — наші земляки. Краєзнавча розповідь для учнів 8–9 класів / Підготувала Л. О. Ткач, Відповідальна за випуск О. П. Дубова. Черкаси, 2009. Випуск. 9. URL: http://refdb.ru.
318. *Яковлівські читання.* Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва (1872–1955) / Молодіжне історичне товариство ім. А. Яковлєва; Українське історичне товариство. Черкаси, 2000. 85 с.
319. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX — кінець 80-х років XX століття). Переяславська рада 1654 року. *Історіографія та дослідження.* Київ, 2003. С. 524–604.
320. Ясь О. У пошуках контексту. О. Оглоблин як інтерпретатор доби Хмельниччини. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 19. С. 315–346.
321. Jakovliv A. The juridical character of the Pereyaslav treaty and its fate. UQ. 1954. Vol. 10, № 1, P. 51–59.
322. Jakovliv Andrij Das deutsche Recht in Weißruthenien. Berlin: Selbstverl. d. Publ. Stelle, 1944. 95 s.
323. Jakovliv Andrij Vpliv istaročeśkogo prava na pravo ukraïńśke litovśkoi dobi XV — XVIv. Praga: Ukr. Universitet, 1929. 81 p.
324. Jakovliv Andrij Ukrainsko-moskovski dohovory v XVII—XVIII vikach. Warszawa: Ukrainský vědecký institut, 1934. 180 s.

325. Machatková R. Ukrajinské muzeumv Praze (1659) 1925–1948: Inventář— Ukrajinskij muzej u Prazi (1659) 1925–1948. Opisfondu / zprac. Raisa Machatková. Kyjev; Praha: Národní akademievěd Ukrajiny: Gruševskeho ústav pro ukrajinské archeografie apramenevedeni: Archivní správaMV ČR: Státní ústřední archivvPraze, 1996. 295 s.
326. Mangora T. Lectures on legal subjects by A. Yakovlev and their modern value. *Legea si viata,* 2014. № 7/3 (271). P. 70–72.
327. Nol'de Boris Essays in Russian State Law. The Annals of Ukrainian. Academy of Arts and Sciences in the USA. New-York, 1955. Vol. 4/ № 3. P. 873–903.
328. Prokopovych Vyacheslav. The Problem of the Juridical Nature of the Ukraine's Union with Muscovy. The Annals of Ukrainian. Academy of Arts and Sciences in the USA. — New-York, 1955. Vol. 4/ № 3. P. 917–980.
329. Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011 / Una Patzke, Mykola Szafowal, RomanYaremko (Hrsg.). UkrainischeFreieUniversität. Serie: VariaBd. 56. München: UkrainischeFreieUniversität, 2011. 828 s.
330. Yakovliv A. «Istoriyarusov» anditsauthor. The Annalsof Ukrainian Academyof Artsand Sciencesinthe UnitedStates. New-York, 1953. Vol. 3. fall-winter. P. 620–669.
331. Yakovliv Andriy (obituary). The Annals of Ukrainian. Academy of Arts and Sciences in the USA. New-York, 1955. Vol. 4. № 3. P. 1043–1044.
332. Yakovliv A. Die Mobiliarvindikationnachder «RuskajaPravda» und demaltgermanischen «Recht». Jahrbucherfur Geschichte Osteuropas. Breslay, 1937. H. 1.
333. Yakovliv A. Das Deutsche Rechtinder Ukrainianundseine Einflüsse aut dasukrainische Rechtin 16–18 Jahrhundert. Leipzig: S. Hirzel, 1942. 220 s.
334. Yakovliv A. Das Deutsche Rechtinder Ukrainian. Munchen, 1942. 232 s.
335. Yakovliv A. The Reunion ofthe Ukraine with Russia. The Annalsof Ukrainian Academyof Artsand Sciencesinthe UnitedStates. New-York, 1955. Vol. 4, № 3. P. 1002–1034.
336. Yakovliv A. Ukrainian Common Law Procedure. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. New-York, 1952. Vol. II. № 4. pp. 365–384.
337. Yakovliv A. Bohdan Khmelnyts'ky'streatywith Tsarof Muscovy in 1654. The Annalsof Ukrainian Academyof Artsand Sciencesinthe UnitedStates. New-York, 1955. Vol. 4, № 3. P. 904–916.
338. Znukovsky A. Andriy Yakovliv. Encyclopedia of Ukraine. Toronto; Buffalo; London, 1993. V. 5. P. 737.

Наукове видання

Маньгора Таміла Василівна

Політико-правові погляди А. І. Яковліва

Монографія

Редактор *С. І. Мазур*
Комп'ютерна верстка: *Г. А. Пєшков*

Підписано до друку 04.05.20. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,73. Зам. № 1984.

ПП "Нова Книга"
21029, м. Вінниця, вул. М. Ващука, 20
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2646 від 11.10.2006 р.
(067) 6562650, (063) 5270178
E-mail: info@novaknyha.com.ua
www.nk.in.ua